

सोनेरी पान पहिले

१. चंद्रगुप्त-चाणक्य

१. आपल्या भारताच्या राष्ट्रीय जीवनाच्या उषःकालाचा आरंभ न्यूनतः पाच सहस्र वर्षांपासून दहा सहस्र वर्षांपर्यंत तरी आजच्या संशोधनानुसार प्राचीन आहे. चीन, बाबिलोन, ग्रीस प्रभृती कोणत्याही प्राचीन राष्ट्रांच्या जीवनवृत्तान्ताप्रमाणे हा आपला प्राचीन राष्ट्रीय वृत्तान्तही पुराणकालात मोडतो. म्हणजे त्यात असलेल्या इतिहासावर दंतकथेची, दैवीकरणाची आणि लाक्षणिक वर्णनाची पुटेच पुटे चढलेली आहेत. तरीही ही आपली जुनी 'पुराणे' आपल्या प्राचीन इतिहासाचे आधारस्तंभच आहेत हे विसरता कामा नये. हे प्रचंड 'पुराण-वाङ्मय' आपल्या साहित्याचे, ज्ञानाचे, कर्तृत्वाचे नि ऐश्वर्याचेही जसे एक भव्य भांडार आहे तसेच ते आपल्या प्राचीन जीवनवृत्तान्तांचेही असंगत, अस्ताव्यस्त नि संदिग्ध असले तरी एक अमार्थद संग्रहालय आहे.

२. परंतु आपली 'पुराणे' म्हणजे निर्भळ 'इतिहास' नव्हे.

३. यास्तव मी त्या पुराणकालाचा विचार या प्रसंगापुरता बाजूस ठेवणार आहे. कारण मी ज्या सोनेरी पानांचा निर्देश करणार आहे ती सोनेरी पाने भारताच्या 'पुराणातील' नसून 'इतिहासातील' आहेत.

भारतीय इतिहासाचा आरंभ

४. इतिहासाचे मुख्य लक्षण म्हणजे त्यातील वर्णनांतील नि घटनांतील स्थल नि काल ही जवळजवळ निश्चितीने तरी सांगता आली पाहिजेत आणि त्यातील घटनांना परकीय वा स्वकीय अवांतर पुराव्यांचे शक्यतो पाठबळ मिळत असले पाहिजे.

५. अशा कसोटीस बहुतांशी उतरणारा आपला प्राचीन काळचा वृत्तान्त हा बुध्द कालापासून मोजता येतो. यास्तव अनेक भारतीय नि पाश्चात्य प्राच्यविद्यावेत्ते आपल्या भारताच्या 'इतिहासा'चा आरंभ ह्या बुध्दकालापासून सध्या समजत आहेत. ह्या प्राच्यविद्यावेत्त्यांच्या सतत चालणाऱ्या परिश्रमामुळे आज आपण ज्याला पौराणिक काल म्हणतो त्यातलाही काही भाग नवीन संशोधन झाल्यास ह्या इतिहासकालात समावेशता येईल. पण तोपर्यंत तरी बुध्दकाल हाच आपल्या 'इतिहासा'चा आरंभ म्हणून समजणे भाग आहे.

६. त्यातही कोणत्याही प्राचीन राष्ट्रांचा निर्भळ इतिहास निश्चितपणे ठरविण्याच्या कामी तत्कालीन जगातील तदितर राष्ट्रांच्या साहित्यादिक लिखाणांत सापडलेल्या अपोद्धलक उल्लेखांचा फार उपयोग होतो. आज उपलब्ध असलेल्या आणि निश्चितार्थ ठरलेल्या जगातील ऐतिहासिक साधनांमध्ये भारताच्या ज्या प्राचीन कालखंडाला असा भारतेतर राष्ट्रांच्या सुनिश्चित साधनांचा पाठिंबा मिळतो तो आपल्या इतिहासांचा कालखंड सम्राट चंद्रगुप्ताच्या काळाच्या आगेमागेच चालू होतो. कारण अलेक्झांडरची स्वारी भारतावर जेव्हा झाली तेव्हापासूनच्या ग्रीक

इतिहासकाराच्या नि पुढे पुढे चीन देशातील प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनांच्या लेखांतून भारतातील त्या त्या पुढील घटनांचे ऐतिहासिक कसोटीस बव्हंशी उतरणारे असे अनेक उल्लेख सापडतात.

सोनेरी पान कोणते ?

७. ह्या आपल्या ऐतिहासिक कालातील ज्या सोनेरी पानांविषयी मी चर्चा करणार आहे तीच पाने काय ती सोनेरी म्हणून निवडण्यासाठी मी कोणती कसोटी वापरीत आहे ? तसे पाहता आपल्या ह्या ऐतिहासिक कालात काव्य, संगीत, प्राबल्य, ऐश्वर्य, अध्यात्म प्रभृती अवांतर कसोटींना उतरणारी शतावधी गौरवाह पाने सापडतात. परंतु कोणत्याही राष्ट्रावर पारतंत्र्यासारखे प्राणसंकट जेव्हा गुदरते, आक्रमक परशत्रूच्या प्रबळ टाचेखाली ते स्वराष्ट्र जेव्हा पिचून गेलेले असते किंवा जाऊ लागते तेव्हा तेव्हा त्या प्रबळ शत्रूचा पाडाव करून नि पराक्रमाची पराकाष्ठा करून स्वराष्ट्रास त्या पारतंत्र्यातून मुक्त करणारी, त्या पारतंत्र्यातून सोडविणारी आणि आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे आणि स्वराज्याचे पुनरुज्जीवन करणारी जी झुंजार पिढी, तिच्या नि तिला झुंजविणारे जे धुरंधरवीर नि विजयी पुरुष त्यांच्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या वृत्तान्ताचे जे पान त्या पानास मी येथे सोनेरी पान म्हणून संबोधित आहे. कोणत्याही राष्ट्रात त्याच्या अशा परंजयी स्वातंत्र्ययुद्धाची ऐतिहासिक पाने अशीच गौरविली जातात. अगदी अमेरिकेचेच उदाहरण पहा. रणांगणात इंग्लंडला चीत करून ज्या समयी अमेरिकेने आपले स्वातंत्र्य छिनावून घेतले त्या विजयी दिवसालाच अमेरिकेच्या इतिहासातील सोनेरी दिवस म्हणून सणासारखे गौरविले जाते आणि त्या युद्धाच्या इतिहासाचे पान हे अमेरिकेच्या इतिहासातील सोनेरी पान गणले जाते.

प्रत्येक मोठ्या नि प्राचीन राष्ट्रावर पारतंत्र्याचे संकट केव्हातरी कोसळलेलेच असते

८. त्यातही अमेरिकेच्या राष्ट्राचा जन्मच मुळी कालचा ! म्हणून त्याच्या टीचभर इतिहासात त्यांच्यावर एकच काय ते प्राणसंकट गुदरावे आणि ते निवारणारे एकच काय ते सोनेरी पान असावे ह्यात काही विशेष नाही. परंतु चीन, बाबिलोनियन, पर्शियन, इजिप्शियन, प्राचीन पेरु, प्राचीन मेक्सिको, ग्रीस, रोमन प्रभृती जी पुरातन राष्ट्रे सहस्रावधी वर्षे नांदत राहिली त्यांच्या त्या विस्तृत राष्ट्रीय जीवनात प्रबलतर परकीयांच्या आक्रमणाखाली चेचले जाण्याचे अनेक प्रसंग त्यांच्यावर साहजिकपणेच येऊन गेले. तशा प्राणसंकटातून त्यातील काही राष्ट्रांनी आपल्या पराक्रमाने पुन्हा पुन्हा सुटकाही करून घेतली आणि त्यांच्या त्या त्या परशत्रूंना दाती तृण धरावयास लावले. सहस्रावधी वर्षे आपले राष्ट्रीय अस्तित्व नि प्राबल्य टिकवून धरणाऱ्या अशा राष्ट्रांचा इतिहासात वेळोवेळी पुनःपुन्हा स्वातंत्र्यसंपादनार्थ केलेल्या रणांगणांची नि त्यात मिळविलेल्या विजयाची एकाहून अधिक अशी सोनेरी पाने सन्मानिली गेलेली आहेत. भारताचा इतिहास तर त्या प्राचीनतम कालापासून आजपर्यंत अखंडपणे चालत आलेला ! त्याच्या प्राचीन काळात भरभराट असलेली वरील बहुतेक राष्ट्रे नि राज्ये आज नामशेषसुद्धा होऊन गेलेली आहेत. एक चीनचे महान राष्ट्र तेवढे भारताच्या महनीयतेचे पुरातन साक्षी म्हणून आज उरलेले आहे.

९. चीन आणि भारत ही दोन्हीही राष्ट्रे अतिविस्तृत असल्यामुळे आणि अतिप्राचीन

कालापासून सततपणे आजपर्यंत आपले स्वातंत्र्य आणि सामर्थ्य टिकवून नांदत आलेली असल्यामुळे त्यांच्यावर अनेक वेळा इतर अल्पजीवी राष्ट्रांपेक्षा अधिक प्रसंगी परदास्याची प्राणसंकटे कोसळलेली आढळतात यात काही आश्चर्य नाही. चक्रनेमिक्रमाचा अटळ नियम त्यांनाही होताच. हिंदुस्थानावर ज्याप्रमाणे शक, हूण, मोगलादिकांच्या अनेक चढाया झाल्या त्याचप्रमाणे चीनवरही त्या आणि इतर परराष्ट्रांच्या अनेक चढाया झालेल्या आहेत. हूणांच्या प्रलयापासून बचाव करण्यासाठी तर चीनने त्यांच्या राष्ट्राभोवती ती जगप्रसिध्द तटबंदी, ती Chinese Wall बांधली होती. पण तिलाही वळसे घालून किंवा उल्लंघून चीनच्या शत्रूंनी त्याला पादाक्रान्त करावयास सोडले नाही. बहुधा अंशतः परंतु काही वेळा तर संपूर्णतः चीनही परकीय राजसत्तेच्या जोखडाखाली संवस्त होऊन पडलेला होता. तथापि त्या त्या वेळी ते महान् राष्ट्र पुनःपुन्हा नवतेजाने नि चैतन्याने अनुप्राणित होऊन त्या परकीय सत्तेला उलथून पाडू शकले, आपले जीवित, सत्त्व नि स्वातंत्र्य राखू शकले आणि आजही पुन्हा एक स्वतंत्र नि सामर्थ्यशाली राष्ट्र म्हणून नांदत राहिले आहे. हेच खरे ऐतिहासिक आश्चर्य होय ! भारताच्या इतिहासाचे मूल्यमापन करताना या प्रकरणी तोच मानदंड वापरला पाहिजे. परंतु विशेषतः इंग्रजांच्या परकीय सत्तेखाली जेव्हा हिंदुस्थान दबला होता तेव्हा अनेक इंग्रजांनी भारताचा इतिहास अशा विकृत पध्दतीने लिहिला आणि त्यांनी काढलेल्या शाळामहाशाळांतून तरुणांच्या दोनतीन पिढ्यांकडून त्या विकृत इतिहासाची इतकी पारायणे करून घेतली की, जगाचाच नव्हे, तर आपल्या स्वतःच्या लोकांचाही त्या प्रकरणी बुद्धिभ्रंशच व्हावा. हिंदुस्थानचे राष्ट्र हे सतत ह्या वा त्या परसत्तेखालीच दडपलेले होते; हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे हिंदूंच्या पराभवामागून पराभवांचीच काय ती एक जंत्री आहे. अशी धडधडीत असत्य, उपमर्दकारक आणि दुष्ट हेतूंनी केलेली विधाने चलनी नाण्यासारखी परकीयांकडूनच नव्हे, तर काही स्वकीयांकडूनही बेखटक व्यवहारिली जात आहेत. त्यांचा प्रतिकार करणे हे स्वराष्ट्राभिमानाच्या दृष्टीनेच नव्हे, तर ऐतिहासिक सत्याच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक आहे. ह्या कार्यां जे काही प्रयत्न अन्य इतिहासज्ञांकडून होत आले आहेत, त्यात ह्या प्रसंगानिमित्ते प्रचाराची शक्यतो अधिक भर घालणे हे एक कर्तव्यच आहे. यासाठी ज्या ज्या परकीय आक्रमकांनी हिंदुस्थानवर स्वाऱ्या केल्या किंवा राज्यसत्ता गाजविली त्या त्या परकीयांचा अंती धुव्वा उडवून देऊन आपल्या हिंदुराष्ट्रास ज्यांनी ज्यांनी विमुक्त केले त्या त्या हिंदुराष्ट्रविमोचक पिढ्यांचे आणि त्यांचे प्रतीक म्हणून त्या त्या संग्रामातील काही युगप्रवर्तक वीरवरांचे ऐतिहासिक शब्दचित्रण करण्याचे मी येथे योजिले आहे.

अलेक्झांडरची स्वारी

१०. पूर्वी उल्लेखिलेल्या भारताच्या ऐतिहासिक कालातील भारतावर झालेली परराष्ट्राची पहिली प्रसिध्द स्वारी ही अलेक्झांडरची होय. इसवी सनपूर्व ३२७ मध्ये ही स्वारी झाली. त्या प्राचीन काली युरोपमधली सध्याची इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी प्रभृती राष्ट्रे जन्मली सुध्दा नव्हती. रोमन साम्राज्याची पायाभरणीही झालेली नव्हती. युरोपात एक ग्रीक लोक तेवढे गाजत होते. ग्रीकांची लहान लहान नगरराज्ये (City States) स्वतंत्रपणे नांदत असत. त्यात स्पार्टा, अथेन्स ही नगरराज्ये पुढारलेली. परंतु ह्या फुटकळ नगरराज्यांवर जेव्हा संघटित, विस्तृत, एककेंद्रित नि बलाढ्य अशा त्या वेळच्या पारसिक साम्राज्याच्या अधिपतीने स्वारी केली तेव्हा त्या स्पार्टा, अथेन्स प्रभृती फुटकळ नगरराज्यांचा काहीच टिकाव लागला नाही.

Republics नी) लढण्याची पराकाष्ठा केली; पण पारसिक साम्राज्याच्या सेनासागरापुढे त्यांचे काहीच चालेनासे झाले. ह्यामुळे पारसिकांप्रमाणेच आपल्या साऱ्या फुटकळ नगरराज्यांचे मिळून एक प्रबळ ग्रीक राज्य स्थापावे नि शत्रूशी एकमुखी सामना द्यावा अशी ग्रीक लोकांत तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली. त्यांच्यातील मॅसिडोनियाचा राजा फिलिप याने त्या महत्वाकांक्षेने लहानसहान ग्रीक प्राजके जिंकली. परंतु त्याचे एकमुखी राज्य वाढत चालले असताच तो मृत्यू पावला. तथापि त्याच्यामागे राज्यावर बसलेला त्याचा पुत्र हा त्याच्यापेक्षा शतपटीने महत्वाकांक्षी, विजयिष्णु आणि शूर निघाला. त्याचेच नाव अलेक्झांडर. साऱ्या ग्रीक राष्ट्रात त्याने एकराष्ट्रीयत्वाचे नवचैतन्य संचारविले. बलाढ्य सैन्य उभारले, आणि ग्रीकांच्या राष्ट्राचा शत्रू जो पारसिक सम्राट दरायस त्याच्यावरच अलेक्झांडर चालून गेला. ग्रीकांच्या त्या संघटित सैन्यापुढे दरायसच्या बहुसंख्य पण असंघटित साम्राज्यसेनेचा धुव्वा उडाला. अलबेला येथील लढाईत तर पारसिक राजसत्ताच उखडून पडल्यासारखी झाली. अलेक्झांडर आपल्या विजयोद्दीप्त सैन्यासह पारसिक सम्राटाच्या थेट राजधानीवर चालून गेला आणि ती जिंकून त्याने स्वतःचीच पारसिकांचा सम्राट म्हणून घोषणा केली. ह्या अपूर्व विजयाने अलेक्झांडरची राज्यतृष्णा अधिकच वाढली. ग्रीसच्या नि पारसिकांच्या सुविशाल साम्राज्याचे सम्राटपद हाती येताच अलेक्झांडरला स्वर्ग दोन बोटे उरल्यासारखा वाटू लागला. आपण मनात आणू तर आपण साऱ्या जगास जिंकू शकू आणि इतिहासात आपले नाव जगज्जेता म्हणून गाजवू शकू अशा प्रबळ आत्मविश्वासाचा उन्माद त्याला चढला. पारसिकांचे नि त्यांच्याही पूर्वीचे ते बाबिलोनियाचे महाराज्य जसे एका धडाक्यासरशी तो पादाक्रान्त करू शकला तसेच त्याला लागूनच असलेले आणि ज्याची कीर्ती ग्रीक लोक पिढ्यान्पिढ्या ऐकत आलेले होते ते भरतखंडही मी सहज पादाक्रान्त करू शकेन अशा दुर्दम्य महत्वाकांक्षेने अलेक्झांडरने भरतखंडावरही स्वारी करण्याचे ठरविले. त्या धाडसी योजनेप्रमाणे त्याने लवकरच ग्रीकांचे अगदी निवडक, ताज्या दमाचे नि कोऱ्याकरकरीत शस्त्रानिशी सज्ज असे नवीन सैन्य उभारले. त्यात एक लक्ष वीस सहस्र पायदळ नि पंधरा सहस्र घोडेस्वार होते. आजपर्यंत विजयामागून विजय मिळवीत आलेल्या आपल्या महासेनानी नि सम्राट अलेक्झांडरवर, ह्या त्याच्या पराक्रमी नि विजयिष्णु सैन्यसंभाराची इतकी श्रद्धा बसलेली होती की ते ग्रीक सैनिक त्याला एक अलौकिक असा दैवी पुरुषच समजत. अलेक्झांडर स्वतःसही 'इयू' (युः) देवतेचा पुत्र म्हणून म्हणवी.

भारत राष्ट्राची तत्कालीन व्याप्ती

११. त्या दोन अडीच सहस्र वर्षांपूर्वीच्या काली सिंधू नदीच्या पलीकडे अगदी इराणच्या सीमेला भिडलेल्या प्रदेशापर्यंत भारतीयांची वस्ती नि राज्ये पसरलेली होती. आज ज्याला हिंदुकुश पर्वत म्हणतात त्याला ग्रीक लोक 'परोपनिसस' (Paropnisus) असे म्हणत. आज ज्याला अफगाणिस्थान म्हणतात त्याला त्या काळी गांधार म्हणत. 'अहिगणस्थान' हे अफगाणिस्थानचे आपले प्राचीन नाव आहे. काबूल नदीचे आपले त्या वेळचे प्राचीन नांव 'कुभा' असे होते. त्या हिंदुकुश पर्वतापर्यंतच्या ह्या सर्व प्रांतांत भारतीयांची लहानमोठी राज्ये होती. ह्या भागातील राज्यांपासून तो सिंधुनदी समुद्राला जेथे मिळाली आहे तेथपावेतो तिच्या दोन्ही काठांना लागून वैदिक धर्मानुयायी असलेल्या भारतीयांच्या लहान मोठ्या स्वतंत्र राज्यांची मालिकाच मालिका पसरलेली होती. ह्या राज्यांतील बहुतेक राज्ये ही प्राजके होती.

ळ्यात मोठे होते.

डॉ. जयस्वाल ह्यांचा Hindu Polity ग्रंथ

१२. 'अभिनव भारत' ह्या क्रांतिकारक संस्थेचे लंडनमध्ये सन १९०७ ते १९१० च्या कालात एक प्रमुख सदस्य असलेले आणि पुढे प्राच्यविद्याविशारदांत जागतिक कीर्ती पावलेले डॉ. जयस्वाल ह्यांनी लिहिलेल्या 'Hindu Polity' ह्या सुप्रसिध्द ग्रंथात सिंधू नदीच्या उभय तटांवर तिच्या समुद्रसंगमापर्यंत पसरलेल्या ह्या भारतीय 'गणराज्यांच्या' निरनिराळ्या लोकसत्ताक राज्यघटनांचे संशोधनपूर्वक विस्तृत वर्णन केलेले आहे.

ग्रीक लोकांच्या पुराणांप्रमाणेच त्याचे पूर्वज फार प्राचीन काळी भारताच्या सिंधूपलीकडील गांधारप्रभृती प्रांतांतूनच मूळच्या आर्यवंशाच्या जानपदाची एक तुटक शाखा होऊन ग्रीसकडे गेले होते अशी त्यांची पुरातन भावना असे. अलेक्झांडरचे सैन्य प्राचीन भारताच्या त्या भागात प्रवेशले तेव्हा तेथे त्यांना अकस्मात एक लहानसा समूह, स्वतःला मूळचा ग्रीक समजणारा, असा आढळला. तो जरी भारतीयांत मिसळून गेलेला होता तरी त्याने ते ग्रीक सैन्य पाहताच आपणही त्यांचेच पुरातन कालाचे भाऊबंद आहोत असे सांगितले. अलेक्झांडरलाही आपल्या प्राचीन पूर्वजांचे हेच मूळ ठिकाण असले पाहिजे असे वाटले. त्याला नि त्याच्या ग्रीक सैन्याला त्यांच्या ह्या प्राचीन पितृभूमीचे दर्शन झाल्यावर इतका अत्यानंद झाला की, त्या साऱ्या सैन्याने काही दिवस युध्द बंद ठेवून एक महोत्सव साजरा केला. ग्रीक लोकांनी ग्रीक देवतांच्या संतोषास्तव यज्ञ करून हवने अर्पिली.

१३. ग्रीक लोकांच्या देवतांचे वैदिक लोकांच्या देवतांशी अत्यंत सादृश्य होते. त्यांच्या देवतांच्या नावांचे उच्चार तेवढे अपभ्रंशानुसार पालटलेले होते. ग्रीक लोकही यज्ञ करीत, हवने देत. ग्रीकांना आयोनियन्स असेही म्हणत.

आयोनियन्स नावावरून 'यवन' शब्द पडला

१४. क्वचित् ययातीचा पुत्र अनु ह्याचेच हे ग्रीक लोक वंशज असतील काय ? अन्वायन - आयोनियन अशी अपभ्रष्ट रूपे होत गेली असतील काय ? पण तो विषय संशोधकांकडे सोपविला पाहिजे. इतके मात्र खरें की, ग्रीक लोकांना अगदी आरंभापासून आपले भारतीय लोक 'यवन' या नावानेच ओळखत आलेले आहेत. ही गोष्ट संस्कृत साहित्यावरून उघड आहे. ग्रीकांच्या 'आयोनियन्स' ह्या नावावरून त्यांना भारतात 'यवन' किंवा 'योन' हे नाव पडलेले असावे.

त्या काळी गांधार पंचनद ते सिंधूपर्यंत बुध्दाचा पत्ता सुध्दा नव्हता

१५. आणखी एक गोष्ट येथेच सांगून टाकण्यासारखी आहे की, पूर्वी उल्लेखिलेल्या गांधारपासून तो पंचनद (पंजाब) प्रांतापर्यंत आणि तेथून सिंधू नदीच्या उभय तटांवरील प्रदेशांपासून तो ती नदी समुद्रास मिळते तेथपर्यंत भारताच्या ज्या ज्या भागात अलेक्झांडरने संचार केला त्या त्या भागातील लोकस्थितीचे विविधांगी वर्णन त्या वेळच्या ग्रीक लेखकांनी दिलेले आहे. परंतु त्या सर्व वर्णनात वैदिक धर्मानुयायी भारतीयांचे अनेक उल्लेख असताही

बुध्दाचा किंवा बुध्दपंथाचा चुकूनसुध्दा एखादा उल्लेख आढळत नाही. ह्यावरून आणि अर्थातच इतर सर्व तत्कालीन पुराव्यांवरून हे स्पष्ट होते की त्या कालापर्यंत भारताच्या, शतद्रु पलीकडील, भागात तरी बुध्दपंथाच्या अस्तित्वाचा पत्तासुध्दा नव्हता. म्हणजे बुध्दाच्या मृत्यूनंतर अडीचशे-तीनशे वर्षे उलटून जाईतोपर्यंत केवळ मगध प्रांतातच बुध्दपंथाचा यत्रतत्र जो प्रसार झाला त्यापलीकडे काही त्याचे पाऊल पडलेले नव्हते. पुढील इतिहासाच्या अनुरोधासाठी ही गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे.

ग्रीक म्हणजे 'यवन', मुसलमानांना यवन म्हणणे हे चूक !

१६. परराष्ट्रीय, आक्रमक आणि अंशतः परधर्मीय अशा ग्रीकांना आपले तत्कालीन भारतीय लोक 'यवन' म्हणून ओळखत. परंतु त्यामुळे सर्वच परराष्ट्रीय आक्रमकांना यवन असे म्हणणे ही अर्थातच चुकीची गोष्ट होती. विशेषतः मुसलमानांना आपले लोक जे यवन म्हणूनच म्हणू लागले ती तर घोडचूक होती. कारण ग्रीक लोक आक्रमक नि परराष्ट्रीय जरी असले तरी सापेक्षतः ते त्या वेळच्या विद्याव्यासंगी नि सभ्य जगतातच मोडत होते. परंतु भारतावर ज्या मुसलमानांच्या टोळधाडी शतावधी वर्षांनंतर पुढे चालून आल्या त्या धर्मांध, रानटी नि विध्वंसक अशा राक्षसी वृत्तीच्या होत्या. तशा राक्षसी वृत्तीच्या मुसलमानांना 'मुसलमान' म्हणून ओळखणेच अवश्य होते. त्यांनाही 'यवन' म्हणण्यात त्यांचा नसता गौरव करण्याची आणि यवन शब्दाची नसती पायमल्ली करण्याची अशी दुहेरी चूक आपल्या हातून घडत आली. मुसलमानांना 'म्लेंच्छ' म्हणता येईल, यवन नव्हे.

वेडगळ मुसलमान समजतात तसा

शिकंदर हा काही कुणी मुसलमान नव्हता

१७. बहुसंख्य मुसलमानांतील एक वेडगळ समजूतही येथे सांगण्यासारखी आहे. अलेक्झांडर ह्या नावाचे पर्शियन भाषेत शिकंदर असे रूपांतर झाले होते. ग्रीकांचे साम्राज्य पर्शियावर होते तोपर्यंत अनेक पर्शियन लोक अलेक्झांडरच्या अलौकिक पराक्रमामुळे मोहित होऊन आपल्या मुलांनाही शिकंदर हेच नाव ठेवू लागले. पुढे पर्शियातील लोक मुसलमान झाल्यानंतरही त्यांच्यात मुलांना शिकंदर हे नाव ठेवण्याची प्रथा चालूच राहिली. भारतातील बाटग्या मुसलमानांनीही तीच प्रथा उचलली. त्या शिकंदर ह्या शब्दाची ही मूळ कथा ठाऊकच नसल्यामुळे हिंदुस्थानातील सहस्रावधी मुसलमानांची अशी दृढ समजूत झालेली असते की, ज्या अर्थी महंमद अल्ली, कासिक इत्यादी त्यांच्या नावांप्रमाणे 'शिकंदर' हेही त्यांच्या मुसलमानी नावातच मोडते. त्याअर्थी हा पराक्रमी शिकंदरही मुसलमानांतीलच कोणीतरी महापुरुष असला पाहिजे ! किंबहुना तो मुसलमान होता म्हणूनच तो एवढा पराक्रमी नि दिग्विजयी निपजू शकला ! असल्या कित्येक धर्मवेड्या, अडाणी नि आत्मप्रशंसक मुसलमानांना जर कोणी सांगितले की 'शिकंदर' हा मुसलमान नव्हता. तो मुसलमान होऊ तरी कसा शकेल ? शिकंदराच्या मृत्यूनंतर उण्यापुऱ्या एक सहस्र वर्षांनी महंमद पैगंबराचा जन्म, तर तसले गावंढळ मुसलमान त्या सांगणाऱ्यालाच वेड्यात काढतील !

१८. अलेक्झांडरच्या साम्राज्याची त्या वेळची सरसीमा हिंदुकुश पर्वत ही होती. अलेक्झांडर त्यांच्यापुढे आपल्या तुंबळ ग्रीक सेनेसह भारतावर जो चालून आला तो तक्षशिलेला

येऊन पोचला. तक्षशिलेचा राजा अंबुज (अंभी) याने युध्द न करताच अलेक्झांडरचे मांडलिकत्व मान्य केले. काही ग्रीक लेखक म्हणतात की, ह्या तक्षशिलेच्याच राजाने आपला प्रतिस्पर्धी जो पौरसराजा त्याचा मोड करण्यासाठी अलेक्झांडरला आपण होऊन बोलाविले होते. तसे असेल तर ह्या स्वजनद्रोहाचे प्रायश्चित्त अंभी राजाला ग्रीकांशी दोन हात न करताच त्यांना शरण जाऊन हौसेने भोगावे लागले हे क्रमप्राप्तच झाले.

तक्षशिलेतील विद्यापीठ आणि एक विलक्षण योगायोग

१९. तक्षशिलेला तत्कालीन जगतात सुप्रसिध्द असलेले एक भारतीय विद्यापीठ होते. त्या विद्यापीठात देशोदेशीचे विद्यार्थी येऊन अनेक शास्त्रांचे नि कलांचे अध्ययन करीत. इतकेच नव्हे, तर देशोदेशीच्या राज्यातील राजपुत्रही तेथे येऊन तेथील अनुशासन पाळून, राज्यशास्त्र नि युध्दशास्त्र यांचे शिक्षण घेत असत.

२०. कोण्या विलक्षण योगायोगाने, तिकडे अलेक्झांडर तक्षशिलेच्या राज्याचा पाडाव करून भारतात ससैन्य चाल करून जात असता, इकडे त्याच तक्षशिला विद्यापीठात तेजस्वी, तरतरीत आणि भारताच्या इतिहासात एक दैदीप्यमान असे सोनेरी पान ज्याच्या हातून भवितव्यता लिहविणार होती असा एक तरुणही राज्यशास्त्राचे नि युध्दशास्त्राचे शिक्षण घेत होता किंवा ते शिक्षण घेऊन अलीकडेच बाहेर पडला होता. त्याचे नाव चंद्रगुप्त आणि ह्या तक्षशिला विद्यापीठाच्या परिसरातच विविधशास्त्रपारावारपारंगत नि राजकारणधुरंधर असे एक प्रौढ पंडित त्या तरुणाला राष्ट्रीय क्रांतिकार्याचे नि राज्यशास्त्राचे धडे देत होते, त्यांचे नाव चाणक्य !

२१. परंतु शिकंदरच्या स्वारीने उडालेल्या हलकल्लोळात ह्या दोन सामान्य व्यक्ती कोणाच्याही डोळ्यात असामान्यपणे भरलेल्या नव्हत्या. त्या दोन व्यक्ती शिकंदरच्या त्या साऱ्या प्रचंड परचक्रीय हालचालींकडे डोळ्यात तेल घालून बघत होत्या. भारतातील साऱ्या रावरावळ, राजा-महाराजांचे ते फुटकळ फुटकळ मुकुट एकत्र वितळवून शिकंदर स्वतःच्या शिरावर धारण करण्यासाठी जो भारतीय सम्राटपदाचा महामुकुट रणांगणात घडवीत होता तो आयताचे आयता त्या परशूच्या हातून हिसकून घेऊन आपल्या त्या तरुण शिष्याच्या मस्तकावरच ज्यायोगे बसविता येईल अशा एका महान क्रांतिकारक कार्याची योजना ते प्रौढ आचार्य मनोमन आखीत होते.

पौरवराजाशी युध्द

२२. तक्षशिलेचा राजा अंबुज हा ग्रीकांच्या म्लेंच्छ सैन्याशी युध्द न करताच त्याचे आधिपत्य मानता झाला. ह्या त्याच्या कृत्याची जो तो छी थू करू लागला. अंबुज राजाच्या ह्या क्षात्रधर्माला कलंक लावणाऱ्या क्लैब्याचा वचपा काढण्यासाठी आपण आपापल्यापरी ग्रीकांशी प्रखर सामना द्यावयाचा निर्धार आजूबाजूच्या राजसत्ताक असलेल्या भारतीय राज्यांनी नि गणराज्यांनी केला. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच की त्या सर्व फुटकळपणे स्वतंत्र असलेल्या भारतीय राज्यांना त्या ग्रीक युध्दापुरते का होईना, पण एकत्र येऊन एकाच सैनिक नेतृत्वाखाली ते युध्द लढण्याची बुध्दी झाली नाही म्हणा किंवा समय सापडला नाही म्हणा. अलेक्झांडरने वेळ न दवडता तक्षशिलेला येताच आजूबाजूच्या सर्व भारतीय राज्यांना शरण येण्याची आज्ञा सोडली आणि तक्षशिला राज्याला लागूनच असलेल्या पौरव (पौरस) राजाने ती आज्ञा धिक्कारून

युध्दाचे आव्हान स्वीकारताच त्याच्यावर चाल केली.

२३. पौरव राजाचा मुख्य भर त्याच्या लढाऊ रथांवर नि हत्तीच्या बळावर होता, तर अलेक्झांडरचा मुख्य भर ग्रीकांच्या रणनिष्णात घोडदळावर होता. ह्या दोन्ही सैन्यांच्यामध्ये वितस्ता (झेलम) नदी होती. इतक्यात त्या सैन्याचे तोंड लागायच्या आधीच अकस्मात मोठा वादळी पाऊस पडू लागला. त्यामुळे नदीला मोठा पूर आला. तथापि अलेक्झांडरने थोड्याच दिवसात दूरवर शोध करित नदीच्या वरच्या बाजूला असलेला एक उतार शोधून काढला नि झटपट त्याच्या त्या रणनिष्णात घोडदळासह नदी उतरून पौरवाच्या पार्श्वीवर चाल केली. त्यामुळे पौरवाचा व्यूहच ढासळला. तरीही राजा पौरवाने तुंबळ लढाई दिली. परंतु पावसामुळे त्या रणभूमीत जिकडे तिकडे चिखलच चिखल झाल्यामुळे पौरवाचे रथ नि हत्ती ही दोन्हीही रणसाधने निकामी झाल्यामुळे अलेक्झांडरच्या घोडदळाच्या चढाऊ माऱ्यामुळे पौरवाच्या सैन्याचा टिकाव लागला नाही. त्या रणधुमाळीत हत्तीवर आरूढ झालेला पौरव राजाही जिवावर उदार होऊन लढत असता स्वतःच घायाळ झाला आणि अलेक्झांडरच्या हाती सापडला. अशा प्रकारे अंशतः पौरवाच्या दुर्दैवामुळे नि अंशतः अलेक्झांडरच्या रणचापल्यामुळे ग्रीकांचा पूर्ण विजय झाला.

कौतुकाने नव्हे, राजकारणासाठी

२४. पौरव राजाला बंदिवान करून अलेक्झांडरपुढे नेले असता अलेक्झांडरने त्यास विचारले, 'मी तुला कसे वागवावे अशी तुझी इच्छा आहे ?' तेव्हा पौरवाने उत्तर दिले, 'राजासारखे !' आपल्या इकडच्या नि युरोपीय इतिहासकारांनीही बहुधा असेच लिहिले आहे की पौरव राजाच्या धिटाईच्या उत्तराचे अलेक्झांडरला मोठे 'कौतुक' वाटले आणि म्हणून त्याने पौरवाला न मारता केवळ अंकित करून पुन्हा राज्यावर बसविले. परंतु हे वर्णन चुकीचे आहे. विशेषतः शालेय पुस्तकांतून तरी अशी भोंगळ स्तुतिवाक्ये घालू नयेत.

२५. कारण, स्वप्नात राज्य देण्याचे वचन दिले म्हणून जागे झाल्यावरही त्या वचनाप्रमाणे राज्य देऊन टाकणारा अलेक्झांडर हा कोणी भाबडा भारतीय राजा नव्हता. जर पौरवाला त्याने ठार मारले असते किंवा त्याचे राज्य छिन्नावून घेऊन ग्रीक जातीचा एखादा 'क्षत्रप' अलेक्झांडरने त्या राज्यावर नेमला असता, तर त्या राज्यातील स्वाभिमानी भारतीय जानपद ग्रीकांच्या द्वेषाने अधिकच खवळले असते. अलेक्झांडरला अनेक शत्रूंनी लढत भारताची मुख्य राजधानी जी पाटलीपुत्र, तेथपर्यंत जावयाचे होते ते केवळ त्याच्यासमवेत असलेल्या जातिवंत ग्रीक सेनेच्या बळावर थोडेच साधणार होते ! त्यापेक्षा तक्षशिलेच्या अंबुज राजाप्रमाणेच पौरवालाही दिखाऊ दयेने जिंकून आपला अंकित नि पाठिराखा केल्यानेच अलेक्झांडरचा भारतविजयाचा अधिक संभव होता. यास्तव पौरवाच्या धीरोदात्त उत्तराने अलेक्झांडरला जे कौतुक वाटले तेवढ्यासाठी नव्हे, तर या राजकीय डावपेचासाठीच त्या राजकारणपटू अलेक्झांडरने पौरवाचे राज्य त्याला परत दिले. इतकेच नव्हे, तर आजूबाजूची जिंकलेली काही छोटीछोटी संस्थानेही पौरवाच्या राज्यात समावेशिली आणि त्याला आपल्या त्या विस्तृत भारतीय प्रांतावरचा 'क्षत्रप' (Governor) म्हणून नेमले. पौरवानेही 'प्रसंग पडला बाका' ह्या न्यायाने अलेक्झांडरचे ते बोलणे मान्य केले. परराष्ट्रीय शत्रूंनी पौरवाने क्षात्रधर्माप्रमाणे झुंजण्याचे कर्तव्य बजावलेलेच होते आणि 'तावत् कालं प्रतीक्षेताम्' हाही राजनीतीचाच दंडक आहे; हे जाणून राजा पौरवाने अलेक्झांडरचे नावापुरते आधिपत्य मानून

, याचा भारतीयांना विषादही वाटला नाही. संधी येताच 'क्षत्रप' पौरवाने अलेक्झांडरचा हा डाव त्याच्यावरच कसा उलटविला तेही पुढे दिसेलच.

ग्रीसहून अलेक्झांडर नवे ग्रीक सैन्य भरीस मागवितो

२६. पौरवाचे युध्द संपताच अलेक्झांडरने आजूबाजूच्या लहानसहान संस्थानांना जिंकून त्या प्रदेशाची व्यवस्था लावण्याची आणि तेथील नि त्यापुढील प्रदेशातील लोकस्थितीची चौकशी केली. हिंदुकुशपासून तेथपर्यंत देश जिंकित येण्यात त्याच्या मूळच्या ग्रीक सैन्याची जी हानी झालेली होती ती भरून काढण्यासाठी त्याने त्याच्या बाबिलोन नि ग्रीसमधील प्रांताधिपांकडून नव्या ग्रीक सैन्याची मागणी केली. जुन्या सैन्यातील जे ग्रीक सैनिक घायाळ, अधू नि अंगचुकार किंवा निकामी झालेले होते त्यांना परत धाडले.

भारतीय यतींची नि योग्यांची चौकशी

२७. भारताच्या जिंकलेल्या आणि जिंकावयाच्या प्रदेशातील लोकस्थितीचा वृत्तान्त समजून घेण्याकरिता अलेक्झांडरने जे चौकस लोक चहूकडे धाडले होते त्यांनी आणलेल्या समाचारात तेथील अरण्यात बसत असलेल्या तपोवनांची, तपस्व्यांची, निःसंग नि एकएकटेच विचरणान्या तत्त्वचिंतक यतींची, योग्यांची नि प्रव्रजितांची वर्णनेही होती. स्वतः सम्राट अलेक्झांडरला विद्वत्तेची नि तत्त्वज्ञानाचीही अभिरुची असे. अलेक्झांडर हा स्वतःस तत्त्वज्ञ ऍरिस्टॉटलचा शिष्य म्हणवी. ग्रीस देशामध्ये अशा यति, योगी, तत्त्वज्ञानी नि संन्यासी ब्राह्मणांची प्रख्याती असे. ती अलेक्झांडरच्याही कानावर पडलेली होतीच. त्यामुळे त्याला त्या भारतातील संन्यासी ब्राह्मणांना, ज्यांना ग्रीक भाषेत 'Gymnosophist' म्हणून संबोधित, त्यांपैकी काहींना प्रत्यक्ष पाहण्याची नि त्यांच्याशी संभाषण करण्याची प्रबळ जिज्ञासा होती. अरण्यातील तपोवनांतून अलेक्झांडरने अशा काही संन्याशांना बोलावून घेतले आणि काहींची त्यांच्याकडे जाऊन भेट घेतली. अशा प्रसंगाच्या काही कथा लोकांच्या नि अलेक्झांडरसारख्या अलौकिक सम्राटाच्या भावना व्यक्तविण्यापुरत्या ग्रीक कथानकांच्याच शब्दात सांगतो.

२८. अशा एका यतीची भेट झाली असता अलेक्झांडरने विचारले, 'माझ्या ह्या दिग्विजयाच्या कार्यास यश येईल की नाही ?' अशा अर्थाच्या त्याच्या प्रश्नास त्या यतीने शब्दांमध्ये काहीच उत्तर न देता एक मोठे चामडे, ज्याच्या दोन्ही बाजू अगदी सुकून वातड होऊन धनुष्यासारख्या वक्र झालेल्या होत्या, ते आणविले आणि नंतर तो यति अलेक्झांडरला म्हणाला, 'हे चामडे नीट सपाट पसरून याच्यावर एकटा बैस.' त्यावर अलेक्झांडरने किंवा त्याच्या आज्ञेने त्याच्या कोणा एका अधिकाऱ्याने त्या चामड्याच्या एका टोकास बळाने दाबून त्यावर बसण्याचा प्रयत्न केला तोच ते दुसरे वातड टोक खाडकन वर आले. ते दुसरे टोक खाली दाबून त्यावर बसू पाहावे तो पहिले वातड टोक खाडकन उभे राहावे. अर्थात् ते चामडे सपाट अंतरता येईना नि त्याच्या मधोमध चपखल बसता येईना ! ते दाखवून तो यति म्हणाला, 'तुझ्या भारतावरील स्वारीची अशी स्थिती होईल. तू एका बाजूला पुढे जिंकित जाशील तर तुझी मागची जिंकलेली राज्ये पुन्हा तुझ्याविरुध्द उठून तुझे जोखड फेकून देतील. तू मागे वळशील तर तुझी पुढची जिंकलेली राज्ये पुन्हा तुझ्याविरुध्द उठून तुझे जोखड फेकून देतील. तुला अखिल भारताच्या केंद्रीय सम्राटपदावर बसणे हे असे अशक्य आहे.'

'डंडामिस'चा दंडक

२९. ग्रीक लेखक ज्याला 'Dandamis' (डंडामिस) म्हणतात आणि ज्याचे शुध्द संस्कृत नाव मला तरी आढळले नाही, अशा एका संन्यस्त ब्राह्मणाची ख्याती तक्षशिलेकडे ऐकून त्यालाही बोलावून त्याच्याशी संभाषण करावे अशी अलेक्झांडरला उत्कट इच्छा झाली. तो वयोवृध्द नि ज्ञानवृध्द ब्राह्मण संन्यस्त नि उल्लिंग अवस्थेत विचरत असे. निरोपावारी तो संन्यस्त ब्राह्मण अलेक्झांडरकडे जाईना. तेव्हा अलेक्झांडरने आपल्या 'सेक्रेटस' नावाच्या अधिकाऱ्याला त्या सर्वसंगपरित्यागी ब्राह्मणाकडे धाडून आज्ञापिले की, 'जे प्रत्यक्ष 'इयूज' देवतेचे (संस्कृत 'द्युःचे) पुत्र आहेत त्या जगज्जेत्या सम्राट अलेक्झांडरने तुला बोलाविले आहे. जर तू येण्यास पुन्हा नकार देशील तर तुझा आताच्या आता शिरच्छेद केला जाईल.' ही धमकी ऐकताच तो संन्यासी ब्राह्मण खदखदून हसला आणि उत्तरला की 'अलेक्झांडर हा जसा नि ज्या अर्थी 'इयूज' देवतेचा पुत्र आहे तसा नि त्याअर्थी मीही पण त्या द्युःचाच पुत्र आहे ! अलेक्झांडरची जगज्जेतेपणाची बढाई ही व्यर्थ आहे. त्याने व्यास नदीचे परतीरही अजून पाहिलेले नाही. त्यापुढे ज्या शूर भारतीयांची राज्ये आहेत आणि त्यांच्याही पुढे ते मगधाचे प्रबळ साम्राज्य आहे त्याच्याशी तोंड दिल्यानंतर जर अलेक्झांडर उरला तर मग तो जगज्जेता आहे की नाही याचा विचार करता येईल ! मला अलेक्झांडर भूमिदान देऊ म्हणतो, धन देऊ म्हणतो, परंतु त्याला जाऊन सांग की, अशा वस्तूंना माझ्यासारखे संन्यस्त ब्राह्मण तुच्छ मानतात. ही माझी मातृभूमी मला जे हवे ते, आई लेकराला देते तितक्या मायेने, मला पुरविते आहे. अलेक्झांडर जर माझे शिर छाटीत असेल तर फार तर माझे शिर नि पिंड ज्या ह्या मातीतून घडले गेले तीतच ते मिसळून जाईल. पण त्याला माझा आत्मा काही छाटता येणार नाही. तो अच्छेद्य, अमर आहे. अलेक्झांडरला सांग की, जे सत्तेचे नि सुवर्णाचे दास असतील आणि जे मृत्यूला भीत असतील त्यांना अशा धमक्या दे ! आमच्यापुढे अलेक्झांडरसारख्या एका मर्त्य मनुष्याच्या अशा धमक्याच पांगुळतात ! कारण खरा संन्यासी ब्राह्मण सुवर्णाने वश होत नाही आणि मरणाला भीत नाही !! मी येत नाही जा !'

३०. डंडामिसने अलेक्झांडरच्या अधिकाऱ्याला दिलेल्या उत्तरातून काही वाक्ये तेवढी वर दिली आहेत. ग्रीक लेखकांनी त्याचे ते बाणेदार उत्तर सविस्तर दिले आहे. Plutarch नेही ह्या कथा वर्णिल्या आहेत. विशेषतः 'डंडामिस'ची वरील कथा देऊन काही ग्रीक लेखकांनी त्याच्या ह्या निर्भय नि बाणेदार उत्तराने थक्क होऊन म्हटले आहे, 'ज्या अलेक्झांडरने अनेक राष्ट्रे जिंकली त्या जगज्जेत्या अलेक्झांडरलाही धूळ चारणारा जर कोणी ह्या जगात भेटला असेल तर तो हा वृध्द नि नागडा उघडा भारतीय ब्राह्मण संन्यासीच होय !!'

अलेक्झांडर ब्राह्मणांना क्रांतिकारक म्हणून फाशी देतो !

३१. ह्या चौकशीत अलेक्झांडरला असेही आढळून आले की, हे संन्यासी योगी नि यति जरी फटिंगासारखे एकटे भटकत असले तथापि त्यांच्या निःसंग, निर्भय नि निःस्पृह वृत्तीमुळेच भारतीय गणराज्यांच्या काय किंवा एकसत्ताक साम्राज्यांच्या काय, राज्यचालकांवर त्यांच्या राजकीय मतांचा अत्यंत प्रभाव पडत असे. भारतीय क्षत्रियांच्या खड्गाच्या धारेइतकीच ह्या संन्यस्त ब्राह्मणांच्या जिभेची धारही तीक्ष्ण असून परकीय ग्रीकांच्या अन्याय्य आक्रमणांची ती तीव्र प्रतिकार करीत होती आणि अलेक्झांडरविरुध्द भारतीय जनतेत प्रकटपणे व गुप्तपणे

प्रक्षोभ पेटवीत चाललेली होती. हे ध्यानी येताच ह्या 'Gymnosophist' तत्त्वज्ञानी वर्गाविषयी अलेक्झांडरला प्रथमप्रथम वाटणाऱ्या जिज्ञासेचे रूपांतर अशा संन्यस्त ब्राह्मणांच्या द्वेषात झाले. तेव्हा अलेक्झांडर अशा काही ब्राह्मणांना पकडून फाशी देऊ लागला. अशा एका ब्राह्मणाचा शिरच्छेद करण्याआधी त्याला जेव्हा विचारण्यात आले, 'तू अमक्या एका भारतीय संस्थानिकाला ग्रीकांविरुद्ध का चिथविलेस ?' तेव्हा त्याने ठासून सांगितले की, 'कारण माझे असे ब्रीद आहे की, जगायचे तर मानाने जगावे, अन्यथा मानानेच मरावे !' (Plutarch LXIV)

३२. पौरव राजाचा पराभव केल्यानंतर अलेक्झांडरला साहजिकच असे वाटले होते की, त्याच्या त्या डोळे दिपविणाऱ्या जयामुळे आजूबाजूच्या गणराज्यांचेही धैर्य आपोआपच खचून जाईल आणि ती प्राजके (Republics) आपण होऊन पटापट शरण येतील. परंतु ही त्याची समजूत बहुतांशी भ्रामक ठरली. तो वितस्ता (झेलम) उतरून जसजसा पुढे जाऊ लागला तसतशी त्याच्या वाटेतील बहुतेक लहानमोठी गणराज्ये त्याच्याशी लढाई देत चालली. रणदेवतेचा निर्णय घेतल्यावाचून ती त्याचे स्वामित्व सुखासुखी मानीनात. ह्यामुळे त्यांतील बहुतेकांना ग्रीकांचे बहुसंख्य नि प्रबळ सैन्य जरी जिंकित चालले होते तरी त्या सतत लढत राहण्याचा ताण ग्रीकांवरही पडल्यावाचून राहिला नाही.

३३. अशा अनेक झुंजार भारतीय गणराज्यांशी झालेल्या लढायांची वर्णने ग्रीक ग्रंथकारांनी दिलेली आहेत. परंतु ती सविस्तरपणे किंवा संक्षेपानेही सांगण्याचा हा प्रसंग नाही. तथापि सारे भारत पादाक्रांत करून थेट मगध सम्राटाचा मुकुट आपल्या डोक्यावर मिरविण्यासाठी आलेल्या त्या प्रबळ लक्ष लक्ष ग्रीक सैन्याशी आणि त्याच्या असामान्य नि जगत्प्रसिध्द 'देवसेनानी'शी - अलेक्झांडरशी भारतीय स्वातंत्र्यार्थ ज्या ज्या गणराज्यांनी फुटकळपणे का होईना, पण आपापल्यापुरता तुंबळ नि भीषण लढा दिला नि शेवटी अलेक्झांडरला अंगणातूनच परत जाणे भाग पाडले, त्यांच्यातील काही गणराज्यांची नि राज्यांची वेचक उदाहरणे केवळ कृतज्ञतेसाठी तरी सांगितलीच पाहिजेत.

सौभूति नि कठ गणराज्ये

३४. ह्या दोन्ही गणराज्यांची राज्यघटना प्रजासत्ताक होती नि ती स्वतंत्र होती. डायोडोरस हा ग्रीक ग्रंथकार लिहितो की, त्यांच्या हाताखालील सर्व नगरांतील राज्यव्यवस्था नि निर्बंध हे अत्यंत हितकारक नि प्रशंसनीय होते. (They were governed by laws in the highest degree salutary and their political system was admirable.) ह्याचे एक वैशिष्ट्य असे होते की, आपली प्रजा अधिकाधिक बलिष्ठ नि सुंदर निपजत जावी म्हणून प्रजनन हे व्यक्तिविषयक लहरीवर न सोपविता हे एक राष्ट्रीय कर्तव्य जाणून त्यावर राजसत्तेचे नियंत्रण ठेवलेले होते. ते शारीरिक सौंदर्याचे भोक्ते होते. यास्तव त्यांच्यात विवाहाचे वेळी हुंडा घेण्याची चाल नसे. वधू-वरांचे शरीरसौष्ठव, सुंदरता आणि निकोप नि बलिष्ठ संतती उत्पन्न करण्याची पात्रता हे गुण जुळल्यास तो विवाह श्रेयस्कर मानला जाई. त्यांच्या गणराज्यांचे धुरंधर पुढारी निवडण्यातही शरीरसौष्ठव नि बळ ह्या गुणांचाही विचार केला जाई. हे सुप्रजननाचे तत्त्व इतके कठोरपणे त्यांच्या निर्बंधात अनुस्यूत केलेले असे की मुले जन्मल्यानंतर तीन महिन्यांचे आत त्यांची राज्याधिकार्यांकडून शारीरिक परीक्षा केली जाई. जर एखादे मूल

, दुर्धर रोगाने पछाडलेले वा विकृत असले तर त्यास राजाज्ञेने निर्दयतेने मारले जाई.

३५. ग्रीसमधल्या 'स्पार्टा' ह्या प्राजकातही आनुवंश (Heredity) सुधारण्यासाठी असेच निर्बंध असत हे ज्ञात्यांस ठाऊकच आहे.

३६. ह्या सौभूति नि कठ गणांप्रमाणे अगदी कठोरपणे नसली तरी बलिष्ठ नि सुंदर प्रजा व्हावी म्हणून जपणारी आणखी गणराज्ये भारतात असत. वृष्णीगणांतही त्यांचे धुरंधर पुरुष बलिष्ठ नि देखणे असावे असा कटाक्ष ह्या काळच्या फार पूर्वीपासून असे. त्या वृष्णीगणाचा जगद्विख्यात नेता जो श्रीकृष्ण त्याच्या शरीरसौष्ठवाची नि बलिष्ठतेची ख्याती तर अजरामरच झाली आहे ! श्रीकृष्णाचे पुत्रही अतिशय देखणे होते असे पुराणांतून सांगितले आहे.

३७. 'आयुधजीवी' गणराज्ये : पंचनद प्रांतात (पंजाबात) नि सिंधू नदीच्या तटाला लागून थेट तिच्या मुखापर्यंत पसरलेल्या भारतीय गणराज्यांतील अनेक गणराज्यांना आयुधजीवी किंवा शस्त्रोपजीवी म्हणत. त्यांचे वैशिष्ट्य हे असे की, त्या सर्व पुरुषांनाच नव्हे, तर बहुसंख्य स्त्रियांनाही सैनिक-शिक्षण अनिवार्यपणे घ्यावेच लागे. युद्धाचे काळी ते सारे राष्ट्र लढाईवर जाऊ शके. निरनिराळ्या प्रकारची असली तरी त्यांची राज्यघटना मूलतः प्रजासत्ताक असे हे सांगणे नकोच. ती लहानमोठी असली तरी स्वतंत्रपणे नांदत.

३८. यौधेय गणराज्य : या आयुधजीवी वर्गाच्या गणराज्यांत ज्याचे राज्य विस्तृत नि सुपीक प्रदेशावर पसरलेले होते, १८ ते २१ वर्षे वयाच्या प्रत्येक तरुणाने शस्त्रविद्या शिकलीच पाहिजे असा निर्बंध (Law) असल्यामुळे ज्याचा पुरुषवर्ग तर काय, पण बहुसंख्य स्त्रियाही शस्त्रसज्ज असत, ज्याला 'A nation in arms' म्हणून परके इतिहासकारही संबोधितात आणि आपल्या स्वातंत्र्यास्तव जिवावर उदार होऊन लढण्याच्या ज्याच्या कीर्तीमुळे ज्याच्या पराक्रमाचा सर्वांना दरारा वाटत असे ते यौधेय गणाचे राज्य प्रमुखत्वे गणले जाई. ते पंचनद प्रांतातील व्यास नदीच्या खाली पसरलेले होते.

३९. पौरव राजाचा पराभव करून आजूबाजूची गणराज्ये नि डोंगराळ टोळ्यांशी लढत नि ती जिंकित अलेक्झांडर वितस्ता (झेलम) नि चंद्रभागा (चिनाब) ह्या नद्या उतरून व्यास नदी ओलांडण्यासाठी झपाट्याने पुढे येत आहे हे पाहून तिच्या खालच्या तीराला निवासणाऱ्या या पराक्रमी यौधेय गणानेही अलेक्झांडरचे 'शरण येण्याचे' आव्हान धिक्कारून युद्धाची जय्यत सिध्दता चालविली ! इतके झाले, तरी मगध साम्राज्याचा 'सम्राट' म्हणविणाऱ्या पराक्रमशून्य धनानंद महाराजाच्या डोळ्यांवरील गुंगी उतरली नाही. त्या भेकडाने या शूर यौधेय गणाशी शिकंदरला (अलेक्झांडरला) तिकडच्या तिकडेच पादाक्रांत करण्यासाठी कोणतेही सामरिक सहकार्य केल्याचे आढळत नाही. तरीही यौधेयगण आपल्याच बळावर शिकंदराशी लढण्यास सज्ज झाला.

शिकंदराच्या सैन्याने धास्ती खाल्ली !

४०. पंचनदांतील सिंधू, वितस्ता, चंद्रभागा ह्या नद्या ओलांडून अलेक्झांडरचे सैन्य लढत लढत जेव्हा ह्या व्यास नदीच्या काठापर्यंत आले तेव्हा त्यांना त्या नदीच्या पलीकडे असलेले हे यौधेय गणाचे प्राजक ग्रीकांशी आपल्या स्वातंत्र्यरक्षणार्थ लढण्यास सज्ज होऊन ठाकल्याचे कळले. त्याच्या पराक्रमी सैन्यशक्तीची ख्यातीही ग्रीकांच्या कानांवर गेली, त्या यौधेय गणाच्या पुढेच गंगेकाठची मोठमोठी राज्ये लढण्यास सिध्द आहेत ही वार्ताही त्याच्या

कानावर आलेलीच होती. यामुळे आजवर पंचनदात भारतीयांशी लढत लढत आधीच थकवा नि कंटाळा आलेल्या ग्रीक सैन्याची व्यास नदी ओलांडून ह्या पराक्रमी यौधेय गणादिक भारतीय राज्यांशी युध्दे करीत पुढे घुसण्याची छाती होईना !

४१. परंतु त्यांच्या त्या जयिष्णु नि धैर्यमेरू सम्राटाची नि सेनापतीची, त्या अलेक्झांडरची राज्यतृष्णा नि युध्दपिपासा लेशमात्र उणावलेली नव्हती ! व्यास नदी ओलांडून, यौधेय गणास जिंकून थेट मगधापर्यंत पुढे घुसायचेच अशी त्याने ग्रीक सैन्यात घोषणा केली. ह्या त्याच्या हट्टामुळे लढाईस कंटाळलेल्या त्याच्या अगदी निवडक सैन्यात सुध्दा असंतोष माजला. त्या ग्रीक सैन्यातील सैनिक टोळ्याटोळ्यांनी गुप्तपणे पुढे जाण्यास स्पष्टपणे नकार द्यावयाचा म्हणून ठराव करू लागले. अलेक्झांडरला ते अजिंक्य नि प्रत्यक्ष 'इयू' देवतेचा पुत्र म्हणून मानीत आले. पण त्याच्या राज्यतृष्णेचा त्यांना आता अगदी उबग आला. ही ग्रीक सैन्यातील असंतोषाची जाणीव अलेक्झांडरला होताच त्यांना उत्तेजविण्यासाठी त्याने त्यांच्यासमोर एक भाषण केले. तो म्हणाला, 'ग्रीसचें सैन्य अजिंक्य आहे ही तुमची जगभर गाजवणारी कीर्ती ! तिला अशी काळोखी ! भारतात शिरल्यानंतर तुम्ही आजवर ज्या लढाया लढलेत नि जय मिळविलेत ते लहानसहान शत्रूंशी गाठ पडली तेव्हा होते. आता मोठमोठ्या शत्रूंना तोंड द्यावयचे आहे. व्यास नदीच्या पलीकडेच हे एक आयुधजीवी गणराज्य शरण न येता तुमच्याविरुद्ध दंड थोपटून रणांगणात उतरले आहे ! त्यांची खोड मोडून पुढे असलेल्या गंगेच्या काठच्या अत्यंत सुपीक राज्यांना जिंकून, आपल्या ग्रीसच्या दिग्विजयाचा डंका साऱ्या जगात गाजविलाच पाहिजे !'

४२. पण अशा आशयाच्या चेव आणणाऱ्या अलेक्झांडरच्या भाषणाचा परिणाम त्याने अपेक्षिला होता तसा न होता अगदी उलट झाला. आज आपण लढलो त्यापेक्षा अधिक भीषण संग्राम आपणास लढावे लागणार आहेत, हे स्वतः अलेक्झांडरनेच सांगितल्यामुळे त्याच्या ग्रीक सैन्याच्या हृदयात धडकीच भरली. डॉ. जयस्वाल आपल्या "Hindu Polity" ग्रंथात लिहितात : 'The Greek army refused to move an inch forward to face the (Bharatiya) nations whose very name, according to Alexander struck his soldiers with terror.'

४३. आपले ग्रीक सैन्य थकल्यामुळे यौधेयगणाशी तत्काळ लढण्याच्या भयामुळे नि पुढील सर्वच कटकट टाळण्यासाठी व्यास नदी उतरण्यास स्वच्छ नकार देत आहे हे पाहताच प्रत्यक्ष आपली अवज्ञा केल्याविषयी अलेक्झांडर संतापला. पण तो जसा धुरंधर योद्धा होता तसा धूर्त कारस्थानीही होता. काळवेळ ओळखून संतापाचे भरात काही एक झटकन न करता अलेक्झांडर वैतागासरशी एकदम आपल्या तंबूत गेला. कोणाशीही बोलेनासा झाला. तीन दिवसपर्यंत तो तंबूबाहेर आलाच नाही. विचारपूर्वक त्याने एक निराळीच योजना मनातल्या मनात ठरविली. नंतर त्याने सर्व ग्रीक सैन्यास एकत्र जमविले आणि तंबूबाहेर येऊन त्याला म्हणाला, 'व्यास नदी उतरून पुढे जायचा बेत मी सोडून दिला आहे. आता ग्रीसला परत जावयाचे !' या वाक्यासरशी शिकंदरच्या सैन्यास अर्थातच 'आनंदीआनंद' झाला ! शिकंदर पुढे म्हणाला, 'पण मागे परत फिरायचे कसे ? सरळ पाठ फिरवून आल्या मार्गे जाऊ लागलो तर आपण जिंकलेलेच हे सारे भारतीय जानपद 'जितं जितं' करीत बंड करून उठेल. आपण घाबरलो आहोत असे समजतील ! तेव्हा पाठ दाखवून, आलेल्या भूमीमार्गे परत न फिरता आपण किंचित् तिरपे वळावे. सिंधू नदीतून वाट काढीत समुद्राकडे जावे नि मग समुद्रमार्गे

इराणास परत जावे. पुढे पुन्हा जेव्हा भारतात आपण येऊ तेव्हा गंगेकडील राज्येही जिंकून आपण आपला भारताचा दिग्विजय पुरा करू !!'

४४. अलेक्झांडर म्हणाला खरा की 'पुन्हा जेव्हा आपण भारतावर चालून येऊ'.. पण हे ग्रीक सेनापते, पुढे म्हणजे केव्हा ? गंगेकडील राज्ये जिंकण्याचे तर राहोच, पण आज तू ही भारताची सीमारेषा जिंकली आहेस तीच मुळी तोवर तुझ्या साम्राज्याचे जू झुगारून देऊन स्वतंत्र झालेली नसेल तर ? नव्हे, त्या तुझ्या 'पुढे'च्या आधीच तूच मुळी बेपत्ता झालास तर ? 'झ्यू'चे कुल सुध्दा बोलता बोलता काळाचा ग्रास होऊ शकते मग ग्रीसचे का असेना !

४५. भारतावर पुन्हा चालून येणाऱ्या अलेक्झांडरच्या धमक्यांची जर त्या भारतीय 'Gymnosophist' यतींनी नि योग्यांनी अशी टिंगल उडवली असेल तर ती काही अस्थानी ठरत नाही !

अलेक्झांडरची पीछेहाट

४६. तोंडाने काहीही वल्गना करीत राहिला तरी व्यास नदीपलीकडील यौधेयादि भारतीय दळभारांच्या पराक्रमास ग्रीक सैन्य भ्याले म्हणून व्यास नदी उतरण्याची अलेक्झांडरची छाती झाली नाही ! भारतीय पराक्रमाने त्याच्या चढाईची रग जिरविली म्हणून अलेक्झांडरला मागे फिरणे भाग पडले. ते स्वेच्छेने मागे परतणे नव्हे, तर ती भारतीयांपुढे हतबल ग्रीकांची पीछेहाट होती. हे ऐतिहासिक सत्य छपविण्यासाठी जे काही ग्रीक किंवा युरोपियन इतिहासकार लिहितात की 'जर शिकंदर व्यास नदी उतरून पुढे गेला असता तर यौधेय गणाचाच काय पण मगधाचाही पराभव करू शकता. यौधेयांनी प्रत्यक्ष रणांगणातच लढून काही कुठे पराभव केलेला नाही.' अशा जर-तरच्या वल्गनांनी यौधेयादिकांच्या भारतीय रणप्रतापाच्या वतीने ह्या प्रकरणी तरी असे प्रत्युत्तरता येईल की,

'का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नन् व्यपोहति ॥'

४७. जो शत्रू आमच्या नुसत्या धनुष्यांच्या टणत्कारासरशीच भयभीत होऊन पळ काढतो त्याच्याशी लढायचे काय कपाळ !

४८. पुन्हा अलेक्झांडरच्या ह्या ग्रीक सैन्याची प्रत्यक्ष रणांगणात लढण्याची खुमखुमीही मगधादिक भारतीयांचा रणप्रताप पुढे जिरविणार आहे ! युध्दाच्या आखाड्यांत उतरतोच आहे तो चंद्रगुप्त; थोडे थांबा.

अलेक्झांडर एक बलाढ्य नौदल उभारतो

४९. व्यास नदीवर त्याच्या सैन्याची पीछेहाट होताच सिंधुनदीतून समुद्राकडे ससैन्य निघून जाण्यासाठी शिकंदरने पांच-सहाशे रणतरी बांधून एक बलाढ्य नौदल (आरमार) उभारले. त्यावर त्याचे सहस्रावधी ग्रीक सैन्य शस्त्रास्त्रांनिशी सज्ज करून त्याने चढविले आणि तो सिंधु नदीतून परतू लागला. या जलप्रवासाच्याच आगेमागे शिकंदरने बाबिलोनिया येथून मागविलेली त्याची नव्या दमाची दोन ग्रीक सैन्येही त्याला येऊन मिळाली. त्यामुळे त्याचे थकलेले जुने ग्रीक सैन्यही उल्हसित झाले.

५०. परंतु इकडे शिकंदरची पीछेहाट झालेली पाहून त्याने जिंकलेल्या गांधार ते व्यास नदीपर्यंत भारतीय जानपदात आतून आतून ग्रीससत्तेविरुद्ध मोठे षडयंत्र चालू झाले. पण

त्याचा उल्लेख पुढे येईल. इथे इतके सांगणे पुरे आहे की, 'मी परत येणार आहे तेव्हा पाहून घेईन !' ह्या अलेक्झांडरच्या धमकीला एक राजकारणी बागुलबोवा समजून शिकंदर सिंधुनदीच्या ज्या मार्गाने परत जाणार होता त्याच्या उभय तीरांवर पसरलेल्या लहानमोठ्या भारतीय गणराज्यांनी त्या ग्रीक सैन्याचा शक्यतो सशस्त्र सामरिक प्रतिकार करावयाचे ठरविले. पण तो ज्या त्या स्वतंत्र गणराज्याने ज्याच्या त्याच्यापुरता फुटकळपणे घेतलेला निर्णय होता. सर्वांनी मिळून संघटितपणे एकाधिपत्याखाली शिकंदरशी लढलेले ते संयुक्त युद्ध नव्हते. त्यामुळे मागे गांधार नि पंचनदात झाले तसे एकेका भारतीय गणराज्याला गाढून शिकंदरचे संघटित सैन्य लढत लढत पुढे जाऊ शके. ह्या भारतीय सैन्याशी या फुटकळ लढाया झुंजवीत राहण्याने जरी शिकंदरची हाडे खिळखिळी होत तरी त्याचा निःपात असा होऊ शकत नसे. ज्या त्या स्वतंत्र गणराज्याने आपल्यापुरते लढण्याच्या ह्या फुटीर प्रवृत्तीला काही तुरळक अपवादही घडले. त्यांपैकी शत्रुपक्षाकडील ग्रीक इतिहासलेखकही ज्यांची तोंड भरून प्रशंसा करतात आणि ग्रीक इतिहास जन्मभर विसरणार नाही असा एक तडाखा ज्याने समरांगणात शिकंदरला लगावला त्या दोन गणराज्यांना तरी येथे उल्लेखिले पाहिजे.

मालव आणि शूद्रक गणराज्य०

५१. ही दोन्ही गणराज्ये सिंधूच्या तटावर प्रत्येकी स्वतंत्रपणे नांदत होती. दोन्हीही संपन्न, शूर, लोकसत्ताक नि अत्यंत स्वाभिमानी असत. त्यातही मालवगण हा प्राचीन कालापासून विख्यात असे. त्याचे राज्य विस्तृत होते. ह्या गणांत केव्हा वैरही येई. तथापि जेव्हा शिकंदराचे बलाढ्य नौदल वाटेत आडवे येईल, त्या त्या फुटकळ भारतीय संस्थानांशी लढत सिंधू नदीतून वाट कापीत चालले, तेव्हा त्या दोन्ही गणांतील राजकारण्यांनी तोवर फुटकळपणे लढण्यात स्वतंत्र भारतीय गणराज्याची जी राष्ट्रघातक भूल होत होती ती सुधारण्याचा निर्धार केला. त्यांनी स्वतंत्रपणे न लढता दोन्ही गणराज्यांचे सैन्य एकत्र करून एकाच नेतृत्वाखाली लढण्याचे ठरविले. केवळ सैन्यच नव्हे, तर आपले जुने वैर विसरून त्या गणराज्यांतील नागरिकांनी आपले राष्ट्रीय नि सामाजिक जीवनही एकात्म करण्यासाठी परस्परांत शरीरसंबंध घडवून आणले. जातीत जात मिसळून जावी, एकरक्त, एकबीज व्हावे, ह्यासाठी परस्परांत त्यांचा मोठा सामुदायिक विवाहसमारंभ झाला, न्यूनतः एक सहस्र मुली एकमेकांत देऊन घेऊन परस्परांतील वरांशी त्यांची लग्ने लागली गेली !

५२. मालव शूद्रकांच्या ह्या संयुक्त सैन्याचा ग्रीकांशी तुमुल संग्राम चालू असता ह्या गणराज्यांतील एका महत्त्वाच्या नगराला शिकंदराने वेढा घातला. त्या नगराचे नक्की नाव निश्चितपणे आढळत नसले तरी ते राजधानीचे किंवा तशाच महत्त्वाचे नगर असले पाहिजे. ते गणराज्यीय नगर अटीतटीने लढत राहिल्याने ग्रीक सैन्याचा वेढा रेंगाळत राहिला. तापट स्वभावाच्या अलेक्झांडरला हे सहन झाले नाही. त्याने शिड्या लावून शत्रूच्या तटावर सरळ चढून जाण्याची आज्ञा ग्रीक सैन्यास देण्याचे योजिले.

५३. पण मागे व्यास नदी ओलांडण्याचे वेळी झाले त्याप्रमाणे याही वेळी ग्रीक सैन्यात शिकंदराविषयी असंतोष माजत चाललेला होता. नवी युद्धे टाळण्यासाठी पीछेहाट पत्करून ग्रीक सैन्य सिंधू नदीतून घरी जाण्यासाठी परतले होते. पण त्या सिंधू नदीच्या जलमार्गाने ठिकठिकाणी त्यांना भारतीयांशी लढे द्यावे लागले. आणि शिकंदराने राज्यतृष्णेपायी धरलेले आक्रमक धोरण सोडले नाही तर जिवावरच्या लढाया आणखी पुढे लढाव्या लागणारच !

ह्या प्रबळ अशा मालव-शूद्रकांशी छेडलेल्या युध्दामुळे तर ग्रीक सैन्याची सहनशक्ती तुटते तो ताणली गेली होती. म्हणून त्यांच्यातील असंतोष शिगेला पोचून शिकंदरची उघड उघड अवज्ञा करावी अशी बंडखोरीची कुजबूज होऊ लागली.

५४. When the Macedonian soldiers found that they had still on hand a fresh war in which the most warlike nations (गण) would be their antagonists, they were struck with unexpected terror and began again to upbraid the king in the language of sedition. (Curtius as quoted in 'Hindu Polity')

५५. तथापि शेवटी शत्रूच्या वेढ्यास भीक न घालणाऱ्या त्या भारतीय नगरावर त्याच्या तटास शिड्या लावून शत्रूच्या मान्यास न भिता सरळ आत उडी घेण्याची धाडसी आज्ञा अलेक्झांडरने सोडली. आपले ग्रीक सैन्य तसे साहस करण्यास अळंठळं करते आहेसे पाहून तटास लावलेल्या एका शिडीवर तो ग्रीकांचा अतुल पराक्रमी सेनापती शिकंदर स्वतः चढू लागला. त्या दृश्यासरशी ते सारे ग्रीक सैन्यही अकस्मात् उत्तेजित होऊन शिड्यांवर भरभर चढू लागले. तट चढून जाताच स्वतः अलेक्झांडरने तटावरून जी उडी घेतली ती थेट खाली त्या नगराचे आतल्या रणभूमीतच होय ! मागोमाग ग्रीक सैन्यही तटावरून उड्या घेत नगरात घुसले. भारतीय सैन्यात नि ग्रीक सैन्यात एकच रणधुमाळी उसळली !

५६. इतक्यात -

५७. इतक्यात एका भारतीय वीराने भात्यातून एक विषारी शर काढून धनुष्याच्या प्रत्यंचेस जोडला आणि जिथे सेनापतिपदाचे सोनेरी शिरस्त्राण घालून, तुंबळ रण घुमवीत, पुढे घुसणाऱ्या ग्रीक सैन्यात त्यांचा सम्राट सेनापती अलेक्झांडर तळपत होता, ते लक्ष्य साधून त्या भारतीय वीराने (ज्याचे नावही उपलब्ध नाही त्याने) तो अमोघ शर सोडला.

५८. तो शर नव्हता तर भारताचा मूर्तिमंत सूडच होता ! पंतांचे आर्यंत किंचित जुळवून बोलायचे तर

'तो शर गरधरवरसा पविसा रविसा स्मरारिसायकसा ।

म्लेंच्छहृदंतरी घुसला वल्मीकामाजि नागनायकसा ॥'

त्या बाणाने घायाळ होऊन अलेक्झांडर रक्ताच्या थारोळ्यात कोसळला

५९. भारतीय वीराने प्रबळपणे सोडलेला तो बाण नेमका शिकंदरच्या वक्षःस्थळी घुसला. त्यासरशी मर्च्छित होऊन शिकंदर खाली कोसळला. हे पाहताच एका ग्रीक सैनिकाने आपल्या ढालीखाली त्यास झाकून घेतले. अलेक्झांडर रणात पडला, मर्च्छित झाला, असा एकच विसंगत हाहाकार ग्रीक सैन्यात उडाला. कडोनिकडीने ग्रीकांनी रक्ताच्या थारोळ्यात पडलेल्या अलेक्झांडरला रणातून तसाच बाहेर काढून आपल्या शिबिरात नेले. तिथे मोठ्या प्रयासाने त्याच्या वक्षःस्थलात घुसलेला त्या भारतीय वीराचा तो भीषण बाण उपटून काढला गेला. अलेक्झांडर जसजसा शुध्दीवर येऊ लागला तसतसा ग्रीक सैन्याच्या जिवात जीव येऊ लागला. कित्येक दिवस तो घाव भरून येण्यास लागले. तोपर्यंत शिकंदर अंथरुणास खिळून होता.

६०. पण तिकडे हां हां म्हणता बाबिलोन ते ग्रीसपर्यंत या घटनेची पहिली बातमी हीच गेली की, युध्दात भारतीय बाण लागून शिकंदर ठार झाला ! नि यामुळे गांधार नि

इराणच्या काही भागात बंडेही झाली. पुढे 'शिकंदर घायाळ झाला नि आता बरा आहे' ही बातमी पोचल्यावर स्थिरस्थावर झाले.

६१. आणि त्या वृत्तासरशी भारतात नि विशेषतः त्या वीर्यशाली मालव-शूद्रक गणराज्यात कृतकृत्यतेची धन्यता वाटली असल्यास ते साहजिकच होते. भारतीय पौरव राजाला लढाईत ग्रीकांनी जेव्हा घायाळ केले होते तेव्हा त्याचा अलेक्झांडरला इतका गर्व झाला होता की त्याने ते चित्र ठसविलेले एक नवे नाणे स्वतःचे दर्पाचे स्मारक म्हणून पाडले होते. ते आजही पाहावयास मिळते. भारताच्या त्या अपमानाचे उट्टे आज त्या ग्रीकांच्या राजालाही रणांगणात अक्षरशः लोळवून भारतीय वीरांनी काढले ! भारताचे रक्त सांडणाऱ्या त्या म्लेंच्छसम्राट अलेक्झांडरला त्याचे स्वतःचे रक्त सांडून भारतीय वीरांनीही वैयक्तिक दंड भोगावयास लावला !

६२. भारतीय बाण ज्याच्या वक्षःस्थळास भेदून आत रुतलेला आहे नि त्यामुळे जो रणांगणात स्वतःच्या रक्ताच्या थारोळ्यात मर्च्छित पडलेला आहे अशा अलेक्झांडरचे चित्र ठसविलेले एखादे नवे सोनेरी नाणे मालव-शूद्रक गणानेही पाडावयास हवे होते ! पाडले असेलही क्वचित् !

६३. अलेक्झांडरच्या आजवरच्या अत्याचारी रणनीतीप्रमाणे जी त्यास विरोधतील त्या त्या संस्थानांचा तो बहुधा निर्दयपणे निःपात करित आला होता. पण अरेस कारे म्हणून हटकणारा प्रतिवीर भेटताच आपले काम साधून घेण्यासाठी सुतासारखा सरळपणा दाखविण्याच्या कलेतही तो निष्णात होता ! त्याची प्रकृती बरी होताच मालव-शूद्रकांच्या संयुक्त सेनापतीशी उद्दंड भाषा न योजता त्याने शस्त्रसंधीचे बोलणे लावले. हा संधी करण्यासाठी त्या संयुक्तगणाचे शंभर प्रतिनिधी निवडले गेले होते. त्या सर्व भारतीय प्रतिनिधींच्या सन्मानार्थ अलेक्झांडरने आपल्या शिबिरात एक मोठ्या थाटाचा समारंभ करण्याचे ठरविले. मालव-शूद्रांचे ते शंभर प्रतिनिधी ग्रीकांचे शिबिरात येताच त्यांचे भव्य स्वागत करण्यात आले. त्या प्रसंगाची मोठी, सुरस नि सविस्तर वर्णने निरनिराळ्या ग्रीक इतिहासकारांनी दिलेली आहेत. पण स्थलाभावी इथे त्यांचा अगदी संक्षिप्त उल्लेख तेवढा केला आहे. ग्रीकांनाही असाधारण (Uncommon) वाटावे असे भरपूर उंचीचे, धष्टपुष्ट नि डौलदार शरीराचे, भरजरी मूल्यवान वेश नि रत्नामोत्यांचे अलंकार परिधान केलेले असे ते शंभर भारतीय वीर पुरुष प्रत्येकी आपल्या सुदृढ नि सालंकृत सोनेरी रथात बसून आलेले होते. त्यांचेसमवेत उत्तम नि मूल्यवान साज चढविलेले हत्तीही होते. ग्रीकांना हत्तीचे नेहमीच मोठे आकर्षण वाटे.

६४. ह्याच प्रतिसर्पध्यांनी आपल्या स्वतःवर प्राणसंकट आणलेले होते याची जाणीव मनांत सलत असताही त्या समारंभात अलेक्झांडरने वीरोचित उदारमनस्कता दाखवून आपल्याही राजवैभवाचे प्रदर्शन केले. त्या प्रतिनिधीमंडळातील शंभर प्रतिनिधींसाठी भोजनसमारंभाचे वेळी सोन्याची शंभर पीठे हारीने मांडली होती. उंची मद्यांची नि पक्वान्नांची रेलचेल उडाली. निरनिराळ्या क्रीडोत्सवांची आणि गायनवादननर्तनादि समारंभांची लयलूट झाली. शेवटी अलेक्झांडरचा नि त्या मालव-शूद्रकांच्या संयुक्त गणराज्यांचा संयुक्त संधि झाला.

६५. त्या काळच्या ग्रीक लेखकांच्या या संधिसंबंधात विसंगत वर्णनांतून जो काही समन्वय लागतो तो इतकाच की, या संयुक्त गणराज्यांशी चाललेले युद्ध ग्रीकांनी नि भारतीयांनी उभयपक्षी बंद ठेवण्याचे मान्य केले आणि ह्या मालव-शूद्रकांच्या गणराज्यांनी सिंधु

नदीतून परतणाऱ्या अलेक्झांडरच्या नौदलाला कोणताही उपद्रव होऊ देऊ नये हे त्या संयुक्त गणराज्यांनी मान्य केले. या दोन गणराज्यांपैकी मालव गणराज्याच्या पराक्रमी अस्तित्वाचा उल्लेख भारताच्या पुढच्या इतिहासात शक्यपूर्वीच्या म्लेंच्छसत्तेशी झालेल्या युद्धातही वारंवार येणारा आहेच. त्यावरून ते मालवगणराज्य पुढे अनेक शतके भरभराटीत होते हे सिध्द करीत बसण्याचे कारणच उरत नाही.

६६. भारतीय प्रतिकारकांच्या आणखी काही वीरकथा, त्या प्रकरणीच्या स्थल-कालाचा स्पष्ट उल्लेख नसताही ग्रीक लेखकांनाही वर्णिल्यावाचून राहवले नाही. त्यापैकी दोन-तीन तरी येथे उदाहरणार्थ देऊ.

६७. 'मागासा' येथील छापा : मासागा येथे अलेक्झांडरच्या हाती सात सहस्र भारतीयांची एक सशस्त्र टोळी सापडली. तीत अनेक स्त्रियाही होत्या. अलेक्झांडरने त्यांस सांगितले की, जर तुम्ही माझ्या सैन्यात भरती व्हाल आणि माझ्या स्वारीत माझ्या भारतीय शत्रूशी लढाल तर मी तुम्हांस जीवदान देतो. नाहीतर सर्वाना कापून काढीन किंवा दास-दासी म्हणून धरून नेईन. त्या टोळीतील पुढार्यांनी ती अट मान्य केली. पण विनंती केली की त्या सर्वांचे एकमत व्हावे म्हणून विचारविनिमयासाठी त्यांना एक रात्र अवधि द्यावा. त्याप्रमाणे शिकंदराने त्यांना अवधि दिला आणि ग्रीकांच्या शिबिरासमोर नऊएक मैलांच्या अंतरावरील टेकडीवर रात्रभर वसती करण्यास जाऊ दिले. व्हिन्सेंट स्मिथ आपल्या इतिहासात लिहितो की, "The Indians being unwilling to aid to foreigners in the subjugation of their country-men desired to evade the unwelcome obligation." ह्यामुळे स्वतःचा जीव वाचावा म्हणून ग्रीकांसारख्या परराष्ट्रीय शत्रूंना मिळून आपल्या राष्ट्राला पारतंत्र्यात ढकलण्यासाठी लढण्याचे पापी कृत्य केव्हाही करावयाचे नाही असे त्या भारतीयांनी त्या रात्रीच्या गुप्त बैठकीत ठरविले आणि भल्या पहाटेसच ग्रीकांचा डोळा चुकवून तिकडच्या तिकडे निसटून जाण्याचा त्यांनी कट केला. विसाव्यासाठी मग ते थोडा वेळ निजले. पण त्यांच्या त्या कटाची बातमी तत्काल शिकंदरला कळली. त्यासरशी त्याने ग्रीक सैन्यास घेऊन त्या निद्रिस्त भारतीय दलावर अकस्मात छापा घातला आणि एकदम कापाकापीस आरंभ केला. तेव्हा त्या सात सहस्र भारतीयांत एकच हाहाकार झाला ! पण थोड्याच वेळात ते सावध झाले. त्यांनी आपापली शस्त्रे उपसली. मध्ये पोकळ असा एक गोल व्यूह रचला. त्या पोकळीत स्त्रिया नि मुले घातली आणि ते सारे भारतीय वीर शत्रूवर तुटून पडले. अनेक स्त्रियाही आघाडीवर राहून ग्रीकांशी बेभान झुंजताना आढळत होत्या. शेवटी ग्रीकांच्या बहुसंख्य सैन्याकडून ठार मारले जाईतो ते भारतीय वीर आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यास्तव झुंजत राहिले !

६८. 'The gallant Defenders met a glorious death which they would have disclaimed to exchange for a life with dishonour.' (Early History of India by V. D. Smith, Page ५१)

६९. अग्रश्रेणी : ह्या भारतीयांच्या लहानशा पण स्वतंत्र प्राजकानेही शरण न जाता शिकंदराचे प्रचंड नौसैन्य सिंधूनदीतून परत जात असता क्षात्रधर्मानुसार त्याच्याशी प्राणांतिक संग्राम केला. त्यांच्या राजधानीवर ग्रीक सैन्य चालून आले तेव्हा त्या भारतीय लढवऱ्यांनी मार्गोमार्गी आडोसे उभारून मान्याची स्थले निर्मिली आणि पावलोपावली अशी लढत दिली की शिकंदरला त्याच्या स्वतःच्या ग्रीक सैनिकांचे बळी दिल्यावाचून त्या नगरात प्रवेश करता आला नाही. शेवटी 'According to Curtius when those brave fellows could not

further resist the odds, they (the Agrashreenees) set their houses on fire and their wives and children and all threw themselves into the flames !' कर्टिस हा युरोपियन ग्रंथकार लिहितो की, ग्रीकांच्या बहुसंख्य सैन्याला हटविणे जेव्हा अशक्य झाले तेव्हा त्या झुंजार अग्रश्रेणींनी आपल्या साऱ्या घरादारांना आग लावून दिली आणि त्यांच्या शूर स्त्रिया, मुले-मुली सर्वजण त्या ज्वालाकल्लोळात उड्या घेऊन भस्मसात झाले ! म्हणजे आजच्या भाषेत त्यांनी जोहार केला.

हाच तो जोहार !! = जय हर !

७०. आपल्याकडे सर्वसामान्यपणे असे समजले जाते की 'जोहार'ची ही तेजस्वी चाल राजपुतात तेवढी प्रचलित असे. परंतु ग्रीक लेखकांनी वरील अग्रश्रेणीसारख्या पराक्रमी लोकांची जी उदाहरणे आश्चर्यचकित होऊन दिली आहेत त्यावरून हे उघड होते की, रजपूत ह्या नावाचाही उदय होण्यापूर्वीपासून आपल्या भारतीय योद्ध्यांच्या वर्गातून ही 'जोहार'ची तेजस्वी परंपरा चालत आलेली आहे. 'जोहार' हा शब्द अलीकडचा. तो 'जय हर !' ह्या रणघोषणेपासून निघाला असावा. विलय, मरणमरणाचे थैमान चालत असलेले रणांगण, याची भारतीय देवता हर ! महादेव ! म्हणूनच 'जय हर' ही तुमुल रणगर्जना करित भारतीय सैन्ये बेभानपणे लढत. मराठ्यांचीही युध्दगर्जना होती 'हर हर महादेव' हीच ! लढण्याची पराकाष्ठा केली असताही जेव्हा जेव्हा परधर्मीय वा परराष्ट्रीय अशा आततायी शत्रूच्या हातून सुटण्याची सारी शक्यता नष्ट होई, तेव्हा पाडाव होऊन त्या परशत्रूच्या सतेखाली त्यांच्या दास-दासी होऊन किंवा परधर्म स्वीकारून जिवंत राहण्यापेक्षा स्वधर्म, स्वराष्ट्र, स्वत्व यांच्या सन्मानरक्षणास्तव स्वयं-हौतात्म्य पत्करणारे असे आमच्या भारतीय युध्दतंत्राचे हे अग्न्यस्त्र, हा जोहार, हेच अंतिम नि अमोघ अस्त्र असे ! लढाऊ वयाचे सर्व वीर पुरुष रणांगणात शत्रूस मारीत मारीत मारले जाताच त्यांच्या शतावधी वीरांगनांनी आपली मुलेबाळे छातीशी कवटाळून आपणच पेटवून दिलेल्या अग्निनारायणाच्या ज्वालाकल्लोळात 'जय हर ! जय हर !' गर्जत पटापट उड्या टाकून भस्मसात् होऊन जायचे ! याचे नाव जोहार ! ही तोंडाची गोष्ट नाही. वीरश्रीची, पराक्रमाची, स्वत्वरक्षक क्षात्रधर्माची प्राणांतिक पराकाष्ठा आहे ती !

७१. ज्यांनी ज्यांनी अशा जोहाराच्या अग्निकल्लोळांची कवचे धारण केली त्यांना त्यांना बाटविण्याची, दास करण्याची, स्पर्श करण्याची सुध्दा शक्यता त्यांचा पाठलाग करित येणाऱ्या एखाद्या शिकंदराला, अल्लाउद्दिनला, सेलिमला तर काय पण सैतानाला सुध्दा उरलेली नसते ! त्या अग्निकल्लोळाच्या कक्षेत येताच त्या चटक्यासरशी तो शत्रू हतबल, हताश, हिरमुसला होतो !

७२. भारतात लढत असता काही ठिकाणी ग्रीक सैन्याच्या हाती पडण्याची मानहानी सोसण्यापेक्षा जेव्हा भारतीय वीर-वीरांगनांनी असे अंतिम रणक्रंदन करून सांघिक अग्निप्रवेश केले तेव्हा ते अद्भुत दृश्य पाहून ग्रीकांची सैन्ये आश्चर्यचकित झाल्याची जी वर्णने आहेत, त्यातच वरील 'अग्रश्रेणी' ह्या शूर जनपदाचीही गणना होते.

७३. **ब्राह्मणक जानपद** : शेवटी अलेक्झांडरचे नौदल असे लढत लढत जेव्हा सिंधू नदीच्या मुखापाशी आले तेव्हा तिथे असलेल्या भारतीय स्वतंत्र गणराज्याशी त्याची गाठ पडली. ही गणराज्ये किंवा 'जनपदे' स्वतंत्र नि शूर असली तरी लहान लहान होती. अलेक्झांडरच्या बहुसंख्य नि बलाढ्य सैन्याशी समबलाने लढू शकेल असे त्यांच्यात कोणीही

'ब्राह्मणक' जनपदाने शरण न जाता ह्या परराष्ट्रीय शत्रूशी दोन हात करावयाचे ठरविले. पाणिनी ज्या 'ब्राह्मणको नाम जनपदः'चा उल्लेख करतो, तेच हे जनपद होय असे डॉ. जयस्वाल म्हणतात. मागे पंचनदात लढत असतानाच या 'Philosophers' वर्गावर अलेक्झांडरने कसा डंख धरलेला होता ते वर सांगितलेलेच आहे. त्याच ब्राह्मणवर्गाचे हे छोटेसे राज्य आहे हे ऐकताच अलेक्झांडरने त्यांच्यावर विशेष कडकपणे सूड उगविण्याचे ठरविले. अलेक्झांडरवर लिहिलेल्या आपल्या चरित्रात Plutarch म्हणतो : 'These philosophers were specially marked down for revenge by Alexander as they gave him no less troubles than the mercenaries, they reviled the princes who declared for Alexander and encouraged free states (in India) to revolt against his authority.' त्या छोट्याशा जनपदाने स्वराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यास्तव मोठ्या बाणेदारपणाने ग्रीकांशी शेवटपर्यंत झुंज दिली.

७४. **पट्टनप्रस्थ** : ज्याला आज मुसलमान सिंध हैद्राबाद म्हणतात त्या नगराला त्याकाळी पट्टनप्रस्थ म्हणून म्हणत. संस्कृतमध्ये समुद्रकाठच्या किंवा मोठ्या नदीमुखांचे काठी असलेल्या नगरांना बहुधा पट्टन म्हणत. पट्टन म्हणजे इंग्लिश 'Port'. क्वचित हा इंग्लिश Port शब्द, त्या संस्कृत शब्द पट्टन शब्दापासून आलेला असावा. शिकंदर अगदी समुद्राचे सन्निध येऊ लागला तेव्हा हे पट्टनप्रस्थाचे लहान राज्य शिकंदरला शरण जाण्यासही मान्य नव्हते आणि त्याच्या बलाढ्य सेनेशी लढण्याचे सामर्थ्य आपल्यात नाही हेही ते जाणून होते. यास्तव त्या जनपदाने तिसरी एक तोड काढली. त्या साऱ्या जनपदाने सामुदायिक देशत्याग केला नि घरदार, मत्ता नि मातृभूमी अशा सर्वस्वास अत्यंत दुःखित हृदयाने सोडून ते स्वातंत्र्यप्रिय जनपद देशांतरी जाऊन निवसू लागले.

सिंधुसागरास पोचताच शिकंदर स्वदेशास परततो

७५. सिंधुनदी समुद्रास मिळते त्या समुद्रभागास 'सिंधुसागर' हे नाव देणे उचित होय. जसे तिकडे आपल्या पूर्वेस 'गंगासागर' हे परंपरागत नाव आहे तसेच इकडे आपल्या पश्चिमेस 'सिंधुसागर' हे जोडनाव खुलून दिसते.

७६. शिकंदराचे नौदल सिंधुसागरात पोचताच शिकंदराने आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले. एक भाग आज ज्याला बलुचिस्थान म्हणतात त्या बाजूने भूमार्गाने इराणकडे परत धाडला. शिकंदराचे सारेच सैन्य भारताच्या स्वारीत दमून भागून त्रासून गेलेले होते. त्यातही त्याकाळी बलुचिस्थानाकडील हा भाग अतिबिकट, अरण्यमय नि त्या ग्रीकांना अज्ञात असल्यामुळे शिकंदराचे तिकडून गेलेले सैन्य कसे तरी पडत झडत इराणास जाऊन पोचले. इकडे आपल्या सैन्याचा दुसरा भाग स्वतःसमवेत घेऊन इ.स.पू. ३२५ च्या वर्षी शिकंदर समुद्रमार्गाने इराणास जाऊन पोचला. पूर्वीचे सारे इराणी साम्राज्य अलेक्झांडरच्या साम्राज्यातच आता मोडत असल्यामुळे तेथील आपली राजधानी जी बाबिलोन तिथे तो परत गेला, पण तेथून दोन वर्षांपूर्वी भारतावर चालून येण्यासाठी जेव्हा तो वीरश्रीच्या अवसानात 'भारतीय सम्राट' म्हणून मिरवीत परत येण्यासाठी निघाला होता तसा काही बाबिलोनला परत येऊ शकला नाही ! भारतसम्राटासारखा तर नव्हेच, पण सम्राटासारखासुद्धा नाही. तर तो परत आला एखाद्या दमून भागून मनोभंग होऊन अर्ध्याच स्वारीवरून परत आलेल्या एखाद्या सेनापतीसारखा !

इराणी साम्राज्यासारखे भारतीय साम्राज्य कोपराने खणता आले नाही !

७७. अलेक्झांडरच्या या मनोभंगाचे कारण असे होते की, ग्रीक लोकांना त्यावेळचे त्यांच्या स्वतःपेक्षा अत्यंत विस्तृत असलेले इराणी साम्राज्य हेच काय ते सर्वश्रेष्ठ साम्राज्य म्हणून परिचित होते. जेव्हा अलेक्झांडरसारख्या आपल्या अलौकिक सेनापतीसह त्या साम्राज्यावर ते चालून गेले आणि दोन तीन लढायांतच ते दरायसाचे सारे विस्तृत साम्राज्य पत्यांच्या तंबूसारखे कोसळून ग्रीकांच्या पायाशी पडले, तेव्हा त्या अद्भुत विजयासरशी ग्रीकांना वीरश्रीच्या उन्मादात असे वाटू लागले की आपला सेनानी हा देवसेनानीसारखाच अजिंक्य आहे. अलेक्झांडरही त्या 'ग'च्या बाधेपासून अलिप्त राहू शकला नाही. त्याला त्या आपल्या विजयी ग्रीक सैन्याचे बळावर जगज्जेता होण्याची हाव भरली. इराणचे पुढेच भारत म्हणून तो भारताला इराणप्रमाणेच लगोलग जिंकून भारतसम्राट होण्यासाठी चालून आला. त्याला वाटले की, विस्तृत नि अवाढव्य दिसणारी ही भारतीय राज्ये नि साम्राज्येही या इराणी साम्राज्यासारखीच आतून पोकळ नि भुसभुशीत असणार ! इराणाप्रमाणेच त्यांनाही आपण कोपराने खणू शकू !

७८. पण अनुभव अगदी उलटा आला ! भारतात त्याला पदोपदी कट्टर विरोध झाला. झालेल्या लढायांत जरी तो लढाई अशी हरला नाही तरी जिंकता जिंकताच तो नि त्याचे ग्रीक सैन्य हैराण झाले. इराणाप्रमाणे सारे भारत चुटकीसारखे पादाक्रांत करण्याचे ग्रीकांचे चढेल बोल फोल ठरले आणि शेवटी भारताच्या एका सिंधुसीमेवरील पट्टी तेवढी जिंकून त्याला परत स्वदेशी फिरावे लागले.

७९. अलेक्झांडरचा असा मनोभंग नि काही अंशी मानभंगही झाला होता. पण त्या पराक्रमी सम्राटाचा धैर्यभंग मात्र झाला नव्हता. जे जिंकले आहे त्याची नीट व्यवस्था लावून, ते विजित भारतीय प्रदेश आपल्या साम्राज्यात सीरिया, इराण, बाबिलोनप्रमाणेच पचवून, रिचवून, मग भारतावर कालांतराने पुन्हा चालून जावे अशी खुमखुमी शिकंदरला वाटतच होती.

भारताच्या जिंकलेल्या भागात शिकंदर आपले क्षत्रप नेमतो

८०. हिंदुकुशापासून गांधार नि तक्षशिलेपर्यंतचा प्रदेश, व्यास नदीपर्यंतचा अर्धा पंचनद नि वितस्तेच्या संगमापासून तो सिंधुपर्वताचा सिंधुकाठचा प्रदेश इतका भारताचा भाग शिकंदराने आपल्या साम्राज्यास जोडण्याची घोषणा केली. तक्षशिलेचा भारतीय राजा अंबुज ह्याला शिकंदरने हिंदुकुश भागाचा आपला क्षत्रप (Governor) नेमले. पंचनदाचा आपला क्षत्रप म्हणून राजा पौरव ह्याची नियुक्ती केली. तिसरा जो सिंधु-वितस्तासंगमापासून सिंधूसागरापर्यंतचा भाग होता त्यावर आपल्या विश्वासाचा फिलिप आणि निकियान ह्या दोन ग्रीक सेनापतींची नेमणूक केली. त्यांच्या हाताखाली त्याने फिरती ग्रीक सैनिक पथकेही ठेवली होती. ग्रीकांची काही गावेही भारतीय प्रदेशात त्याने वसविली होती आणि त्याच्या इतरत्रच्या पध्दतीप्रमाणे 'अलेक्झांड्रिया' नावाचे ग्रीकादिक नागरिकांचे एक नगरही तक्षशिलेच्या दिशेकडे वसविले होते.

'शिकंदरचा मृत्यू'

८१. भारतातील जिंकलेल्या प्रदेशांची ही व्यवस्था लावण्याचे शिकंदर ठरवितो न ठरवितो तोच त्याला कुणकुण लागली की, त्या प्रदेशातील अनेक भारतीय जनपदे आपण 'जिंकलेले' आहोत हेच मानावयास सिध्द नाहीत. शिकंदर सिंधमध्ये असतानाच त्याच्या सत्तेविरुध्द गांधार प्रांतात भारतीयांचे बंड झाल्याची वार्ता आली होती. तो गांधारकडे नवी नि भरपूर ग्रीक सेना धाडण्याचे बेतातही होता. पण पंचनदामध्ये शिकंदरची सत्ता झुगारून देण्याचा भारतीयांचा कट शिजतो आहे अशीही चिंताजनक कुणकुण सिंध देशातून शिकंदर ससैन्य परत फिरण्याचे आधीच कानावर आली असताही शिकंदरला झटपट काही करता येईना. त्याच्या भारतावरील स्वारीला झालेल्या दगदगीने त्याचे सैन्यच काय ते थकलेले होते असे नाही, तर स्वतः त्याच्याही प्रकृतीवर ताण पडलेला होता. त्यातच त्याचे अतिरिक्त मद्यपानाचे व्यसनही बळावले होते. त्यामुळे अकस्मात् प्रकृती बिघडून इ. सनपूर्व ३२३ व्या वर्षी, म्हणजे तो हिंदुस्थानातून ससैन्य परत गेल्यावर अवघ्या दीड-दोन वर्षांचे आतच ग्रीकांचा तो पराक्रमी सम्राट नि सेनापती अलेक्झांडर बाबिलोन येथे मरण पावला.

भारतीय राजकारण्यांचे राष्ट्रीय षड्यंत्र

८२. अलेक्झांडरची पीछेहाट होऊन तो सिंधू नदीचे मागे परत फिरू लागला त्याच वेळी पंचनदात ग्रीकांविरुध्द, काही भारतीय राजकारणी पुरुषांचे, राष्ट्रस्वातंत्र्यार्थ, एक षड्यंत्र रचले जात होते. त्या षड्यंत्राचा उद्देश ग्रीकांच्या हातात पडलेला सीमाप्रदेश मुक्त करण्यापुरताच काय तो नव्हता, तर सान्या भारताचा राजकीय कायापालट करण्याचा आणि त्याप्रीत्यर्थ एका प्रचंड अंतर्गत राज्यक्रांतीचाच सूत्रपात करण्याचा होता. शिकंदर मेला नसता तरीही ते षड्यंत्र, हाती घेतलेले ते राष्ट्रीय राज्यक्रांतीचे भव्य, भीषण साहस करणारच होते. तथापि शिकंदराच्या या अकस्मात् झालेल्या मृत्यूमुळे त्या भारतीय राजकारण्यांना एक अनपेक्षित सुवर्णसंधीच मिळाल्यासारखे होऊन त्यांनी त्या ग्रीकांची राज्यसत्ता उखडून टाकण्यासाठी तत्काळ उठावणी केली.

ग्रीक गव्हर्नरांचा शिरच्छेद

८३. ग्रीक सत्तेचे मुख्य राजप्रतिनिधी म्हणून शिकंदराने निकियान नि फिलिप दोघांना भारतात ठेवलेले होते हे वर सांगितलेच आहे. शिकंदराच्या मृत्यूची बातमी येताच अश्विनी नावाच्या गणराज्यात त्या दोघा ग्रीक गव्हर्नरांपैकी फिलिप ह्याला अकस्मात् गाळून भारतीयांनी त्याचा शिरच्छेद केला आणि त्याच्या लहानशा ग्रीक पथकाचीही तीच वाट लावली. इतक्यात दुसरा उरलेला ग्रीक गव्हर्नर जो निकियान त्यालाही कोणा भारतीयाने अकस्मात् झेप घालून ठार मारले. त्यासरशी सिंधूच्या या तीरास असलेल्या ज्या ज्या भारतीय पंथांनी, गणराज्यांनी, राज्यांनी शिकंदराचे आधिपत्य मानले होते त्यांनी त्यांनी ते झुगारून देऊन आपापले राजकीय स्वातंत्र्य पुन्हा घोषित केले ! ग्रीकांच्या वसती, ग्रीकांचे ध्वज, ग्रीकांच्या राज्याचे चिन्ह म्हणून जे जे जिथे दिसले त्याचा त्याचा तिथेच नायनाट करून टाकण्यात आला. पंचनदापासून तो सिंधप्रांतसुध्दा सिंधू नदीच्या सीमापट्टीचा सिंधुसागरपर्यंतचा इकडचा जो भारतीय भाग ज्याला शिकंदराने 'जिंकलेला' म्हणून ग्रीक साम्राज्यात 'यावच्चंद्रदिवाकरौ'

म्हणून समावेशिलेला होता तो असा चुटकीसरशी स्वतंत्र झाला, शिकंदराचा मृत्यु होताच अवघ्या सहा महिन्यांच्या आत !

८४. शिकंदराने ग्रीस, सीरिया, पर्शिया, बाबिलोन, इजिप्त असे देश, राज्ये नि साम्राज्ये जिंकली. तेथे आपल्या नावाची नगरे स्थापिली. ग्रीकांच्या वसती (Colonies) वसविल्या. त्याच्या साम्राज्याच्या वाटणीनंतर त्याच्या ग्रीकाधिकारी वर्गाची राज्ये बाबिलोनप्रभृती त्या त्या प्रदेशात शतकानुशतके चालली. अजूनही इतर देशात 'अलेक्झांड्रिया' नावाची नगरे अस्तित्वात आहेत, त्याचे नाव तर साऱ्या युरोपच्या प्राचीन इतिहासातून 'दी ग्रेट' या पदवीस पोचलेले आहे.

८५. पण भारतात ? सतत दोन वर्षे अनेक संगरात लढून, झुंजून, झगडून, लाखो ग्रीकांचे नि भारतीयांचे रक्त सांडून ज्या काही भारतीय प्रांतांना आपण आता नित्याचे जिंकले असे समजून अलेक्झांडरने त्याच्या ग्रीक साम्राज्यास जोडून टाकले त्या प्रांतांनी शिकंदरची सत्ता, त्याचा ध्वज, त्याच्या ग्रीकांच्या वसती (Colonies), त्याच्या विजयाचे चिन्ह नि चिन्ह उखडून टाकले - अवघ्या वर्ष, सहा महिन्यांच्या आत !

८६. शेवटी त्याने स्थापिलेल्या अलेक्झांड्रिया नगराचा तर काय, पण अलेक्झांडरच्या स्वतःच्या नावाचा सुध्दा कोणताही थांगपत्ता भारतीय इतिहासात सापडेनासा झाला. जणू अलेक्झांडर या नावाच्या, युरोपमध्ये 'दी ग्रेट' म्हणून गाजू शकणाऱ्या कोणा म्लेंच्छ राजाची स्वारी भारतीय सीमेवर झालीच नव्हती ! वैदिक वा जैन वा बुध्द अशा कोणत्याही भारतीय प्राचीन ग्रंथातून अलेक्झांडरचा उल्लेख सुध्दा अजून आढळलेला नाही.

८७. व्हिसेन्ट स्मिथ हा आपल्या सुप्रसिध्द 'Early History of India' या ग्रंथात लिहितो :

८८. "All these proceedings prove conclusively that Alexander intended the permanent annexation of those (Indian) provinces to his empire... But within three years of his departure from India (from 325 B.C. to 322 B.C.) his officers in India were ousted, his garrisons destroyed and all traces of his rule had disappeared. The colonies which he founded in India, no root. His campaign, though carefully designed to secure a permanent conquest was in actual effect no more than a brilliantly successful raid on a gigantic scale which left upon India no mark save the horrid sears of a bloody war India remained unchanged. She continued her life of splendid isolation and soon forgot the passing of the Macedonian Storm. No Indian author Hindu, Bhuddhist or Jain makes even the faintest allusion to Alexander or his deeds." (Page 110)

८९. भारतीय राजकारणाच्या ज्या राष्ट्रीय षडयंत्राच्या स्फोटासरशी अलेक्झांडरच्या परराष्ट्रीय पारतंत्र्यातून पंचनद ते सिंधूपर्यंतच्या भारतीय प्रदेशांना असे अवघ्या वर्ष-सहा महिन्यांच्या आत स्वतंत्र करण्यात आले त्या षडयंत्राचे प्रमुख नेते कोण कोण होते त्यांची नावे इतिहासास ठाऊक नाहीत. तथापि, त्यांतील दोघा पुरुषांची नावे मात्र भारतीय इतिहासात अजरामर झालेली आहेत. अलेक्झांडर तक्षशिलेपर्यंत जेव्हा आला तेव्हाचे ते वृत्त वर सांगितले आहे तिथे ज्या दोघा पुरुषांचा नामनिर्देश आम्ही केलेला आहे तेच ते दोघे पुरुष होत. पहिला

म्हणजे तक्षशिलेच्या विद्यापीठात युध्दशास्त्राचे शिक्षण घेऊन नवथरच बाहेर पडलेला तो तरतरीत तरुण चंद्रगुप्त आणि दुसरा म्हणजे त्या विद्यापीठात पूर्वी आचार्य असलेला नि नंतर त्या तरुण चंद्रगुप्ताला राज्यक्रांतीचे नि राज्यशास्त्राचे वस्तुपाठ सक्रियरीत्या शिकविणारा आर्य चाणक्य ! यापुढचे साऱ्या भारताचे प्रकट नेतृत्व तेच महापुरुष करणार असल्यामुळे त्यांचा पूर्वपरिचय इथेच करून दिला पाहिजे.

चंद्रगुप्ताची कुलकथा

९०. जगाच्या प्राचीन इतिहासातील बहुतेक थोर पुरुषांप्रमाणेच चंद्रगुप्त नि चाणक्य यांच्या चरित्रांवर दंतकथांची नि कल्पितांची दाट पुटे चढलेली आहेत. त्यांपैकी अनेक कथा निदान मनोरंजनासाठी तरी ज्यांना वाचाव्याशा वाटतील त्यांनी राधाकुमुद मुकर्जी यांचे 'Chandragupt Maurya & his Time' हे पुस्तक वाचावे. वैदिक, जैन, बौध्द, यांच्या प्राचीन वाङ्मयात विखुरलेल्या ह्या चंद्रगुप्त-चाणक्याविषयीच्या अनेक कथांतून जे आमच्या मते या दोन महापुरुषांच्या पूर्वचरित्राविषयी ऐतिहासिक असे वृत्त वाटते तेवढेच इथे देत आहो.

९१. ज्या जातीत गौतमबुध्द जन्मला त्या शाक्य जातीवर काही संकट गुदरल्यामुळे एके काळी त्यांच्या काही टोळ्या दूर प्रांतात जाऊन निवसल्या. शाक्य आपणांस क्षत्रिय समजत. तथापि आपत्काल समजून ती निर्वासित झालेली शाक्यकुटुंबे तिकडे उपजीविकेसाठी इतर व्यवसाय करू लागली. त्या रानात मोर फार असत. त्यांना पाळण्याचा नि विकण्याचा व्यवसाय ही मंडळी करू लागली. म्हणून त्यांना 'मोरिया' असे नाव पडले. त्यांची एक पोटजातच बनली. ह्या 'मोरिया' जातीतील एक कुटुंब पुन्हा पाटलीपुत्र नगराच्या आसमंतात परतले होते. त्यातील 'मुरा' (मथुरा) नावाच्या एका महिलेचा पाटलीपुत्राच्या राजवाड्यातील अंतःपुरात कोणत्या तरी कारणाने प्रवेश झाला आणि त्या वेळचा नंदसम्राट महापद्मनंद उपाख्य धनानंद ह्याची दासी म्हणून ती नांदू लागली. त्या नंदसम्राटापासून त्या मुरा दासीला जो पुत्र झाला तोच पुढे प्रख्याती पावलेला सम्राट् चंद्रगुप्त होय.

९२. तथापि, ही कुळकथा चंद्रगुप्त पुढे जेव्हा सम्राट झाला तेव्हा त्याला हीनपणा देणारी आहे असे वाटूनच की काय, काही ग्रंथांतून पुढे कोणीतरी तीत अशी सुधारणा केली आहे की मुरादेवी ही नंदसम्राटाची दासी नव्हती, तर ती त्याची एक विवाहबध्द राणी होती. म्हणजे चंद्रगुप्त हा दासीपुत्र नसून राज्ञीपुत्र होता.

९३. परंतु काही ग्रंथांतून दिलेल्या तिसऱ्या एका दंतकथेने तर ह्या दोन्ही मूळ कथांवर ताण करून लिहिले आहे की, मुरेचा आणि नंदसम्राटाचा कोणताच संबंध नव्हता. तिला तिच्या जातीच्या यजमानापासून एक पुत्र झाला तोच चंद्रगुप्त. पुढे आर्य चाणक्याच्या स्फूर्तीने नि साहाय्याने नि स्वतःच्या पराक्रमाने त्याने ह्या आपल्या निर्धन, सामान्य नि अप्रसिध्द मातापित्यांचे पांग फेडले आणि नंदवंशाचे हातून सम्राटपद छिनावून 'मौर्य' राजवंशाची स्थापना केली.

९४. कोणत्याही मनुष्याचे महत्त्व वा लघुत्व त्याच्या स्वतःच्या प्रकट गुणांवरून न ठरविता तो कोणत्या वर्णात, जातीत वा कुळात जन्मला ह्यावरून ठरविण्याची खोड सर्वच समाजांमध्ये या वा त्या प्रमाणात आढळून येते. त्यामुळेच काळ लोटत जातो तशा त्याच्या कुलवृत्तांताविषयी अशा लोककथा नाटक, काव्य, कादंबऱ्यांतून किंवा तोंडोतोंडी प्रसृत होतात.

चंद्रगुसाला हीनत्व वा महत्त्व देण्यासाठी वर दिल्या आहेत त्यावाचून इतरही दंतकथा आहेत. पण वरील कारणांसाठी त्यांना उल्लेखण्याचे सुध्दा इथे कारण नाही, स्थलही नाही.

९५. चंद्रगुस दासीपुत्र होता, तो क्षत्रिय नव्हता, तरी काय झाले ? 'सुतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् । दैवायतं कुले जन्म मदायतं तु पौरुषम् ॥' हे उतर ज्या बाण्याने महावीर कर्णाने त्याच्या सूतपुत्र म्हणून उपमर्द करणाऱ्यांना दिले, त्याच यथार्थ स्वाभिमानाने चंद्रगुसही उत्तरू शकतो की, म्लेंच्छांच्या, त्या ग्रीकांच्या सम्राटाची नि सेनापतीची पायधूळ मस्तकी धारण करणाऱ्या तुम्हा केवळ नामधारी अशा 'जातिवंत' राज्ञीपुत्रांपेक्षा नि क्षत्रियांपेक्षा त्या म्लेंच्छांची रणांगणात धूळधाण उडविणारा खड्गधारी असा मी, 'गुणवंत' चंद्रगुसच, खराखरा क्षत्रिय आहे !

९६. मुरेचा पुत्र तो मौर्य. म्हणूनच चंद्रगुसाला मौर्य म्हणत. त्याच आपल्या मातृकुलागत उपपदाचा अभिमान धरून चंद्रगुसाने सम्राट पद मिळताच आपल्या राजवंशाला मौर्यवंश म्हणविले आणि आपल्या जन्मदात्रीचे, मुरादेवीचे नाव भारतीय इतिहासात चिरंतन करून ठेवले. त्याच्या आईची जी जात, मोरिया (मोर पाळणारी) म्हणून वर सांगितलेच आहे, तीच मौर्यसम्राटही आपली जात मानीत. मौर्यसम्राटाचे कुलदैवतही मोर हेच मानले जात असे. ह्याला आता शिलालेखांचा पुरावाही सापडला आहे. नंदनगडला सापडलेल्या अशोकस्तंभावर त्याच्या तळाशी मोराचे चित्र खोदलेले आहे. त्याचप्रमाणे सांचीच्या सुप्रसिध्द स्तूपावरही सम्राट अशोकाच्या ज्या चरित्रकथा खोदलेल्या आहेत त्यांतून अशीच मोराची चित्रे खोदलेली आढळतात.

मगधसम्राट महापद्मनंद

९७. त्या वेळी मगधाच्या विस्तृत साम्राज्यावर महापद्मनंद हा राज्य करीत होता. त्याच्या अंगच्या अनेक दुर्गुणांमुळे तो लोकांना अत्यंत अप्रिय झालेला होता. त्याच्या अनावर धनतृष्णेपायी ती तृष्णा पुरविण्यास घाट्या लागणाऱ्या करांच्या भाराखाली प्रजा रडकुंडीस आली होती. तिच्यात असंतोष माजलेला होता. ह्या त्याच्या धनतृष्णेचा उपहास करण्यासाठी त्याला 'पद्मनंद' न म्हणता लोक त्याला 'धनानंद'च म्हणत. सम्राटपदाला शोभेल असा एकही गुण त्याच्यात नव्हता. केवळ मागच्या सम्राटाचा भाऊ म्हणून तो राज्यपदावर चढला होता. जेव्हा अलेक्झांडर भारतावर चालून आला नि मगधावर स्वारी करून मी भारतसम्राट होणार म्हणून उघड उघड घोषणा करू लागला, तेव्हाच जर ह्या मगधाचा सम्राट म्हणविणाऱ्या महापद्मनंदाने ते आव्हान स्वीकारून अलेक्झांडरला पंचनदातच गाठले असते आणि आपल्या तेथील भारतीय प्रदेशांना ग्रीकांचा पाडाव करून मुक्त केले असते, निदान तसा बलवत्तर प्रयत्न जर केला असता तर त्याच्या सम्राटपणाला काही अर्थ उरला असता ! पण त्याने हूं की चूं केले नाही. अलेक्झांडरने केलेला उपमर्द निमूटपणे गिळला. या त्याच्या भिन्नेपणाचा स्वाभिमानी नि स्वराष्ट्राभिमानी अशा प्रत्येक भारतीयाला तिटकारा आला होता. तो भिन्ना असे म्हणूनच तो कपटीही होत गेला. निःस्वार्थी नि राष्ट्राभिमानी अशा राजकारण्यांचा तो द्वेष करी. लोकांत त्यांची पत उतरावी म्हणून अशा राष्ट्राभिमानी पुढार्यांचा तो उपमर्द करी. कर्ता मनुष्य पाहिला की त्याच्या कपाळास आठ्या पडत.

९८. ह्याच सम्राट महापद्मनंदापासून मुरा दासीला चंद्रगुस हा पुत्र झाला होता. चंद्रगुसाच्या लहानपणीच्या काही कथा आहेत. पण त्या थोड्या नि केवळ दंतकथा आहेत.

निश्चित जे दिसते ते इतकेच की, तरुण चंद्रगुप्तासारखा तेजस्वी, तरतरीत, साहसी, महत्वाकांक्षी दासीपुत्र असताही राजपुत्राचे अधिकार गाजवू पाहणाऱ्या आपल्या ह्या पुत्राचा त्या भेकड, पण धूर्त अशा सम्राट महापद्मनंदाला असा धाक वाटू लागला की, न जाणो, आपल्या विरुद्ध असणाऱ्या प्रबळ राजकारण्यांचा गट ह्या आपल्या उच्छृंखल दासीपुत्राला हाती धरून आपल्यालाच सिंहासनावरून खाली ओढण्यास कचरणार नाही ? त्याच्या नंदवंशाने मगधाच्या मूळच्या शिशुनाग राज्यवंशाचा उच्छेद करून कसे राज्य बळकावले ते वृत्त त्या महापद्मनंदाच्या डोळ्यांसमोरच होते. अशा कोणत्यातरी भयावह कारणामुळे खटका उडून त्या तरुण सम्राट महापद्मनंदाने मगधराज्यातून सीमापार होण्याची शिक्षा दिली. यापुढचा वृत्तांत अगदी अज्ञात आहे. तरुण चंद्रगुप्त जो पुन्हा प्रकट होतो तो तक्षशिलेच्या विद्यापीठात राज्यशास्त्र नि युद्धशास्त्र प्रभृती विद्यांचे शिक्षण घेत असलेला एक राजकुमार म्हणूनच होय. तिकडे महापंडित म्हणून ख्याती पावलेल्या आर्य चाणक्याच्या पाठिंब्यानेच त्याला त्या विद्यापीठात शिरता आले अशी जी कथा ग्रंथांतरी आहे तीत काहीतरी तथ्य असावे. चंद्रगुप्ताने सहा-सात वर्षे तक्षशिलेत शिक्षण घेतल्यानंतर तिकडे अलेक्झांडरची पूर्वी वर्णिलेली स्वारी झाली. त्या वेळी ग्रीकांनी आपल्या भारतीय राष्ट्राच्या केलेल्या उपमर्दाचे उट्टे काढून त्यांनी जिंकलेला प्रदेश पुन्हा स्वतंत्र करण्यासाठी जे भारतीय राष्ट्रभक्तांचे नि राजकारण्यांचे आर्य चाणक्याच्या नेतृत्वाखाली मोठे षड्यंत्र रचले गेले म्हणून वर सांगितले आहे त्यात आर्य चाणक्याचा हा पट्टशिष्य, हा तरुण चंद्रगुप्त प्रथमतः आपल्या तेजाने तळपू लागला.

इतिहासातील एक अद्भुत अर्धी घटका !

१९. ग्रीकांच्या सैन्यरचनेतील, व्यूहातील, शस्त्रागारातील वैशिष्ट्ये तरी कोणती आहेत ही पाहणी स्वतः करावी, ह्या हेतूने तरुण चंद्रगुप्त ग्रीकांच्या शिबिरात छद्मीपणे हिंडत असावा. कारण एकदा तो त्यांच्या प्रत्यक्ष राजशिबिरातच असा लपत लपत टेहळणी करीत असता ग्रीक पहारेवाल्यांनी त्यास संशयावरून पकडले. स्वतः अलेक्झांडरपर्यंत ते वृत्त पोचून त्या ग्रीक सम्राटाने त्या अज्ञात तरुण भारतीयास आपल्या समोर बोलाविले. क्वचित आधी भेट ठरवूनच तो तरुण अलेक्झांडरला भेटावयास गेला असेल असेही काहींना वाटते.

१००. चाळीशीकडे झुकलेला तो प्रतापी ग्रीक सेनापती नि सम्राट अलेक्झांडर आणि विशीच्या वेशीत शिरणारा तो भावी भारतीय सेनापती नि सम्राट पण त्या वेळचा एक भटकता तरुण चंद्रगुप्त एकमेकांना काही क्षण न्याहाळित राहिले ! मध्यान्ह उतरू लागलेला एक सूर्य नि उषःकालाचे आवरणातून अजून पुरता बाहेर न आलेला तो अपर उदयोन्मुख सूर्य जणू परस्पर सन्मुख आले !

१०१. एक अर्धी घटकासुद्धा त्यांची ती भेट टिकली नसेल; पण इतिहासात चिरंतनपणे विस्मयावह वाटावी अशी ती अर्धी घटका उद्भूत ठरली खरी !

१०२. त्या भेटीचा उल्लेख बहुतेक ग्रीक लेखक करीत असताही तिथे अलेक्झांडरशी त्या तरुण चंद्रगुप्ताचे काय बोलणे झाले याविषयी कोणीच नक्की सांगत नाही. 'मगधाच्या राजवंशाशी माझा संबंध आहे' असे काहीसे चंद्रगुप्त पुटपुटला, एवढे एकदोघांनी लिहिले आहे. एकंदरीत नक्की असे इतकेच सांगता येते की अलेक्झांडरच्या प्रश्नांना चंद्रगुप्ताने बाणेदारपणे उत्तरे दिली. त्या उत्तर-प्रत्युत्तरात काही विकोप उत्पन्न होऊन शिकंदरने त्या तरुणाला तत्काळ शिबिराबाहेर काढून देण्याची आज्ञा सोडली. त्याप्रमाणे तो तरुण तेथून तत्क्षणी बाहेर पडला.

पण मध्यंतरी अलेक्झांडरला काय वाटले कोणास ठाऊक, त्याने काही वेळाने त्या तरुणास पुन्हा आपल्यासमोर घेऊन येण्यास आज्ञापिले. पण तो तरुण इतक्या वेगाने निसटला होता की त्याचा शोध ग्रीक सैनिकांना पुन्हा कुठेच लागला नाही.

आर्य चाणक्याची कुलकथा

१०३. आर्य चाणक्य हा ब्राह्मण कुळात जन्मलेला होता. त्याचे मूळचे नाव विष्णुगुप्त असे होते. चाणक्य हे नाव त्याच्या मूळच्या चणक नावाच्या गावावरून पडले असावे. परंतु त्याचे आर्य चाणक्य हेच नाव सुप्रसिध्द आहे. त्याचे तिसरे कौटिल्य हे नावही लोकप्रिय आहे. त्याचा महनीय नि मौलिक ग्रंथ 'कौटिलीय अर्थशास्त्र' ह्याच नावाने विख्यात आहे. त्याचे गोत्र जे कुटल त्यावरून हे नाव पडलेले असावे. त्या वेळच्या बहुतेक शास्त्रांत तो पारंगत झालेला असून तक्षशिलेच्या विद्यापीठात नि भारतीय पंडितमंडळात महापंडित म्हणून त्याची कीर्ती दुमदुमत होती. दिसण्यात तो कुरूप होता. पुढे मगधात झालेल्या साम्राज्यीय राज्यक्रांतीत जेव्हा त्याचे नाव अखिल भारतातच नव्हे, तर त्या वेळच्या ग्रीस प्रभृती जागतिक राज्यमंडळातही सम्राट चंद्रगुप्ताचा लहानपणीचा मार्गदर्शक नि नंतरचा भारतीय साम्राज्याचा महामात्य म्हणून जगप्रसिध्द झाले तेव्हा त्याच्या पूर्वचरित्राविषयीही चंद्रगुप्त किंवा अलेक्झांडरप्रमाणेच अनेक भाकड दंतकथा लोकांत प्रचलित झाल्या. चंद्रगुप्त नि चाणक्य हे दोघेही दिवंगत झाल्यानंतर शतकांचा काळ लोटल्यावर लिहिल्या गेलेल्या अनेक ग्रंथांतून, नाटकांतून, लोककथांतून साधार असोत वा निराधार असोत, पण अनेक उल्लेख आलेले आढळतात. जैन, बौध्द किंवा वैदिक वाङ्मयातील हे उल्लेख सर्वस्वी विश्वसनीय नाहीत. एका संस्कृत नाटकातही त्याची रंगविलेली भूमिका नाट्यप्रसंग रंगविण्यासाठी अवास्तवपणे वर्णिलेली आहे. यास्तव त्याच्या कुरूपतेविषयीची नि दातांविषयीची विक्षिप्त वर्णने किंवा त्याने मार्गात खेळणाऱ्या अजाण नि ग्राम्य मुलांतून चंद्रगुप्त ह्या एका हूड मुलाची भारताचा भावी सम्राट करण्यासाठी केवळ लहर लागली म्हणून किंवा हस्तसामुद्रिकावरून निवड केली, अशा गप्पा त्या प्राचीन ग्रंथात दिलेल्या असल्या तरी, त्यांना 'गप्पांपलीकडे कोणतेही ऐतिहासिक मूल्य देऊ नये. तथापि, त्यांच्या मुळाशी काही ऐतिहासिक तथ्यकणिका आहेत की काय याचा छडा अवश्य लावावा.

आर्य चाणक्याच्या प्रतिज्ञेची विकृत आख्यायिका

१०४. चाणक्याविषयीच्या अशा एका आख्यायिकेची चर्चा उदाहरण म्हणून तरी इथे केली पाहिजे. कारण ती आजच्या शालेय इतिहासांतून सुध्दा त्याच विकृत रूपात शिकविली जात आहे. ती आख्यायिका थोडक्यात अशी : "तक्षशिलेच्या विद्यापीठात नि तिकडच्या प्रदेशात महापंडित म्हणून प्रसिध्दी पावल्यामुळे पाटलीपुत्रात आर्य चाणक्याला सम्राट महापद्मनंदाच्या प्रासादांत 'दानाध्यक्ष' पदावर नियुक्त करण्यात आले. त्या उच्चपदावर तो कार्य करीत असता एक दिवस नंदसम्राट पाहणी करीत तिथे आला. परंतु आर्य चाणक्याचे दातांवाचून विद्रूप झालेले तोंड नि मूळचेच कुरूप शरीर पाहून त्याने त्याची कुचेष्टा केली. ते न साहून चाणक्य संतापला, तेव्हा नंदाने त्यास तत्काळ खाली खेचून आणि काही ग्रंथात लिहिले आहे तशी त्याची शेंडी उपटेतो ओढून त्यास राजप्रासादाबाहेर हुसकून पदच्युत करण्याची आज्ञा सोडली. तेव्हा त्या तेजस्वी ब्राह्मणाने ताडकन् उत्तर दिले की 'तुझ्या सिंहासनावरून तुलाही असाच

खेचून तुझा नि तुझ्या नंदवंशाचा नायनाट करीन तेव्हाच पुन्हा शेंडीला गाठ बांधीन !' अशी प्रतिज्ञा करून तो राजवाड्यातून निघून गेला.

१०५. परंतु सम्राट नंद दानविभागाची पाहणी करण्यास तिथे आला होता, सौंदर्यविभागाची नव्हे ! तेव्हा ज्या महापंडिताला त्या नंदराजाने स्वतःच दानाध्यक्षाच्या उच्चपदी नेमले होते तो केवळ कुरूपतेमुळे त्या उच्चपदास अयोग्य आहे, असे नंदराजा म्हणेल तरी कसा ? त्या कार्याध्यक्षपदाला धर्मशास्त्रादिक पांडित्याची आवश्यकता होती. दैहिक सौंदर्याची नव्हे ! परंतु ह्या आख्यायिकेचा भाकडपणा ठरविण्यास अशा किरकोळ आक्षेपांपेक्षा जो खऱ्या महत्त्वाचा आक्षेप आहे तो असा की चाणक्याच्या ह्या झालेल्या वैयक्तिक अपमानामुळेच काय तो चाणक्य नंद-सम्राटाविरुद्ध बंड करून उठला असे ती आख्यायिका सूचित करते. म्हणजे जर त्याचा हा वैयक्तिक अपमान झाला नसता तर तो नंदसम्राटाचा एक राजनिष्ठ सेवकचा सेवक म्हणूनच राहिला असता ! त्याने जी भारतव्यापी प्रचंड राज्यक्रांती केली ती भारतीय राष्ट्राला म्लेंच्छांच्या दास्यातून सोडवून स्वतंत्र करण्यासाठी नव्हे, तर केवळ आपल्या वैयक्तिक अपमानाचा सूड उगविण्यासाठी होय ! म्हणूनच ही आख्यायिका विकृत आहे.

१०६. जेव्हा शिवाजी, राजकारणातील एक हूल म्हणून औरंगजेबाचे आधिपत्य मानून आगऱ्यास त्या मोगल बादशहाच्या 'दरबारात' गेला तेव्हा औरंगजेबाने त्याचा अपमान केला. त्यात खटका उडून शिवाजी बंदीत पडला. पण तेथून चातुर्याने निसटून जाऊन त्याने औरंगजेबाशी उघड युद्ध मांडले आणि स्वतःचे स्वतंत्र राज्य स्थापले, अशी कथा सांगून, जर कोणा शहाण्याने निष्कर्ष काढला की, स्वतःचा वैयक्तिक अपमान केला म्हणूनच काय, तें, शिवाजीने औरंगजेबाशी वैर केले नि आपले स्वतःचे राज्य स्थापले, त्यात स्वधर्माच्या नि स्वराष्ट्राच्या राजकीय मुक्ततेचा हेतुबितु नव्हता, तर, ते, जितके विकृत नि वेडगळ कथन होईल तितकीच आर्य चाणक्याचा तो वैयक्तिक अपमान नंदराजाने केला, म्हणूनच, काय ती, चाणक्याने नंदवंशाचे उन्मूलन करून, ती, भारतीय राज्यक्रांती केली असे सुचविणारी ही आख्यायिकाही अगदी असत्य नसली तरी विकृत नि अर्धवट आहे.

ती आख्यायिका अशी उलगडून शिकवावी

१०७. शिवाजीचा अपमान झाला म्हणून त्याने औरंगजेबाविरुद्ध बंड केले असे नसून औरंगजेबाची परधर्मीय सत्ता उलथून टाकण्यासाठी हिंदुत्वाच्या अभिमानाने शिवाजी बंड करतो आहे अशी धास्ती औरंगजेबाने खाल्ली होती, म्हणून त्याने शिवाजीस अपमानून बंदीत टाकले असा खरा कार्यकारणभाव आहे. त्याचप्रमाणे आर्य चाणक्य हा आपणास दुबळे लेखून मगध साम्राज्यवादी सत्ता आपल्या हातून छिनावून घेण्यासाठी एक राष्ट्रीय षड्यंत्र रचित आहे असे गुप्त वृत्त महापद्मनंदाला आधीच ठारक झाल्यामुळे नंदाने त्याचा राजवाड्यात असा कोणता तरी उपमर्द केला आणि त्यासरशी त्या तेजस्वी ब्राह्मणाने 'तुझ्या प्रपीडक सत्तेचे उन्मूलन करून भारताचा उध्दार करीन तरच मी खरा चाणक्य' अशा आशयाचे प्रत्युत्तर दिले, असा कार्यकारणभाव प्रतिपादिला पाहिजे. तोच सर्व वस्तुस्थितीशी जुळतो.

१०८. कारण, ह्याचा बळकट पुरावा स्वतः चाणक्याने रचिलेल्या 'कौटिलीय अर्थशास्त्र' ह्या ग्रंथातच आपणांस सापडतो. त्या ग्रंथात स्वतः ग्रंथकाराचा परिचय करून देताना म्हटले आहे :

चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वधर्मविद् ॥

येन शस्त्रं च शास्त्रं च नंदराजगता च भूः ।

अमर्षणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

१०९. 'नंदाचा उच्छेद करून त्याच्या सत्तेत अधःपात होत चाललेल्या राष्ट्रीय शास्त्रशक्तीचे, शास्त्रशक्तीचे नि ह्या भारतभूमीचे उध्दरण ज्याने केले त्याने हा ग्रंथ लिहिला आहे.' आपल्या वैयक्तिक उपमर्दाचा सूड म्हणून त्याने नंदाचा निःपात केला अशा आशयाचा चकार शब्दही त्या परिचयाच्या श्लोकात उल्लेखिलेला नाही. स्वराष्ट्राच्या आणि मातृभूमीच्या उध्दारार्थ नंदाचा निःपात केला असे स्वतः चाणक्याचा ग्रंथच सांगत आहे !

११०. चाणक्याच्या ह्या राष्ट्रमूलक नंदद्वेषास नंदाने मागाहून केलेल्या वैयक्तिक उपमर्दाने अधिक धार चढली असेल; इतकाच काय तो त्या अतथ्य अशा नाटकीपणाच्या भाषेत सांगितलेल्या आख्यायिकेत सत्याचा अंश असावा.

शिकंदरच्या स्वारीच्या पूर्वीपासूनच चाणक्याच्या राजकारणाचा आरंभ

१११. तक्षशिलेच्या परिसरात चाणक्याचे वास्तव्य शिकंदराच्या स्वारीच्या आधी कितीतरी वर्षे होते. भारताच्या तिकडील सिंधूपर्यंतच्या सीमाप्रदेशांच्या राजकीय परिस्थितीचा त्याने प्रत्यक्ष परिचय करून घेतलेला होता.

११२. भारताच्या या सीमाप्रदेशाला लागूनच इराणचे प्रचंड, संघटित, एककेंद्र नि एकराष्ट्र असे शत्रुराष्ट्राचे साम्राज्य पसरलेले होते. तशा कोणा भारतविद्वेषी संघटित साम्राज्याने स्वारी केली असता त्या सीमेवरील हिंदुकुश ते पंचनद नि सिंधूपर्यंत पसरलेली आमची भारतीय स्वतंत्र शूर पण लहान लहान विलग नि विघटित गणराज्ये नि राज्ये रणांगणात कधीच एकएकटी पुरी पडणारी नाहीत, हे चाणक्याचे ठाम मत झालेले होते.

ग्रीकांची गणराज्येही ह्यामुळेच बुडाली

११३. इतक्यात ग्रीसमध्ये वरील सिध्दांताचे समर्थन करणारे एक प्रात्यक्षिकच घडले. इराणच्या सम्राटाने ग्रीसवर स्वारी करताच भारताप्रमाणे पसरलेल्या ग्रीकांच्या लहान गणराज्यांची हाडे नि हाडे घुसळून निघाली. शेवटी त्या सर्व फुटकळ ग्रीक संस्थानांना जिंकून जेव्हा फिलिपने नि अलेक्झांडरने ग्रीकांचे एक संघटित नि बलाढ्य साम्राज्य बनविले तेव्हा काय ती त्यांना इराणी साम्राज्यावर मात करता आली, हेही चाणक्याच्या चाणाक्ष दृष्टिक्षेपातून सुटले नाही.

११४. त्याने निर्धार केला की, भारताचे स्वातंत्र्य रक्षण्याच्या आणि त्याची राज्यशक्ती बलाढ्य नि अजिंक्य करण्याचा, शत्रुस्थानी असलेल्या त्या विस्तृत साम्राज्याच्या अस्तित्वामुळे नि शत्रुत्वामुळे त्या परिस्थितीत एकच उपाय होता नि तो हाच की सारी लहानसहान राज्ये नि गणराज्ये वितळवून टाकून त्यांचे एकात्म, एककेंद्र नि प्रबळतम असे अखिल नि अखंड भारताचे एकछत्री साम्राज्य स्थापिले पाहिजे. परंतु त्यांच्या निर्धाराने, गांधार, सिंध प्रभृति तिकडच्या प्रांतातून जे पाठपुरावा करू शकेल असे एकही भारतीय गणराज्य किंवा राज्य तिकडे नव्हते. चाणक्याने त्यांची सर्वांची शक्ती नि प्रवृत्ती मोजून मापून पाहिलेली होती. त्यामुळे साऱ्या उत्तर भारतात साम्राज्य ही पदवी ज्याने आधीच संपादिलेली होती अशी जी एकच राज्यसंघटना, राज्यशक्ती, साम्राज्यसंस्था उरलेली होती त्या

मगधसाम्राज्याकडे चाणक्याची दृष्टी वळली. ह्या नियोजित भारतीय राज्यक्रांतीच्या प्रेरणेने भारावलेला आर्य चाणक्य मगधराज्याची झोपडीपासून तो सम्राटाच्या राजवाड्यापर्यंत गुप्तपणे छाननी करण्यासाठी मगधात पुन्हा आला. त्याप्रमाणे तो काही मिषाने राजप्रासादात वावरण्याच्या प्रयत्नात होता, तोपर्यंत चाणक्य हा महापंडित आहे, एवढेच त्या नंदसम्राटाला ठाऊक होते. त्यामुळे तसा प्रश्न निघताच दानाध्यक्षपदाच्या उच्च स्थानावर आर्य चाणक्याची नियुक्ती करण्यास नंदाने आक्षेप घेतला नाही. ते पद स्वीकारल्यामुळे चाणक्यालाही त्याच्या षड्यंत्रास हवे ते साहाय्यच मिळाले.

११५. परंतु काही काळानंतर चाणक्य हा नुसता एक महापंडित नसून एक कूटनीतिज्ञही आहे आणि आपल्याविरुद्ध त्याचे काहीतरी भयंकर कट चालू आहेत अशी कुणकुण कानावर आल्यावरून सम्राट नंदाने त्याचा चारचौघांत कसा उपमर्द केला, त्याला पदच्युत करून राजवाड्यातून काढून देऊन मगधराज्यातून कसे सीमापार केले तो वृत्तांत वर दिलाच आहे. सीमापार झाल्यामुळे चाणक्य पुन्हा तक्षशिलेकडे गेला.

११६. मध्यंतरी त्या राष्ट्रभक्ताच्या अखिल भारतीय साम्राज्य स्थापण्याच्या महान कार्याला अत्यंत अनुकूल अशी एक घटना घडली. ती ही की मागे सांगितल्याप्रमाणे नंदसम्राटाने त्याचा दासीपुत्र असलेल्या तरुण चंद्रगुप्तालाही सीमापार केल्यामुळे तोही तक्षशिलेकडे जाऊन आर्य चाणक्याला मिळाला.

चंद्रगुप्तालाच चाणक्याने कां पाठिंबा दिला ?

११७. दुबळ्या नि दुष्ट नंदाला पदच्युत करून त्याचे स्थान कोण्यातरी उपटसुंभ पुरुषाला, तो गुणवंत असला तरी, केवळ बळाने मगधसम्राटपदावर स्थापू गेले असता मंडळातील, भारतीय राज्यमंडळातील, नि जनतेतील परंपराप्रिय अशा अनेकांचा फार मोठा विरोध झाला असता. परंतु चंद्रगुप्त हा दासीपुत्र असला तरी राजपुत्रच असल्यामुळे त्याचा त्या सिंहासनाशी काहीतरी जन्मसिद्ध रक्तसंबंध होताच होता. त्यातही पराक्रमादि गुणांनी तो संपन्न होता. त्यामुळे वरील परंपराप्रिय शक्तीचाही त्यास तितका तीव्र विरोध होण्याचा संभव फार थोडा होता, हे कूटनीतिज्ञ चाणक्याच्या तेव्हाच ध्यानात आले आणि त्याने चंद्रगुप्ताचाच पक्ष घेऊन त्याला मगधसम्राट पदावरच नव्हे, तर भारतीय सम्राटपदावर अधिष्ठित करण्याचा दृढ निश्चय केला.

११८. चाणक्य-चंद्रगुप्ताच्या भारत साम्राज्य स्थापण्याच्या षड्यंत्राचे असे सूतोवाच होत आहे तोच चाणक्याने तर्किली होती ती अशुभ घटना तिकडे इराणकडे घडून आली. ग्रीकांच्या नवसाम्राज्याचा जो नेता अलेक्झांडर त्याने इराणचे साम्राज्य बुडवून भारतावर स्वारी केली. मागे वर्णिल्याप्रमाणे त्या संकटात भारतीयांच्या प्रतिकाराने शिकंदराची पीछेहाट करून त्याला जरी स्वदेशी परत फिरणे भाग पाडले तरी त्या संघटित नि साम्राज्यीय म्लेंच्छशक्तीचा निर्णायक पराभव असा आपणास करता आला नाही.

११९. वाईटातून चांगले इतकेच झाले की, चाणक्यादि राष्ट्रीय द्रष्टे जे सांगत होते की शत्रूचे साम्राज्य जसे एककेंद्रित, विस्तृत पण संघटित नि एकराष्ट्र झालेले आहे तसे भारतीय साम्राज्य स्थापिल्यावाचून त्या परिस्थितीत भारतीय स्वातंत्र्य रक्षिणे अशक्य आहे हे त्या सीमाप्रदेशीय गणराज्यातील लोकसत्ताप्रिय भारतीयांनाही, त्यांनाच ती ठेच खावी लागल्याने, पटू लागले.

१२०. ह्या क्रांतिकारक वृत्तीच्या प्रसाराचे पहिले प्रसादचिन्ह म्हणजे हे होते की सिंधपर्यंत जे जे भारतीय प्रांत शिकंदरने जिंकून त्याच्या साम्राज्यात समाविष्ट केलेले होते त्यांच्यात शिकंदर परतताच सामुदायिक उठावणी होऊन मागे वर्णिल्याप्रमाणे शिकंदरच्या मरणाच्या वर्ष-सहा महिन्याचे आत ते सारे भारतीय प्रांत ग्रीकांचे दो दिवसांचे आधिपत्य झुगारून देऊन स्वतंत्र झाले. ह्या आश्चर्यकारक नि अभिमानास्पद सामुदायिक उठावाचे श्रेय जस्टिन (Justin) हा प्राचीन नि प्रसिध्द ग्रंथकार स्पष्टपणे चंद्रगुप्ताच्या पुढारीपणाला देतो : 'India after the death of Alexander had shaken as it were the yoke of servitude from its neck and put his governors to death. The author of this liberation was Sandrocottus.' या उताऱ्यातील 'स्यान्ड्रोकोटस' म्हणजेच चंद्रगुप्त. ग्रीक लेखक चंद्रगुप्त नावाचा उच्चार नि उल्लेख असाच करित नि लिहीत.

ग्रीक साम्राज्यीय सेना भारतावर पुन्हा स्वारी करणार हे नक्की; त्याचा प्रतिकार असा !

१२१. वर दिलेल्या सीमाप्रांतीय भारतीयांची चंद्रगुप्त-चाणक्यादिकांच्या नेतृत्वाखालील सामुदायिक उठावणी अशी यशस्वी झाली तरीही तिने भारतीय स्वातंत्र्य ग्रीकांच्या आक्रमणापासून अगदी निर्भय झाले असे नव्हे, असे चाणक्याचे हस्तक सर्व राज्यमंडळाला बजावू लागले. त्यांनी सर्वत्र अशा प्रचाराचा धुमधडाका चालविला की, स्वतः शिकंदरच, "भारत विजयासाठी, मी पुन्हा स्वारी करणार आहे," म्हणून, मरेतो प्रतिज्ञा करितच होता. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या प्रमुख सत्ताधिकाऱ्यांत नि सेनाधिकाऱ्यांत सध्या ग्रीक साम्राज्याच्या विभागणीविषयी लढा चालू झाला आहे; त्यात जो कोणी ग्रीक सेनापती भारताच्या सीमेस भिडलेल्या बाबिलोनचा राज्याधिकारी होईल तो भारतावर पुन्हा पहिल्याहून प्रबळतर स्वारी केल्यावाचून राहणार नाही. आणि तिला पहिले बळी पुन्हा तुम्ही पडाल, जर असेच फुटकळ फुटकळ राजके, प्राजके बनवून असंघटित राहाल तर ! पण जर ग्रीक साम्राज्यात चाललेल्या या ग्रीकांच्या यादवीची संधी आपण साधली आणि सिंधुसागरापासून गंगासागरापर्यंत सारा भारत एका प्रबळ साम्राज्यात विलीन करून एकछत्र करू शकलो तर ग्रीकांच्या म्लेंच्छसाम्राज्याहून प्रबळतर असे आपले भारतीय साम्राज्य, ते म्लेंच्छ पुन्हा स्वारी करून आलेच तरीही, त्यांची हड्डी न् हड्डी नरम केल्यावाचून राहणार नाही ! तरी सारे भारत एकराष्ट्र करा !"

चंद्रगुप्त-चाणक्यांची मगधावर स्वारी

१२२. ग्रीकांत चाललेल्या वरील यादवीच्या संधीचा एक क्षणही वाया न दवडता चाणक्याच्या राज्यक्रांतीच्या आराखड्याप्रमाणे प्रथम मगधावर चालून जाण्यासाठी त्याचे चंद्रगुप्तादि अनुयायी उघडपणे सैन्य उभारू लागले. त्याविषयी काही स्पष्ट पण अगदी मोजके उल्लेख 'महावंश' टीकेसारख्या अगदी थोड्या ग्रंथांत सापडतात. त्या नि इतर आधारांवरून असे दिसते की त्या सैन्यात बहुतेक भरणा एकराष्ट्र असे भारतीय साम्राज्य उभारण्याच्या चाणक्याच्या प्रचाराने उद्दीपित झालेल्या पंचनदीय, पार्वतीय नि गणराज्यीय सैनिकांचाच होता. ह्या आपल्या बिकट कार्याला पाठिंबा मिळविण्यासाठी स्वतः चाणक्य 'पर्वतेश्वरास' म्हणजे तिकडील एक प्रस्थ असलेल्या पौरव राजासही गुप्तपणे जाऊन भेटल्याचा उल्लेख आहे.

अलेक्झांडरची राजसत्ताच भारतातून उखडली गेल्यामुळे राजा पौरव हाही आता क्षत्रप म्हणून ग्रीकांचा अंकित राहिलेला नव्हता. चाणक्याचे कार्यास राजा पौरवाचा पाठिंबाच नव्हे, तर काही धनीजनांचे प्रत्यक्ष सहाय्यही मिळाले असे ग्रंथांतरीच्या उल्लेखावरून दिसते. चाणक्य हा ह्या सर्व सैन्याचे सेनापतित्व चंद्रगुप्तास देत गेला. पंचनदातील शक्य त्या प्रदेशावर आपली सत्ता स्थापून ते वेगाने मगधावर चालून गेले. नंदाच्या प्रपीडक नि दुबळ्या राजवटीची चीड आलेली आणि चाणक्याने प्रचारिलेल्या एकछत्री नि अखंड अशा भारतीय साम्राज्याच्या ध्येयाने उत्स्फूर्त झालेली भारतीय जनता नि सत्ताकेंद्रे चंद्रगुप्ताच्या सैन्यास, ते लढत लढत, जसे, पुढे चालले तसतशी मिळत गेली.

१२३. ह्या झंझावाती अभियानात चंद्रगुप्त नि चाणक्य ह्यांना कित्येक वेळा अगदी जिवावरच्या संकटांनाही तोंड द्यावे लागले. एकदा तर त्यांचे सारे सैन्य विरोधी सैन्याच्या निकराच्या माऱ्यामुळे उधळून गेले. जीव बचावण्यासाठी स्वतः चंद्रगुप्त नि चाणक्य हे रानावनात पळून गेले. एक रात्र त्यांना नुसत्या उघड्या भूमीवरच निजावे लागले. पण अशा कोणत्याही संकटाने हतोत्साह न होता स्वकीय सैन्याची पुनःपुन्हा जुळवणी करून चंद्रगुप्त नि चाणक्य सारखे पुढे घुसत पाटलीपुत्राच्या, त्या प्रत्यक्ष राजधानीच्या परिसरात येऊन थडकले.

१२४. कूटनीतिपटू चाणक्याच्या गुप्त कारस्थानांनी नंदाचे सैन्य नि राजधानी आधीच पोखरून ठेवलेली होती. त्या आधारावर साहसी चंद्रगुप्त एखाद्या तीरासारखा पाटलीपुत्रावर तुटून पडला.

महापद्मनंदाचा शिरच्छेद

१२५. राजधानीच्या चारी बाजूंनी कडक नाकेबंदी करित चंद्रगुप्ताचे सैन्य पाटलीपुत्र नगरात घुसताच त्या राजधानीत जिकडे तिकडे गोंधळ उडाला. स्वतः चंद्रगुप्त राजवाड्यात शिरला. परंतु महापद्मनंद त्या सार्वत्रिक गोंधळात राजवाड्यातून आधीच बाहेर पडला होता. तो गुप्तपणे राजधानीबाहेर निसटून जाऊ लागला असता मार्गातच धरला गेला. तत्काळ तेथे त्याचा शिरच्छेद करण्यात आला.

सम्राट् चंद्रगुप्त की जय !

१२६. लगोलग चंद्रगुप्ताची मगधाचा सम्राट म्हणून सर्वत्र घोषणा करण्यात आली. त्याने आपल्या मातेच्या मुरा ह्या नावास अनुसरून मौर्य हे अभिधान धारण केले. त्यामुळे तो नि त्याचा राजवंश इतिहासात मौर्य ह्या नावानेच चिरंतन प्रख्याती पावला. सम्राटपदावर अधिष्ठित होताच त्याने आपल्या साम्राज्याच्या मुख्य प्रधानपदी आर्य चाणक्याची नियुक्ती केली. ही घटना इ. सनपूर्व ३२१ व्या वर्षाचे जवळपास घडली.

१२७. शिकंदर इसवी सनपूर्व ३२३ मध्ये मरण पावला. तेव्हा सर्वत्र विस्कळीत नि हतोत्साह झालेल्या ह्या उत्तर भारताचे स्वातंत्र्य नि राज्यशक्ती पुन्हा प्रस्थापित करणारी ही प्रचंड राज्यक्रांती सम्राट चंद्रगुप्त नि आर्य चाणक्य ह्या दोघा भारतीय महापुरुषांनी अवघ्या दोन वर्षांचे आत, इसवी सनपूर्व ३२१ व्या वर्षाचे जवळपास, इतक्या यशस्वीपणाने घडवून आणली ! तिकडे शिकंदराच्या ग्रीक साम्राज्यात मात्र ग्रीक सामंत आपआपसातल्या यादवी युध्दातच लढत बसले होते ! या अनुकूल संधीचा लाभ घेण्यासाठी चाणक्याने एक क्षणही विसावा न घेता साऱ्या साम्राज्यात अंतर्गत शांती नि सुव्यवस्था स्थापण्यास तत्काल प्रारंभ केला.

चाणक्य-नीतीचा मूळ दंडक 'प्रथम शस्त्रबळ'

१२८. परंतु एकछत्र साम्राज्याची शांतता नि सुव्यवस्था ही सुध्दा शेवटी त्या साम्राज्याच्या मूलाधार असलेल्या दंडशक्तीवरच अवलंबून असते. हा तर चाणक्य-राजनीतीचा मूल दंडक होता. क्षात्रतेज, शस्त्रशक्ती ही समाजाच्या केवळ राजकीय अंगाचाच नव्हे, तर साऱ्या समाजजीवनाचा प्राण होय. क्षात्रधर्म दुबळा झाला तर सारे धर्म, सारी शास्त्रे, साऱ्या कला, राष्ट्राचे जीवनचे जीवन बुडालेच म्हणून समजा ! 'सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विवृध्दाः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे । पायावाचून भव्य भवन, तसे सैन्यशक्तीवाचून साम्राज्य नुसत्या वाऱ्याच्या वादळानेही कोसळणारच,' हे ज्याच्या राजनीतीचे सूत्र त्या आर्य चाणक्याने सर्वांआधी त्या नूतन साम्राज्याच्या रक्षणार्थ प्रबळ, विनियंत्रित, जयिष्णु वृत्तीने भारलेले असे प्रचंड सैन्य उभारण्याचे कार्यही कडोनिकडीने चालविले. इतक्या झपाट्याने की अवघ्या तीन-चार वर्षांच्या आत सम्राट् चंद्रगुप्ताच्या बलाढ्यतेचा विश्वास त्याच्या प्रजाजनांना नि दरारा भारताच्या शत्रूंनाही वाटू लागला.

१२९. अशा कटाक्षाने नि कडोनिकडीने उभारलेल्या ह्या चंद्रगुप्ताच्या प्रचंड सैन्यबळाची संख्या किती होती ?

१३०. अवघ्या चार-पाच वर्षांपूर्वी चंद्रगुप्त-चाणक्यांनी पंचनदात जेव्हा अखंड नि अखिल भारताच्या एकछत्री साम्राज्याचा नि स्वातंत्र्याचा गुप्त संकल्प केला तेव्हा त्यांचे सैन्यबळ होते अक्षरशः शून्य ! त्या शून्यापासून प्रारंभ करणाऱ्या त्याच सम्राट् चंद्रगुप्ताचे आज शस्त्रसज्ज नि कटिबध्द सैन्यबळ आहे सहा लक्ष पायदळ, तीस सहस्र घोडेस्वार, दोन सहस्र लढाऊ हत्ती आणि चार सहस्र रथ !!

१३१. ह्या बलाढ्य सैन्यशक्तीच्या प्रभावाने चाणक्याने उत्तर भारतातील लहान सहान पण फुटकळपणे स्वतंत्र राहू इच्छिणाऱ्या राजकांची, प्राजकांची नि संघांची बजबजपुरी मोडून टाकून शांतता नि एककेंद्रित सुव्यवस्था प्रस्थापिली. शेवटी सिंधूनदीच्या इकडल्या तटापर्यंतचे पंचनद, पार्वतीय भाग आणि सिंध हे प्रदेशही सम्राट् चंद्रगुप्ताच्या मौर्य साम्राज्यात समाविष्ट करून टाकले.

१३२. याप्रमाणे आमच्या ऐतिहासिक काळातील सिंधूनदीपर्यंतचे एकसंध असे भारतीय साम्राज्य प्रथमच प्रस्थापित झालेले पाहून कोणाही राज्यधुरंधराला नि भारतीय सम्राटाला कृतकृत्यता वाटली असती तर तीही शोभून दिसली असती. पण

सिंधूनदी नव्हे, भारताची नैसर्गिक नि सामरिक सीमा आहे हिंदुकुश !

१३३. पण चंद्रगुप्त-चाणक्यांना सिंधूनदीच्या तटापर्यंतच काय ती भारतीय साम्राज्याची सीमा भिडविण्यात काही केल्या तशी कृतकृत्यता वाटेना. त्यांची प्रतिज्ञा होती अखिल नि अखंड अशी भारतीय साम्राज्याची प्रस्थापना आणि उदंड मल्लेच्छांचे पारिपत्य ! परंतु त्या काळी भारतीय राष्ट्राची सीमा सिंधूनदीच्या इकडच्या तटापुरतीच काय ती मानली जात नसे. तर सिंधूनदीच्या तिकडच्या तटाच्याही पलीकडे गांधार प्रभृती प्रदेशांना नि कुभा (आजची काबूल), क्रमू (आजची कुर्म), सुवास्तु (आजची स्वात), गोमती (आजची गुमल) प्रभृती आज अफगाणिस्थानात गेलेल्या पण पूर्वी आपल्या भारतीय सीमेत असलेल्या सिंधूपलीकडील वेदविख्यात नद्यांना सामावून हिंदुकुश पर्वताच्या शिखरापर्यंत विस्तारलेली असे; तेथपर्यंत

आमची वैदिक धर्मानुयायी किंवा भारतवंशीय जनपदे निवसलेली असत. त्यावर परंपरागत भारतीय राजे राज्य करीत आलेले होते. भारताच्या त्या हिम-शीतल प्रदेशातील आमचे लोक सापेक्षतः गौरवर्णाचे असल्यामुळे या प्रांताला कोणी कोणी 'श्वेतभारत'ही म्हणत. यास्तव सिंधूनदीच्या या इकडच्या तटापर्यंत थडकलेल्या आपल्या साम्राज्याच्या संरक्षक सैन्याचा कडेकोट प्रबंध करून चाणक्य-चंद्रगुप्ताची राष्ट्रीय महत्त्वाकांक्षा अखिल भारताची नैसर्गिक सीमा असलेल्या हिंदुकुश पर्वताच्या शिखरांवर त्या साम्राज्याचा ध्वज कसा रोवता येईल या चिंतेत नि चिंतनात, योजनेत नि साधनेत व्यग्र होऊन गेली. 'यत्कांक्षन्ति तपोभिरन्यमुनयः, तस्मिन् तपस्यन्त्यमी ।'

ग्रीकांच्या साम्राज्यातील यादवी नि विभागणी

१३४. इतक्यात इकडे ग्रीकांच्या यादवीयुद्धाचा तात्पुरता का होईना, पण शेवट झाला. त्यांच्या शिकंदरी साम्राज्याची वाटणी झाली. तीत भारतीय सीमेस लागून असणाऱ्या बाबिलोनकडील ग्रीक साम्राज्याचा विभाग शिकंदरचा एक शूर कसलेला सेनापती नि सत्ताधिकारी जो सेल्युकस निकेटर त्याच्या वाट्यास आला, त्यावर त्याचे संपूर्ण नि स्वतंत्र आधिपत्य स्थापिले गेले. इतकेच नव्हे, तर त्याच्या त्या राज्यास लागून असलेल्या हिंदुकुशपासूनच्या, शिकंदरने पूर्वी जिंकलेल्या, भारतीय प्रदेशांचे स्वामित्वही सेल्युकसच्याच वाट्यास आले.

१३५. म्हणून भारतीय प्रदेशांपैकी पंचनद ते सिंधदेशसुद्धा जो भाग मध्यंतरी स्वतंत्र करून सम्राट् चंद्रगुप्ताने आपल्या भारतीय साम्राज्यात समाविष्ट केलेला होता तो, आमचा आम्हास परत द्या, अशी मागणी त्या ग्रीकांचा राजा सेल्युकस ह्याने चंद्रगुप्ताकडे केली ! अर्थात् सेल्युकसच्या हे ध्यानात आले नाही की ग्रीकांची गाठ आता मागच्याप्रमाणे कोणा तक्षशिलेच्या अंबुज राजाशी किंवा कोणा महामात्य नेभळ्शी नव्हती, तर ती होती राजा चंद्रगुप्ताशी नि महामात्य आर्य चाणक्याशी ! त्यांनी सेल्युकसची ती बाष्कळ मागणी तर धुडकावून लावलीच, पण उलट मागणी केली की, सिंधूपार असलेला गांधार ते हिंदुकुशपर्यंतचा जो भारताचा भूभाग ग्रीक बळकावून बसलेले आहेत तोही सेल्युकसने तत्काळ भारतास परत द्यावा.

तुंबळ ग्रीकसेनेसह राजा सेल्युकसची भारतावर स्वारी !

१३६. त्यामुळे चवताळून सेल्युकस हा शिकंदराच्या हाताखाली कसलेल्या ग्रीक सैन्यानिशी, इसवी सनपूर्व ३१५ च्या जवळपास, सिंधूनदी ओलांडून भारतावर स्वारी करता झाला. शिकंदरची पहिली न गाजलेली इ. सनपूर्व ३२९ ची गांधारकडील लहानशी स्वारी सोडून दिली असता त्याने सिंधू ओलांडून इ. सनपूर्व ३२७ त केलेल्या नि मागे सविस्तर वर्णिलेल्या त्या पहिल्या स्वारीनंतर सिंधू ओलांडून आलेली ग्रीकांची भारतावरील ही दुसरी स्वारी होय !

१३७. परंतु यावेळी सिंधूनदी उतरून सेल्युकस पुढे येताच त्याला ती पूर्वीची शिकंदरच्या वेळची भारतीय राज्य-गणराज्यांची फुटकळ फुटकळ सैन्ये कोठेच दिसेनात ! मध्यंतरीच्या काळात चंद्रगुप्त-चाणक्यांच्या प्रयत्नामुळे नि पराक्रमामुळे भारताचा जो राजकीय नि सामरिक कायाकल्प झालेला होता तो पाहून सेल्युकस चकित झाला, गोंधळला ! सिंधूनदीच्या पंचनदाच्या या टोकापासून तो अगदी थेट सिंधूसागरपर्यंत भारतीय राष्ट्रांच्या

संघटित, एकछत्री, एककेंद्री, एकसंचालित अशा चतुरंग नि प्रबळ सैन्याची पोलादी भिंतच भिंत त्याला अडविण्यास शस्त्रसज्ज उभी असलेली आढळली आणि तिचा सेनापती स्वयं चंद्रगुप्त !

१३८. त्या दोन्ही युयुत्सु सैन्यांची गाठ पडताच निकराच्या रणकंदनास आरंभ झाला. ग्रीकांनी आपल्या पराक्रमाची पराकाष्ठा केली, पण शेवटी त्यांची भारतीय सैन्याने कोणत्यातरी सिंधुपरिसरातील दोन-तीन रणांत (त्या स्थलाचे नावही उपलब्ध नाही !) इतकी दाणादाण उडवून दिली की सेल्युकसला त्या निर्णायक पराजयामुळे विजयी चंद्रगुप्तास शरण जाण्यावाचून गत्यंतर उरले नाही.

राजा पौरवाच्या पराभवाचा सूड !

१३९. शिकंदराच्या वेळेस ग्रीकांनी केलेल्या पौरवाच्या पराजयाचा, इतर अत्याचारांचा नि अपमानाचा, चंद्रगुप्ताच्या ह्या निर्णायक विजयामुळे पादाक्रांत झालेल्या ग्रीकांवर भारताने असा पुरेपूर सूड उगविला ! तेव्हा विजयी सम्राट चंद्रगुप्ताच्या सर्व अटी पराजित सेल्युकस मुकाट्याने मानता झाला.

१४०. या अटींप्रमाणे यवनसम्राट सेल्युकसने सिंधूनदीच्या इकडल्या बाजूच्या पंचनद ते सिंधुप्रभृती भारतीय प्रदेशांवर ग्रीक जो अधिकार सांगत होते तो अधिकार सोडून दिला. इतकेच नव्हे, तर सिंधूच्या पलीकडला जो गांधार तो हिंदुकुश प्रभृती भारतीय प्रदेश ग्रीकांच्या हातात पडला होता आणि जो भारतास परत दिल्यावाचून युध्द थांबणार नाही म्हणून महामात्य चाणक्याने दरडावले होते तो सारा भारतीय प्रदेशही विजयी चंद्रगुप्तास राजा सेल्युकसने हूं का चूं न करता परत देऊन टाकला. आणि भारतावर चढाई करण्यासाठी सिंधू उतरताना छाती वर काढून नि खड्गे उपसून चालून आलेल्या त्या सहस्रावधी ग्रीकांच्या शिकंदरी सेना, शस्त्रे खाली ठेवून नि मस्तके अधोमुख करून सिंधूपार, हिंदुकुशपार चालत्या झाल्या.

भय बिन होय न प्रीत

१४१. चंद्रगुप्ताच्या ह्या विजयामुळे त्याच्या भारतीय साम्राज्याची सीमा सेल्युकसच्या ग्रीक राज्याशी भिडून गेली होती आणि त्या दोन्ही राज्यांच्या मधली सीमारेषा होती हिंदुकुश पर्वताची पंक्ती ! या भारतीय साम्राज्याच्या बलाढ्यतेची आणि चाणक्य-चंद्रगुप्ताच्या व्यक्तिमत्त्वाची अशी काही छाप यवनाधिपति सेल्युकसच्या मनावर पडली की अशा साम्राज्याशी विरोध करण्यापेक्षा त्याच्याशी मनःपूर्वक स्नेह जोडण्यातच आपल्या ग्रीकराज्याचे कल्याण आहे, अशी त्याची निश्चिती पटली. दुसरे असे की, सेल्युकसच्या इतर सीमांवर जी राज्ये होती ती ग्रीकांचीच असतानाही त्याची प्रतिस्पर्धी शत्रुस्थाने होती, त्यांनाही धाक पडावा ह्यासाठी चंद्रगुप्तासारख्या बलाढ्य सम्राटाशी दृढ मैत्री संपादणे हे सेल्युकसला हितावहच होते. या कारणामुळे त्या यवनाधिपति सेल्युकसने सम्राट चंद्रगुप्ताशी मनःपूर्वक चिरंतन मैत्रीचा संधी केला.

१४२. इतकेच नव्हे, तर राजकीय नि राष्ट्रीय स्नेहबंधाला त्या दोन राजकुलांतील शरीरसंबंधाचा वैयक्तिक जिव्हाळाही लाभावा अशासाठी त्या ग्रीकनरेशाने आपल्या कन्येचा सम्राट चंद्रगुप्ताशी विवाह करून दिला.

१४३. त्या सालंकृत ग्रीक राजकुमारीच्या कन्यादानाने सम्राट चंद्रगुप्ताच्या दैदीप्यमान यशोमंदिरावर रत्नजडित सोन्याचा कळसच चढविला गेला !

महामात्य चाणक्याचा प्रभावी प्रबंध

१४४. त्या स्वतंत्र, सुविशाल नि अखंड साम्राज्याचा सारा प्रबंध महामात्य चाणक्याने पात्रापात्रविवेकानुसार किती कठोरपणे, किती प्रबळपणे नि तरीही किती कनवाळूपणे ठेवला होता हे स्वतः त्या राजकार्यधुरंधर पुरुषानेच लिहिलेल्या 'कौटिलीय अर्थशास्त्र' ह्या विख्यात ग्रंथावरून नि त्या भारतीय साम्राज्याच्या पुढे पुढे न्यूनतः शंभर वर्षे तरी वाढत गेलेल्या नि दूरवर पसरत गेलेल्या अजिंक्य प्रभावावरून दिसून येते. त्याचप्रमाणे चाणक्याच्या त्या प्रभावी प्रबंधामुळे साऱ्या राष्ट्रात शांतता, सुव्यवस्था नि सुखसंपन्नता कशी नांदत होती, तेही सेल्युकसने चंद्रगुप्ताच्या राज्यसभेत ठेवलेला ग्रीक राजदूत मेगॅस्थिनीस याने लिहिलेल्या प्रतिवृत्तावरून परस्परेच प्रत्ययास येत आहे.

१४५. केव्हा केव्हा एका दिवसात घडलेल्या एखाद्या ऐतिहासिक घटनेचा प्रभाव एकेक सहस्र वर्षांचे ऐतिहासिक भवितव्य ठरवून टाकतो. चंद्रगुप्ताने ग्रीकांच्या केलेल्या पराभवाचा परिणामही तसाच किती दूरवर प्रभाव पाडू शकला, ह्याविषयी इंग्रजी इतिहासकार व्हिन्सेट स्मिथ म्हणतो की, "शिकंदर-सेल्युकसच्या स्वार्थांचा बोजवारा उडवून चंद्रगुप्ताने केलेल्या ग्रीकांच्या ह्या निर्णायक पराभवामुळे पुढे जवळजवळ १५०० वर्षेपर्यंत तरी युरोपमधील कोणतेही राष्ट्र हिंदुस्थानवर स्वारी करू शकले नाही."

१४६. सेल्युकसशी झालेल्या संधीप्रमाणे हिंदुकुश, हिरात ते बलुचिस्थानलाही सामावणारी भारताची त्या दिशेची जी नैसर्गिक सामरिक नि म्हणूनच शास्त्रोक्त (Scientific) सीमारेषा आहे, जी सीमारेषा गाठण्यासाठी पुढे इंग्लिश सत्तेच्या तोंडास सारखे पाणी सुटत असताही ती त्यांना जिंकता आली नाही किंवा मोगल बादशहांनाही जी पुरतेपणी हाती ठेवता आली नाही, त्याच अखंड भारताच्या शास्त्रीय सीमारेषेला ऐतिहासिक कालातील, भारताचा पहिला सम्राट चंद्रगुप्त हा दोन सहस्र वर्षांच्याही पूर्वी, अशा रीतीने पादाक्रान्त करता झाला !*

* ...The first Indian Emperor, more than two thousand years ago thus entered into possession of that 'Scientific frontier sighed for in vain by his English successors and never held in its entirety even by the Monghul Monarchs of the १६th and १७th century.' (Early History of India, by V. Smith)

अलेक्झांडर हा जगज्जेता तर नव्हताच, पण तो भारतविजेताही नव्हताच

१४७. त्या प्राचीन काळी साऱ्या युरोपमध्ये ग्रीकसंस्कृती हीच पुढारलेली असल्याने तिला आजची बहुतेक युरोपियन राष्ट्रे आपआपल्या संस्कृतीच्या मातृस्थानीच मानतात. त्या प्राचीन काळच्या अलेक्झांडरसारख्या पराक्रमी ग्रीक सम्राटाचे नाव त्यामुळेच आजच्या युरोपियन जनतेला आपआपल्याच कोणा पराक्रमी पूर्वजाच्या नावासारखे आपुलकीचे स्फूर्तिस्थान वाटत आहे. युरोपियन इतिहासातून त्याला 'अलेक्झांडर दि ग्रेट' या नावाने संबोधिले जात असून त्याच्याविषयीच्या अनेक पौराणिक पध्दतीच्या आख्यायिकाही त्यांच्या शालेय पुस्तकांतून रंगवून त्यांच्या तरुणांना शिकविल्या जातात. परंतु त्या शिकंदराचा नि त्याच्या त्या ग्रीक साम्राज्याचा त्या काळचा भारतीय प्रतिद्वंदी जो सम्राट चंद्रगुप्त किंवा चाणक्य ह्यांच्या नावाचा, काही तज्ज्ञ इतिहासकार सोडले तर, सामान्य युरोपियन शिक्षित जनतेला पत्ताही नसतो. एक वेळ युरोपातील जनतेपुरती ह्या ऐतिहासिक विपर्यासाकडे

डोळेझाकही करता येईल; परंतु ब्रिटिशांचे राज्य हिंदुस्थानात स्थापिले गेल्यानंतर आमच्या शाळा-प्रशाळांमध्येही ब्रिटिशांनी लिहिलेल्या शालेय पुस्तकांतून आणि साहित्यातूनही अलेक्झांडरची हीच वरील अवास्तव महती गायिलेली असे. तीन-चार पिढ्या आमच्या इकडे हेच इंग्रजी शिक्षण दिले गेल्यामुळे आमच्या शिक्षित वर्गावरही 'अलेक्झांडर दि ग्रेट' हे नाव घेताच एक रोमहर्षक छाप पडे. परंतु चंद्रगुप्त किंवा चाणक्य हा कोणत्या झाडाचा पाला ह्याचाही बहुधा त्यांना पता नसे. हा ऐतिहासिक विपर्यास आणि त्यामुळे झालेली जनमनाची दिशाभूल आता यापुढे तरी, होऊ देता कामा नये. शिकंदराविषयीच्या पौराणिक अशा प्रचलित दंतकथा सोडून दिल्या तरी प्रत्यक्ष भारतीय इतिहासाशी संबंध असलेल्या आणि शिकंदराची नसती बडेजावी करून भारतास हीनपणा आणणाऱ्या आख्यायिका तरी आमच्या शालेय पुस्तकांतून किंवा साहित्यातून काढून टाकल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ, युरोपमधल्या शालेय पुस्तकांतून नि इतर साहित्यातूनही रंगवून सांगितली जात असलेली आणि आमच्या इकडेही ब्रिटिशांनी प्रचलित केलेली खालील ग्रीक आख्यायिका पहा :

१४८. ग्रीकादिक युरोपियन जनतेत अशी समज प्रचलित असे की, 'अलेक्झांडर हा जगजजेता होता आणि त्याने सारा भारत जिंकला होता. तो पराक्रमी पुरुष जेव्हा सारे जग जिंकून स्वदेशी परत आला तेव्हा जगात जिंकावयास असा आता देशच उरला नाही, ह्या निरुत्साहक जाणिवेने त्या युयुत्सु सम्राटाला रडू कोसळले !' आणि अशी ही अलेक्झांडरच्या दिग्विजयाविषयीची आख्यायिका युरोपातच नव्हे, तर हिंदुस्थानातही ऐटीने सांगितली जाते ! आता ती किती खोटी नि हास्यास्पद आहे हे या पुस्तकात शिकंदरच्या दिलेल्या त्रोटक वृत्तान्तावरूनही दिसून येईल. त्या काळच्या चीनसारख्या ज्या बलाढ्य राष्ट्रांकडे तो वळलाच नाही त्यांची गोष्ट सोडून दिली तरी अलेक्झांडर दिग्विजय करित भारतापर्यंत जेव्हा पोचला आणि मगधासुध्दा सारे भारत जिंकून भारताचा सम्राट म्हणवून घेण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याने जेव्हा धरली तेव्हा त्याच्या त्या भारतावरील स्वारीची आणि त्या महत्त्वाकांक्षेची कोण दुर्दशा उडाली, हे ह्या पुस्तकात वर दाखविलेलेच आहे. अलेक्झांडर हा पराक्रमी होता, विजेता होता, पण जगजजेता नव्हता ! भारतविजेता तर तो नव्हताच नव्हता ! जर त्या पराक्रमी पुरुषाला खरोखरी रडू कोसळले असेल तर तो 'आता जिंकावयास जगात देशच उरला नाही' अशा जाणिवेने रडू कोसळणे अशक्य होते. कारण तशी जाणीव खोटी आहे हे त्याचे त्यालाच ठाऊक होते. तर ते रडे अशा जाणिवेने कोसळले असले पाहिजे की, ज्या भारताचा मी सम्राट होऊ इच्छित होतो त्या अखिल भारताला मी मरेतो जिंकू शकलो नाही. इतकेच नव्हे, तर त्याचा जो एक लहानसा कोना मी जिंकला आहे म्हणून मी समजत होतो, तोही ते बंडखोर भारतीय माझ्या हातून हिसडून घेतील असे दिसते !

'गोमांतक' काव्यात म्हटलेच आहे की,

अन्य कुणाचा असो शिकंदर परंतु भारत जेता ना ।

अंगणहि ना तये देखिले कळलाहि ना कुणा कुणा ॥

सवाई शिकंदर

१४९. थोर पुरुषांची तुलना सहसा कोणी करू नये, ते निरनिराळ्या परीने थोर असतात. पण जर कोणी अशा पुरुषांची तुलना करताना एकाचीच नसती बडेजावी केली तर ती हाणून पाडणे भाग आहे. जोवर युरोप अलेक्झांडरलाच तेवढे 'दि ग्रेट' म्हणून गौरवीत आहे

आणि त्याचा नि त्याच्या ग्रीक साम्राज्याचा यशस्वी प्रतिद्वंद्वी जो सम्राट चंद्रगुप्त त्याची अनुल्लेखाने अवहेलना करित आहे, तोवर आम्हा भारतीयांना हे सांगणे अवश्य आहे की तुलनाच करावयाची तर 'जर शिकंदर एक शिकंदर आहे, तर चंद्रगुप्त हा सवाई शिकंदर आहे !' शिकंदरला त्याच्या बापाने आधीच मिळविलेल्या प्रबळ राज्याचे नि सैन्याचे उदंड भांडवल आयतेच लाभलेले होते. त्या आधारावर स्वतःच्या पराक्रमाने त्याने ग्रीकांचे साम्राज्य उभारले. परंतु चंद्रगुप्ताला तसा कोणताही आधार नव्हता. पदरी एकही सैनिक नव्हता. त्याच्या बापानेच त्याला राज्याबाहेर हुसकून दिलेले होते. एकच पुरुष तेवढा त्याच्या पाठीशी उभा होता, तो म्हणजे आर्य चाणक्य ! अशा स्थितीत शून्यापासून आरंभ करून चंद्रगुप्ताने स्वतःचे बलाढ्य सैन्य उभारले. स्वतः शिकंदरच्या आणि त्याचा सेनापती सेल्युकसच्या भारतावर झालेल्या स्वार्थांचा बोजवारा उडवून दिला आणि शिकंदराच्या साम्राज्याहूनही महत्तर असलेल्या भारतीय साम्राज्याची उभारणी केली !

१५०. काळाच्या ज्या पानावर ह्या यवनविजेत्या सम्राट चंद्रगुप्ताची, ह्या सवाई शिकंदराची, राजमुद्रा अंकिलेली आहे, तेच आहे आमच्या हिंदुराष्ट्राच्या इतिहासातील सोनेरी पान पहिले !

सोनेरी पान दुसरे

२०७३

२. यवनान्तक सम्राट पुष्यमित्र

१५१. सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य इसवी सनपूर्व २९८ व्या वर्षी वारला. त्याच्या सिंहासनावर त्याचा पुत्र बिंदुसार हा बसला. तोही पराक्रमी होता. त्याने स्वतः 'अमित्रघात' (शत्रूंचा कर्दनकाळ) ही पदवीच धारण केली होती. चंद्रगुप्ताच्या मृत्यूनंतरही मौर्यसाम्राज्याचे महामात्यपद आर्य चाणक्याच्याच हाती काही काळ तरी होते. त्यामुळे सम्राट बिंदुसाराने चाणक्य चंद्रगुप्ताच्या भारतीय साम्राज्याच्या (मागे परिच्छेद १२७, १२८, १३२ व १४९ मध्ये उल्लेखिलेल्या) भव्य ध्येयाचे जे एक उपांग चंद्रगुप्ताच्या मृत्युसमयी अर्धवट राहिलेले होते तेही पूर्ण करण्याचे कार्य लगोलग हाती घेतले. त्यांच्या वरील भव्य ध्येयानुसार म्लेंच्छांचे उदंड पारिपत्य झाले होते. अखिल भारत स्वतंत्र झाला होता आणि उत्तर भारतापुरते एक अखंड, बलाढ्य नि एकछत्री भारतीय साम्राज्य प्रस्थापित झाले होते. परंतु त्यांची प्रतिज्ञा सर्वच भारत

एकछत्री करण्याची होती. यासाठी त्या उत्तरेच्या मौर्यसाम्राज्यात उरलेला दक्षिण भारतही विलीन करून घेणे, हे प्राप्त कर्तव्यच होते.

१५२. यद्यपि दक्षिण भारतातील त्या काळची पृथक् पृथक् राज्ये ही आमचीच होती, आपआपल्यापरी स्वतंत्र होती, कोणत्याही परकीयांच्या, म्लेंच्छांच्या उपद्रवापासून विमुक्त होती, तथापि अखिल भारतीय राष्ट्र जर एकतंत्र नि एकराष्ट्र करावयाचे तर या दक्षिणात्य पृथक् पृथक् स्वतंत्र राष्ट्रांनी त्या उत्तर भारतीय साम्राज्यात समाविष्ट होणे हे त्याचेही त्या परिस्थितीतील राष्ट्रीय कर्तव्यच होते.

१५३. दक्षिण-विजयावर निघाल्यानंतर सम्राट बिंदुसाराने साम-दाम-दंड-भेदेकरून तेथील बहुतेक राज्यांकडून आपले आधिपत्य मान्य करविले. 'पूर्व नि पश्चिम समुद्राच्या मध्यंतरीच्या सतरा राजधान्या त्याने मौर्यांच्या राज्यात समाविष्ट केल्या' असे ग्रंथांतरी उल्लेखिलेले आहे. एकंदरीत चंद्रगुप्त चाणक्याच्या अखिल भारतीय साम्राज्याच्या ध्येयाचे हे उरलेले दुय्यम उपांगही पूर्ण करून सम्राट बिंदुसाराने उत्तर-दक्षिण, पूर्व-पश्चिमेसुद्धा सारे भारतवर्ष एकछत्री नि एकराष्ट्र केले ! ह्या वैशिष्ट्याप्रमाणेच त्या मौर्य साम्राज्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य हे की ऐतिहासिक पध्दतीने अगदी मोजूनमापून म्हटले तरी त्या काळच्या जगातील ग्रीससुद्धा साऱ्या राष्ट्रांमध्ये सैनिक बळातही भारत बलिष्ठतम होते.

१५४. चाणक्याच्या प्रबळ प्रबंधाप्रमाणे उभारलेल्या नि शस्त्रसज्ज राखलेल्या ह्या चतुरंगदलाच्या अजेय बळामुळेच चंद्रगुप्ताच्या राज्यारोहणापासून तो अशोक बौध्द झाल्यानंतरही त्याच्या मृत्यूपर्यंत, उणीपुरी शंभर वर्षे त्या मौर्यकालीन अखिल भारतीय साम्राज्यास भूमिमार्गे व समुद्रमार्गे कोणतीही सीमा उल्लंघून, जगातील कोणताही शत्रू काहीही उपद्रव देऊ शकला नाही !

पुण्यक्षोक अशोक

१५५. सम्राट बिंदुसार इ. सनपूर्व २७३ व्या वर्षी वारला. त्याच्या सिंहासनावर त्याचा पुत्र अशोक हा स्वतःच्या वडील भावास बाजूस सारून आरूढ झाला. आपल्या इतिहासातच नव्हे, तर जगाच्या इतिहासात ज्याचे संकीर्तन 'पुण्य-क्षोक नृपावलीत' केले जावे अशी सम्राट अशोकाची योग्यता होती. तथापि, मागे परिच्छेद ७ ते ९ अन्वये ह्या पुस्तकातील सोनेरी पानांची जी कसोटी आणि विषयक्षेत्र आखून घेतलेले आहे, त्यात सम्राट अशोककालीन पान बसत नाही. ह्यास्तव त्याच्या राजवटीचा अधिक उल्लेख करता येत नाही.

१५६. तथापि, अशोकाने बुध्दधर्माची दीक्षा घेतल्यानंतर त्या धर्मातील अहिंसाप्रभृति काही तत्वांचा नि आचारांचा जो अतिरेकी पुरस्कार केला त्याचा भारतीय राजकारणावर, राजकीय स्वातंत्र्यावर, इतका हानिकारक परिणाम झालेला आहे की सम्राट अशोकाच्याच नव्हे, तर मुख्यतः बौध्दधर्माच्याही त्या तत्वांविषयी नि प्रवृत्तींविषयी इथे नि ह्या पुस्तकाच्या पुढच्या भागातही अवश्य ती चर्चा केली पाहिजे.

नमो भगवते बुध्दाय !

१५७. बौध्दधर्मातील राष्ट्रविघातक अशा काही प्रवृत्तींची नि परिणामांची ही चर्चा करण्याच्या आधी, माझ्या मतांचा विपर्यास होऊ नये म्हणून, इथे आरंभीच हे सांगणे मी माझे कर्तव्य समजतो की, स्वतः बुध्ददेवाविषयी किंवा त्याच्या बौध्दधर्माविषयी एकंदरीत मला

अत्यंत आदर वाटत आहे. भारतीय इतिहासात एकाहून एक उत्तुंग अशी महान् नि जागतिक विभूर्तीची जी हिमालयीन शिखरे आहेत त्यातील एका उत्तुंग शिखराचे नाव आहे भगवान बुध्द ! ह्या आदरापुरता त्याच्या शिष्याप्रमाणेच त्याच्या मूर्तीपुढे नम्र होऊन मीही म्हणतो, 'नमो भगवते बुध्दाय !' ज्या हिंदुराष्ट्राने त्यांना जन्म दिला ते हिंदुराष्ट्रही आज त्यांना श्रीविष्णूंचा नववा अवतार मानीत आहे, तेही एवढ्यासाठीच !

बौध्दधर्म भारतातून नामशेष कां झाला ?

१५८. बौध्दधर्म हा अशोकाच्या आधी तीनशे वर्षे तरी मगधाचे आजूबाजूला उपदेशिला जात होता. त्याचा प्रचार तोपर्यंत बहुशः मतपरिवर्तनाने होई. त्यामुळे त्याचा प्रसारही मंदगतीने चाले. मागे परिच्छेद १५ मध्ये वर सांगितलेच आहे की शिकंदर सेल्युकसच्या कालापर्यंत पंचनद (पंजाब), सिंध, गांधारप्रभृति प्रांतांत बौध्दधर्माचे नावही फारसे ऐकियात नव्हते. ग्रीकांना तर त्याचा पताही नव्हता. बहुतेक इतिहासकारांचा असा समज झालेला आहे की बौध्दधर्म हा वेदाचे प्रामाण्य न मानणारा आणि एकंदरीत निरीश्वरवादी असल्यामुळे त्यावेळच्या वैदिकधर्माभिमानी जनतेने त्याचा प्रबळ विरोध केला आणि त्यामुळे शेवटी तो धर्म भारतातून नामशेष होऊन गेला. परंतु आजपर्यंतची दृढावलेली ही समजूत सर्वांशी सत्य नाही. कारण गौतमबुध्दानेच अवैदिक किंवा निरीश्वरवादी किंवा शून्यवादी धर्मपंथ काढला हेच मुळात अतथ्य आहे. स्वतः बुध्द जन्मला त्याचे आधी उणेपुणे अवैदिक नि निरीश्वरवादी पन्नास-साठ धर्मपंथ भारतात प्रचलित होते. हे बुध्दग्रंथांनासुध्दा मान्य आहे. वैदिक नि अवैदिक तत्त्वज्ञानाचे नि प्रचारकांचे बौध्दिक वादविवाद होत. मतपरिवर्तनाने ज्याला जो धर्मपंथ रुचेल तो त्या धर्मपंथात जाई. बुध्दकालापासून शंकराचार्यांच्या कालापर्यंत तत्त्वज्ञानाच्या आणि बौध्दिक संघर्षाच्या आघाताने बौध्दधर्मास काही अंशी हार खावी लागली ही गोष्ट जरी सत्य असली तरी वैदिक धर्माभिमानी ब्राह्मण, क्षत्रियादि जनतेला बौध्दधर्माचा नि विशेषतः त्याची पुढे पुढे जी विकृती होत गेली तिलाच अनुसरणाऱ्या बौध्दांचा जो अगदी तिटकारा आला त्याचे मुख्य कारण तात्त्विक किंवा बौध्दिक हेच काय ते नसून ते राष्ट्रीय नि राजकीयही आहे. ते कसे, ते ह्या पुस्तकाच्या कक्षेत मावेल त्या प्रमाणात पुढे यथाप्रसंगी सांगण्यात येईल.

अशोकाने वैदिकधर्मीयांवर बौध्दधर्म बळाने लादला

१५९. अशोकाने बौध्दधर्म स्वीकारल्यानंतर त्याच्या राजवटीच्या उत्तरार्धात त्याच्या अंगी त्या बौध्दधर्माचा अभिनिवेश इतका संचारला की तोपर्यंत केवळ उपदेशाने त्या मताचा जो प्रचार होत होता तो पुरेसा नाही, असे वाटून त्याने आपल्या सर्व साम्राज्यात वैदिकधर्मातील अत्यंत मूलभूत परंतु बौध्दधर्मात निषिध्द मानलेल्या अशा धर्माचारांना एखाद्या अपराधाप्रमाणे दंडय ठरविले. उदाहरणार्थ, दोन-तीनच गोष्टी स्थलाभावांमुळे येथे देऊ. यज्ञयागांना ते हिंसाप्रधान म्हणून आपल्या साऱ्या साम्राज्यात त्याने बंदी केली. यज्ञसंस्था ही वैदिकधर्माचे आद्य केंद्र. त्या यज्ञसंस्थेच्या केंद्राभोवती वेदकालापासून भारतीयांची महान संस्कृती विकसून भरभराटलेली होती. ते यज्ञ राजदंडाच्या बळाने अकस्मात दंडय ठरविल्यामुळे अशोकाच्या साम्राज्यात ८० टक्के असणाऱ्या ब्राह्मण, क्षत्रियादिक वैदिकधर्मीयांत केवढा क्षोभ माजला असेल याला कल्पनाच केलेली बरी. अशोकाने मृगयाही निषिध्द, दंडय ठरविली. वैदिक

धर्मात क्षत्रियांचे मृगया हे एक मुख्य कर्तव्य होते. त्यातही लक्षावधी लोकांच्या आहारासाठी मासे, कोंबड्या मारणे हे निषिद्ध ठरविले गेले. ते तर राहोच, पण घनघोर अरण्यांतून वावरणाऱ्या आणि वारंवार मनुष्यवस्तीत शिरून माणसांनाही गट्ट करणाऱ्या सिंह-व्याघ्रादी क्रूर पशूंची मृगयाही 'प्राणिहिंसा करू नये' ह्या निरपवादपणे आचरू गेल्यास अगदी दुबळ्या नि मनुष्यघातक ठरणाऱ्या बुध्दमतासाठी अशोकाने दंडय ठरविली. ब्राह्मण, क्षत्रियादि वैदिक धर्मीयांच्या धर्माचरणावर अशोक इकडे अत्याचारी बंदी घालीत असताना तिकडे त्याच्या मोठमोठ्या स्तंभावरून उपदेश कोरून ठेवीत असे की, 'सर्वधर्मीयांशी सहिष्णुतेने वागावे ! श्रमणांचा आणि ब्राह्मणांचा सत्कार करावा !' ह्या त्याच्या कृत्यातील धडधडीत विसंगती त्याच्यासारख्या संयमशील नि विवेकी सम्राटाच्याही ध्यानात येऊ नये, हे आश्चर्य आहे.

१६०. बौध्दधर्माच्या काही शिकवणींचा राष्ट्रीय शक्तीवर नि समाजधारणेवर घातक परिणाम झाल्यावाचून राहणार नाही, हे आर्य चाणक्याने अशोकाच्या आधीच पन्नास वर्षे हेरून ठेवलेले होते. ह्यास्तव मौर्य साम्राज्याचा सारा राज्यप्रबंध ज्या 'अर्थशास्त्रा'वर आधारलेला होता त्या आपल्या 'अर्थशास्त्र' ह्या ग्रंथात संसार सोडून भिक्षु होऊ इच्छिणाऱ्यांसाठी काही राष्ट्रीय दृष्टीने उपयुक्त असे प्रतिबंध त्याने घातलेले होते. उदाहरणार्थ, चाणक्याचा एक दंडक असा आहे की, 'अल्पवयी स्त्रीने तिच्या मातापित्यांच्या नि राजसत्तेच्या अनुज्ञेवाचून संसार सोडून भिक्षुसंघात प्रवेश करू नये.' दुसऱ्या एका दंडकाप्रमाणे 'कोणाही पुरुषास त्याचेवर अवलंबून असलेल्या स्त्रिया-मुलांची व्यवस्था लावण्यापूर्वी भिक्षु होण्यास मज्जाव केलेला आहे !' परंतु अशोकाचे काळात नि नंतर हे प्रतिबंध लुप्त झाले आणि कोणत्याही लहानमोठ्या माणसास संसार सोडून भिक्षुसंघात जाण्यास सरळ मोकळीक झाली. ह्या भिक्षुसंघात शिरलेल्या सहस्रावधी लोकांना अन्न-वस्त्र-शय्या-निवासादींच्या सोयी धर्मार्थ फुकट केल्या जात असत आणि त्याचा सारा व्यय राजकोषातून होई. अशोकाने त्याच्या साम्राज्याच्या कोषातील कोट्यानुकोटी रुपयांचा व्यय अशा भिक्षुसंघाकरिता मोठमोठे विहार बांधण्यासाठी आणि त्यातून निवसणाऱ्या लक्षावधी भिक्षूंची उपजीविका चालविण्यासाठी चालविला होता. परंतु साम्राज्याचा हा सारा राज्यकोष बहुतांशी साम्राज्यातील वैदिकधर्मीयांच्या करातून, संपत्तीतून भरला जात होता आणि त्याचा विनियोग त्यांच्या विरुध्द जाणाऱ्या बुध्दमताच्या सार्वत्रिक प्रचारावर होत होता ! ही त्यांच्याच संपत्तीची त्यांच्याच विरुध्द पक्ष बलवान करण्यासाठी केलेली उधळपट्टी त्या वैदिकधर्मीय जनतेस असह्य होऊन त्यांच्यात तीव्र असंतोष वाढत जावा, हे साहजिकच होते.

साम्राज्याच्या शस्त्रबळाच्या मुळावरच घाव !

१६१. परंतु राजदंडाच्या बळाने अशोकाने साऱ्या साम्राज्यात आणि बाह्य देशीही चालविलेल्या बौध्दधर्मातील अतिरेकी अहिंसेच्या प्रचाराचा भारतीय साम्राज्याच्या मुळावरच जो घाव पडत होता, तो वरच्या इतर कृत्यांहूनही राष्ट्रीय अस्तित्वास नि स्वातंत्र्यास अधिक हानिकारक होता. सर्वच शस्त्रबळ हे हिंसामय आणि पापकारक आहे, क्षात्रधर्म आचरणारे हे हिंसक नि अधर्म्य वर्गात मोडणारे असून जे जे कोणी अहिंसेची शपथ घेऊन, शस्त्रत्याग करून, संसार सोडून, भिक्षू होऊन विहारविहारांतूनच बौध्दधर्मानुसार जगत राहतील त्यांचा वर्ग हा राष्ट्राच्या संरक्षणासाठी लढणाऱ्या नि हताहत होणाऱ्या क्षत्रिय, सैनिक वीरापेक्षाही उच्चतर, पुण्यकर नि पूजार्हतर आहे, असा बौध्दधर्मोपदेश तिकडे तिकडे अशोकाने नेमलेल्या नि पोसलेल्या सहस्रावधी भिक्षूंकडून चालू झाल्यामुळे सामान्य समाजातसुध्दा शस्त्रधारी नि वीरवृत्ती

अशा कोणाही सैनिकापेक्षा कोणीही ऐतखाऊ भटकता भिक्षु हा मानार्ह आणि धर्माचरणी समजला जाऊ लागला.

१६२. अशोकाने त्याच्या स्तंभावर इतर धर्मातूनही आढळणारे एक ठराविक वाक्य कोरले आहे की, 'शस्त्रविजयापेक्षा धर्मविजय हा श्रेष्ठ आहे'. पण तो धर्मविजय ह्या ऐहिक जगात शक्य आहे काय ? व्यवहार्य आहे काय ? अमृत प्यायले असता मनुष्य अमर होतो; होत असेल, पण ते अमृत ह्या ऐहिक जगात कोणत्या दुकानात मिळते त्याचा पत्ता कोणी सांगू शकत आहे का ? 'बोलाचीच कढी बोलाचाच भात, जेवूनिया तूस कोण झाला ?'

१६३. ज्या साम्राज्यीय आपार साधनांच्या, सत्तेच्या नि संपत्तीच्या आधारांमुळे सम्राट अशोक सान्या भारतात आणि त्यावेळच्या परराष्ट्रांतही धर्मविजय हा शस्त्रविजयापेक्षा श्रेष्ठ आहे, असे उपदेशीत होता ते त्याचे साम्राज्यच त्या चाणक्य-चंद्रगुप्तांनी उभारलेल्या प्रबळ नि अजेय अशा चतुरंग सैन्याच्या शस्त्रबळानेच काय ते संपादिलेले नव्हते काय ? आणि अशोक सिंहासनावर येताच जर ते चतुरंग सैन्यबळ सारेच्या सारे बुध्दधर्मी होऊन, शस्त्रत्याग करून आणि ऐतखाऊ भिक्षु होऊन विहाराविहारांतून घोरत पडते तर स्वतः अशोकच सम्राट म्हणून एक क्षणभर तरी टिकू शकला असता का ? भारताच्या अवतीभवती तेव्हाही जी ग्रीक राष्ट्रे आणि त्यांच्याही पलीकडे अत्यंत कडवी, हिंसक नि केवळ शस्त्राचारी शक-कुशाण-हूणादि राष्ट्रे भारताच्या चतुरंग नि अजिंक्य सेनेच्या भयानेच काय ती तोवर दूर दूर दडून बसलेली होती. ती सारीच्या सारी त्या भिक्षुमय बनलेल्या भारतावर सिंहासारखी झडप घालून त्यांच्या क्रूर नखांनी अशोकाच्या त्या त्यक्तशस्त्र धर्मविजयाचाच गळा घोटून त्याचे रक्त प्यायली नसती का?

१६४. पण ही 'जर तर' ची चर्चाच करण्याचे कारण नाही. भारतीय क्षात्रवृत्तीचा नायनाट करू पाहणाऱ्या केवळ अशोकाच्याच नव्हे, तर माझ्या 'संन्यस्त खड्ग' नाटकात वर्णिल्याप्रमाणे स्वतः बुध्दाच्याच उपदेशाचा वस्तुतः तसा परिणाम भारताच्या दुर्दैवाने त्याकाळीच भारताला भोगावा लागला आहे. तोच दुर्दैवी परिणाम आणि त्याचा वैदिकधर्मीयांनी केलेला यशस्वी प्रतिकार आता वर्णावयाचा आहे.

धर्माची नव्हे, तर त्यांच्या राजकारणविषयक परिणामांची चर्चा

१६५. हे वर्णन करताना वैदिक किंवा बौध्दधर्मातील तत्वांची किंवा त्यांच्या कर्मकांडातील यज्ञ-याग-संन्यासादि आचारांची पारलौकिकदृष्ट्या छाननी करण्याचा हेतू तर नाहीच नाही, पण ऐहिकदृष्ट्या सर्वांगीण पाहणी वा तुलना करण्याचा आमचा मानस नाही. त्या तत्वांपैकी आज काय काय विश्वासाह आहे किंवा त्यांच्या आचारांपैकी आज अनुकरणीय काय आहे हा प्रश्नसुध्दा अप्रस्तुत म्हणून उपस्थित केला जाणार नाही. ह्या पुस्तकात, त्या त्या काळी ह्या नि इतर धर्मातील मतांचे नि त्यांच्या अनुयायांच्या कृत्याचे भारताच्या त्या काळच्या राजकीय जीवनावर जे राष्ट्रीय नि राजकारणविषयक परिणाम घडले त्यांची चर्चा काय ती करण्याचा आमचा मानस आहे. कारण तसे ऐतिहासिक विश्लेषण केल्यावाचून त्या इतिहासाचे धागेदोरे उलगडता येणेच अशक्य आहे.

अशोकाच्या मृत्यूनंतर

१६६. स्वतःच्या धर्मनिष्ठेप्रमाणे लोककल्याणार्थ शेवटपर्यंत झटणारा हा पुण्यश्लोक सम्राट अशोक इ.स.पूर्व २३२ मध्ये वारला. त्याचा अंत हाच हा भव्यतम भारतीय मौर्य

साम्राज्याच्या अंताचा आरंभ ठरला ! अशोकाच्या शेवटच्या २५ वर्षांत त्याने आपले सारे तनमनधन बुध्दमताच्या प्रचारार्थ वाहिले. अशोकानंतर त्याच्या राज्यासनावर जे त्याचे वंशज अनुक्रमे बसले तेही सारे प्रामाणिक बौध्दधर्मीय आणि म्हणूनच शस्त्रशक्तीने दुबळे असे केवळ नामधारी राजे निघाले. त्या अहिंसाप्रवण अशा बौध्दधर्माच्या अतिरेकी अनुयायांकडून नि राज्यकर्त्यांकडून ह्या चाळीसपन्नास वर्षे झालेल्या साम्राज्यीय शस्त्रबळाच्या राष्ट्रघातक उपेक्षेमुळे मौर्य साम्राज्याच्या, विशेषतः त्या वायव्य प्रांताकडची (सरसीमेकडची) सारी सैन्यसंगठना अगदी विस्कळीत झालेली होती. ते पाहून तोवर केवळ मौर्य साम्राज्याच्या नावाच्या दराऱ्यानेच दबून राहिलेल्या भारताच्या बाहेरील शत्रूंनी अशोकाच्या मृत्यूनंतर अवघ्या तीसएक वर्षांच्या आतच भारतावर चढाई करण्याचे धाडस पुन्हा केले.८

बॅक्ट्रियन ग्रीकांची भारतावर स्वारी

१६७. सम्राट् चंद्रगुप्ताने सेल्युकस निकेटरचा पराभव करून इसवी सनपूर्व ३१५ च्या जवळपास ग्रीकांना हिंदुकुशच्या पलीकडे पिटाळून लावले होते. (परिच्छेद १३६ ते १४० पहा) त्या काळी भारताची सरसीमा असलेल्या ह्या हिंदुकुशाच्या त्या पलीकडच्या बाजूला लागूनच जो बॅक्ट्रिया नावाचा प्रांत होता त्यात सेल्युकस निकेटरने आपले स्वतंत्र ग्रीक राज्य प्रस्थापिले होते. ते स्वतंत्र असल्यामुळेच तेथून सुदूर असलेल्या मूळच्या युरोपियन ग्रीक राज्याशी त्याचा काही संबंध उरलेला नव्हता. जर असलाच तर तो संबंध परस्पर वैराचा काय तो होता. त्यामुळे ह्या बॅक्ट्रियन ग्रीकांना 'आशियाई ग्रीक' असेच म्हणत. शिकंदरच्या मूळच्या जातिवंत ग्रीकांपेक्षा मधल्या शंभरएक वर्षातील तुटत गेलेल्या पिढ्यान् पिढ्यांनी हे बॅक्ट्रियन ग्रीक हीन अवस्थेस पोचले होते. त्यांच्या शिकंदरी पूर्वजांचे ते पहिले तेज आता त्यांच्यात उरलेले नव्हते. पण जी एकच गोष्ट त्यांच्यातही अद्याप जीव धरून उरली होती ती भारत जिंकण्याची शिकंदरी महत्वाकांक्षा ! मौर्य साम्राज्याच्या शस्त्रशक्तीची वर सांगितल्याप्रमाणे वाताहत झालेली पाहताच त्या बॅक्ट्रियन ग्रीकांच्या हृदयात ती भारतद्वेषी महत्वाकांक्षा पुन्हा उसळून आली आणि त्यांचा त्या वेळचा राजा जो डेमेट्रियस त्याने हिंदुकुश ओलांडून भारतावर धाड घातली. भारतीय सैन्याचा कोणताही म्हणण्यासारखा प्रतिकार होतच नसल्यामुळे डेमेट्रियस हा काम्बोज, गांधार प्रभृति प्रांत घेऊन सिंधूनदी उतरला. पुढे सारा पंचनदही (पंजाबही) हस्तगत करून तो यवनाधीश प्रत्यक्ष मगधावर चाल करण्यासाठी ससैन्य पुढे सरसावला. साऱ्या ग्रीक सैन्यात मोठा वीरोत्साह संचरून ते अशी घोषणा करू लागले की, "शिकंदरचे जे स्वप्न होते की, पाटलीपुत्र जिंकून तेथे भारतीय सम्राट म्हणून स्वतःची घोषणा करीन, ते अलेक्झांडरचे भारतसाम्राज्य जिंकण्याचे स्वप्न आम्ही आता खरे करून दाखवितोच !"

पंचनदादि प्रांतांत भारतीय वीरवृत्तीचा र्हास अकस्मात् कां झाला ?

१६८. हे केवढे आश्चर्य आहे की, ज्या हिंदुकुशापासून पंचनद, सिंधादि प्रांतांत शंभर-सव्वाशे वर्षापूर्वी शिकंदर सेल्युकससारख्या जगद्विख्यात ग्रीक सेनानींच्या नि सैन्याच्या स्वार्थांचा त्या त्या प्रांतांतील भारतीय क्षत्रियांनी, गणराज्यांनी, सैनिकांनी आणि जनतेने बोजवारा उडवून त्यांना मागे पिटाळून दिले त्याच पराक्रमी भारतीय प्रांतांना ह्या बॅक्ट्रियन ग्रीकांसारख्या दुर्बलतर नि अधःपतित अशा आशियाई ग्रीकांनी असे केवळ चालता चालता जिंकून घ्यावे ! पदोपदी लढाया देणाऱ्या भारतीय वीरवरांच्या धास्तीमुळे शिकंदर, सेल्युकसला

ह्याच प्रांतांमध्ये लढत असता स्वतःच्या तंबूतही स्वस्थ झोप घेता येत नसे. पण हे दुय्यम प्रगतीचे बॅक्ट्रियन ग्रीक सेनानी विजयाच्या सुरक्षिततेत आज अयोधेच्या प्रासादांमध्ये सुखाने झोपत आहेत.

१६९. अशोकाने बौद्धधर्म स्वीकारल्यानंतर तीस-चाळीस वर्षांतच डेमेट्रियसची ही ग्रीक स्वारी झाली. मध्यंतरीच्या ह्या तीस-चाळीस वर्षांतच त्या गांधार, पंचनदादि झुंजार प्रांतांतील भारतीय प्रतिकारशक्तीचा नि वीरवृत्तीचा इतका र्हास अकस्मात कसा झाला ? अशी कोणती विशेष घटना ह्या तीस-चाळीस वर्षांत घडली की जिच्यामुळे हा भारतीय वीरवृत्तीचा र्हास अपरिहार्य ठरावा ?

१७०. शिकंदर सेल्युकसच्या ग्रीक सैन्यापेक्षा हे डेमेट्रियसच्या सेनापतित्वाखाली चालून आलेले बॅक्ट्रियन ग्रीक सैन्य काय अधिक पराक्रमी होते ? मुळीच नव्हे. उलट ते स्वतःच मानीत असत की त्यांचे शिकंदर, सेल्युकसच्या वेळचे पूर्वज त्यांच्यापेक्षा अधिक पराक्रमी आणि जवळ जवळ दैविक योग्यतेचे होते. म्हणजे अशा हीनतर आणि दुर्बलतर यवनांनी त्या त्या प्रांतांतून भारतीयांना नुसते चालता चालता जे यावेळी जिंकले ते शिकंदरच्या कालापेक्षा भारतशत्रू ग्रीकांचे बळ वाढले म्हणून नव्हे, तर तिकडच्या भारतीयांच्याच प्रतिकारशक्तीचा नि वीरवृत्तीचा भयंकर र्हास झाला असला पाहिजे म्हणूनच होय.

१७१. अर्थात् शिकंदरच्या इसवी सनपूर्व ३२७ व्या वर्षाच्या स्वारीपासून डेमेट्रियसच्या ह्या साधारणतः इसवी सनपूर्व २०० व्या वर्षाच्या स्वारीच्या मध्यंतरी भारतीयांच्या परशत्रुप्रतिकारशक्तीचा नि वीरवृत्तीचा र्हास करण्यासाठी मुख्यतः एकच एक घटना जी घडली ती अशोकाने बौद्धधर्म स्वीकारल्यानंतर आपल्या राजदंडाच्या बळाने जो अप्रतिकारी, अहिंसक, शस्त्रबळनिंदक बुद्धमतांचा अतिरेकी प्रचार त्या त्या प्रांतांतून केला, तीच असली पाहिजे. कारण दुसरी अशी महत्त्वाची नि अशा प्रकारची घटना घडलीच नाही. त्याविषयीची तुलनात्मक अशी दोन-तीन विधेये (Points) स्पष्टीकरणार्थ घेऊ.

अलेक्झांडरच्या वेळची भारतीय मनोवृत्ति आणि डेमेट्रियसच्या वेळची भारतीय मनोवृत्ति

१७२. शिकंदरच्या वेळी काम्बोज, गांधार, पंचनद ते सिंध प्रभृति प्रांतांत बौद्ध धर्माचे नावसुद्धा जनतेस माहीत नव्हते. (मागील परिच्छेद १५ पहा) ती भारतीय जनता वीरपूजक वैदिक धर्मावलंबी होती. क्षात्रवृत्तीचा अभिमान धरणारी यौधेयांसारखी गणराज्ये स्वतःस आयुधजीवी (Nation in Arms) ही अभिधाने एखाद्या बिरुदावलीसारखी अभिमानाने लावून घेत, (परिच्छेद ३७, ३८ पहा). केवळ क्षत्रियवर्णच नव्हे, तर काही काही 'संघां'तून सारेच्या सारे भारतीय नागरिक, स्त्री-पुरुषसुद्धा, परराष्ट्राचे आक्रमण होताच समरांगणात सशस्त्र होऊन लढावयास जात. दुर्दैवाने जेथे कोणा 'जनसंघाचा' पराभव होई तेथे तेथे यवनांच्या हाती जिवंतपणी पडण्यापेक्षा भारतीय वीरांगना वीरशिंशूसह जोहार करून अग्निप्रलयात उड्या घेत, भस्म होत ! हे सर्व वर्णन ह्या पुस्तकात मागे (परिच्छेद ३७ ते ७४ मध्ये) आलेच आहे. आणखी एकच गोष्ट त्या चाणक्य-चंद्रगुप्तांच्या काळच्या वैदिकधर्मीय भारतीयांच्या स्वराष्ट्रसंरक्षक वीरवृत्तीचे द्योतक म्हणून देऊ म्हणजे झाले.

१७३. 'अर्थशास्त्र' ह्या वैदिकधर्मीय आर्य चाणक्याच्या ज्या ग्रंथातल्या राज्यप्रबंधाप्रमाणेच चंद्रगुप्ताच्या भव्यतम भारतीय साम्राज्याचा प्रबंध बहुशः चालत असे, त्या ग्रंथात भारतीय स्वातंत्र्य नि भारतीय साम्राज्यरक्षणार्थ अवश्य असलेल्या क्षात्रवृत्तीचा केवढा गौरव केलेला आहे तो पहा. चाणक्याच्या प्रबंधाप्रमाणे सैन्यामध्ये ब्राह्मणांसुद्धा साऱ्या वर्णांच्या नागरिकांना प्रवेश मिळत असे. 'अमर्यादप्रवृत्ते च शत्रुभिः संगरे कृते । सर्वे वर्णाश्च दृश्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥' ही वैदिकधर्मीयांची परंपराच होती. जेव्हा हे असे साम्राज्यीय महासैन्य परशत्रूवर चाल करण्यासाठी रणांगणात उतरे तेव्हा चाणक्य आज्ञापितो, स्वतः सम्राटाने त्या चतुरंग दलभारास संबोधून असे भाषण करावे :

१७४. "वेदेष्वप्यनुश्रूयते समाप्तदक्षिणानाम् यज्ञानामवभृथस्नानेषु या सा गतिः शूराणामिति । क्षणेन तामप्यतियान्ति शूराः, प्राणान् सुयुध्देषु परित्यजन्ति । तुल्यभोगोऽस्मि, भवद्भिः सह भोग्यमिदं राज्यम् । परान् हन्तव्यम् ।"

१७५. भावार्थ की, "जी यज्ञाने सद्रति तीच सद्रति शूरांना रणात मिळते ! न्याय्य युध्दात (सुयुध्दे) प्राणार्पण करणाऱ्या शूरांना तत्क्षणी स्वर्ग प्राप्त होतो. हे राज्य जसे मी तसेच तुम्हीही उपभोगणारे आहात. मग पहाता काय ! शत्रूवर तुटून पडा, त्याचा वध करा !"

१७६. कोणी सांगावे ! ह्याच ज्वलंत शब्दांत सेल्युकसवर चढून जाणाऱ्या आपल्या अजिंक्य भारतीय दलभाराला स्वतः सम्राट चंद्रगुप्तानेही उत्तेजिले असावे !

१७७. आक्रमक, अन्याय्य, 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्,' असे जे सशस्त्र युध्द लढावे लागते तशा युध्दास वैदिकधर्म 'हिंसक' हे विशेषण लावीतच नाही. त्यास तो 'धर्मयुध्द'च म्हणतो.

१७८. शिकंदराच्या वेळी भारतीय स्वातंत्र्याच्या संरक्षणार्थ यवनशत्रूंशी असे धर्मयुध्द लढण्यासाठी तिकडच्या साऱ्या प्रांतात वैदिकधर्मीय प्रचारक वीरश्रीची आग पेटवीत चालले होते. त्यांपैकी कित्येक ब्राह्मणादि राष्ट्रीय प्रचारकांना धरून शिकंदर फाशीही देत चालला होता ! (परिच्छेद ३१ व ७३ पहा)

१७९. अशा वीरश्रीने रसरसलेल्या चंद्रगुप्ताच्या भारतीय सैन्याने यवनाधिप सेल्युकसचा पराभव केल्यानंतर त्या हिंदुकुशपर्यंतच्या भारतीय साम्राज्याचे नि स्वातंत्र्याचे संरक्षणार्थ चंद्रगुप्त-चाणक्यांनी त्या वेळच्या सर्व जगातील बलाढ्यतम अशा आपल्या चतुरंग सैन्याचा पोलादी तट उभारून ठेवला, त्या त्याच्या शस्त्रबळाच्या भीतीनेच हिंदुकुशपलीकडील बॅक्ट्रियामध्ये दबलेल्या नि दडलेल्या ग्रीकांच्या राज्याने साधारणतः १२५ वर्षेपर्यंत भारताविरुध्द चकार शब्द काढला नाही. सम्राट अशोक ह्या वीरवृत्तिपूजक वैदिकधर्माचा अनुयायी म्हणवीत होता तोपर्यंत म्हणजे साधारणतः इसवी सनपूर्व २५२ पर्यंत भारतीय मौर्यसाम्राज्याच्या ह्या वायव्य सरसीमेकडचा हा सैन्यसंभार तसाच्या तसाच शस्त्रसज्ज नि अजिंक्य होता. परंतु -

१८०. परंतु अशोकाने बौध्दधर्म स्वीकारताच ही सारी सुरक्षितता अकस्मात् कोसळली. स्वतः गौतम बुध्दाने त्याचे इवलेसे शाक्य-राज्य सोडून जसे स्वतःच भिक्षुपण स्वीकारले तसे अशोकाने बौध्दधर्म स्वीकारताच आपले सम्राटपद जर सोडून दिले असते आणि भिक्षु होऊन तो बौध्दधर्माचा प्रचार करित हिंडता तर भारतीय राष्ट्रावर मोठेसे संकट कोसळले नसते. अशोकाच्या बौध्दधर्म-निष्ठेचीही खरी कसोटी लागती. पण मरेतोपर्यंत अशोकास भारतीय

महाराज्याचे सम्राटपद काही सोडवले नाही. उलट त्याने त्या साम्राज्यासच बौद्धधर्माचा एक प्रचारक मठ बनवून टाकले ! अर्थात् ह्या वायव्येकडच्या पर्वतीय प्रांतात (सरसीमेकडच्या प्रांतात) 'धर्मविजय हा शस्त्रविजयापेक्षा श्रेष्ठ आहे', 'अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्', 'अहिंसा परमो धर्मः', 'मा हिंस्यात्सर्वभूतानि' प्रभृति देशकालपात्रानुसार आचरली गेली असता हितकारक असणारी आणि वैदिकधर्मातच ज्याचे मूळ आहे अशी सूक्ते देशकालपात्रांचा विवेक सोडून नि निरपवाद सत्ये म्हणून बौद्धधर्मात जशी प्रचारिली जात तशी प्रचारिली जाऊ लागली. अशोकाच्या साम्राज्यकोषातून पोसलेले नि पाळलेले बौद्धभिक्षूंचे तांडेच्या तांडे त्या प्रांतात 'शस्त्रबळ हे पाप आहे' असा प्रचार करीत हिंडू लागले. जे बौद्धधर्मीय असतील त्यांनाच साम्राज्यातील 'धर्ममहामात्र', प्रांतीय अधिकारी, 'रज्जुक' नावाचे अशोकाचे विश्वासू राजकर्मचारी म्हणून उच्चपदी नेमले जाऊ लागले. ह्या सर्वांना अशोकाच्या आज्ञेप्रमाणे बौद्धधर्मप्रचारास नि आचारास शक्य ते ते राज्यीय प्रोत्साहन द्यावे लागे. गांधार, पंचनदप्रभृति प्रांतांतही बौद्धधर्मीय प्रचार नागरिकांतच नव्हे, तर सैनिकांतूनही चालू लागला. अर्थात् ज्या प्रमाणात वरील अहिंसादि बौद्धमतांचा अतिरेकी प्रचार जिकडे तिकडे राजदंडबळाने होऊ लागला त्याच प्रमाणात त्या भारताच्या वायव्यपर्वताकडील प्रांतातही क्षात्रवृत्ति नि शस्त्रबळ उणावत गेले. वीस वर्षे असा वीरवृत्तिविरोधक नि अराष्ट्रीय प्रचार केल्यानंतर अशोक वारला. त्याच्या राज्यासनावर आलेल्या दुबळ्या बौद्धधर्मीय वंशजांनी तर त्या पर्वतीय प्रांतांच्या संरक्षणार्थ चंद्रगुप्तापासून शस्त्रसज्ज ठाणात उभ्या असलेल्या भारतीय सैन्यसंभाराच्या त्या अजिंक्य पोलादी कोटाची अशोकाहूनही इतकी उपेक्षा केली की पायाच ढासळल्यामुळे दुर्ग ढासळावा त्याप्रमाणे ढासळून गेला.

सारांश

१८१. बौद्धधर्माच्या शस्त्रबळनिंदक आदि राष्ट्रस्वातंत्र्यासाठी झुंजणाऱ्या वीरवृत्तीची अक्षम्य उपेक्षा करणाऱ्या मतांचा एकांगी नि अतिरेकी प्रचार भारतीय जनतेत राजदंडाच्या बळाने अशोक नि त्याचे वंशज यांनी साम्राज्यभर जो केला, साऱ्या साम्राज्याचे बौद्धमठीकरण आणि सैनिकांचे बौद्धभिक्षुकीकरण जे केले त्यामुळे भारताच्या अत्यंत महत्त्वाच्या अशा वायव्येकडील पर्वतीय प्रांतांतील जनतेत वीरश्रीचा रूहास, भारत राष्ट्राच्या दुर्दम्य अभिमानाचा नायनाट आणि चंद्रगुप्ताच्या वेळेपासून त्या वेळच्या साऱ्या जगात बलिष्ठतम असलेल्या शस्त्रसज्ज सैन्यव्यूहाची ह्या अंतर्गत क्षयाने धूळधाण झाली. म्हणूनच शिकंदर-सेल्युकसच्या मानाने अगदी दुय्यम असणाऱ्या डेमेट्रियसचे ग्रीक सैन्य हिंदुकुशापासून पंचनदसुध्दा सारे भारतीय प्रांत चालता चालता जिंकून मगधाच्या दिशेने पुढे सरसावले.

१८२. सारी साम्राज्यसत्ता बौद्धांच्या हाती असताही त्यांचा कोणताही प्रांताधिप, राज्याधिकारी किंवा बौद्धीय जानपदसमूह क्षुब्ध होऊन भारतीय स्वातंत्र्य छिनावण्यास येणाऱ्या ह्या यवनशत्रूशी रणांगणात झुंजण्यास सबळपणे पुढे आला नाही. भारताच्या ह्या राष्ट्रीय अपमानाची त्यांना चीड आली नाही, लाज वाटली नाही. प्रत्यक्ष मगधात जो अशोकाचा वंशज स्वतःस अजून सम्राट म्हणवून घेत राज्यासनावर बसलेला होता तो बौद्धधर्मीय बृहद्रथ राजा तर या यवनशत्रूच्या प्रतिकारासाठी पायही पुढे टाकीना.

१८३. क्वचित् असेही असेल की, अशा निरपवाद 'अप्रतिकारा'ने तो बौध्द राजा 'अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्' ह्या धम्मपदातील सूक्ताचा प्रयोग, बसल्या बसल्याच ग्रीकांचे मन जिंकून यशस्वी करू पाहात होता!

वैदिक धर्मीयांचा राष्ट्रीय प्रक्षोभ !

कलिंगाचा प्रतापी राजा खारवेल ग्रीकांवर चालून जातो

१८४. परंतु ग्रीकांचे परचक्र भारतीय स्वातंत्र्याला आणि राष्ट्रीय सन्मानाला ग्रासीत आहे ह्याची राष्ट्रीय चिंता, लाज किंवा चीड भारतीय बौध्दधर्मीयांना जरी वाटली नाही तरी भारतीय वैदिक धर्मीयांत मात्र त्या राष्ट्रीय अपमानाने आणि त्या राष्ट्रीय संकटाने जिकडे तिकडे संतापाची आग पेटली. त्या संकटाचा तत्काल प्रतिकार करण्याइतके वैदिक धर्मीयांचे समर्थ राज्यकेंद्र उत्तर भारतात उरलेले नव्हते. परंतु सुदैवाने अशोकाच्या मृत्यूनंतर दहाएक वर्षांतच दक्षिण भारतातील कलिंग (ओरिसा) आणि आंध्र ह्या दोन्ही दक्षिणात्य राज्यांनी बौध्दधर्मीय मौर्य सम्राटाचे आधिपत्य झुगारून देऊन आपआपली स्वतंत्र राज्ये स्थापिलेली होती. ते दोघेही पराक्रमी राजे वैदिकधर्माभिमानी आणि म्हणूनच भारतराष्ट्राभिमानी होते. दोघांनीही प्रबळ सैन्य उभारून शस्त्रसज्ज ठेवलेले होते. उत्तर भारत ग्रीक म्लेंच्छांनी पादाक्रान्त केले आहे आणि मगधाचा दुबळा बौध्दधर्मीय राजा त्याचा काहीही प्रतिकार करू शकत नाही, ह्या घटना ऐकून ह्या दक्षिणात्य राज्यांतील वैदिकधर्माभिमानी जनतेत मोठाच प्रक्षोभ माजला. शेवटी त्या स्वतंत्र कलिंग राज्याचा पराक्रमी अधिपति जो खारवेल त्याने डेमेट्रियसच्या ग्रीक सैन्यावर स्वतः चालून जाण्याचे ठरविले.

यवनांची दाणादाण नि भरधाव पीछेहाट

१८५. प्रथम प्रबल सेनेसह त्याने मगध हस्तगत करून मग अयोध्येच्या आसपास डेमेट्रियसच्या यवन सैन्याला गाठले. कलिंगाच्या त्या प्रबल भारतीय सैन्याने यवनांची रणांगणात इतकी दाणादाण उडविली की डेमेट्रियस पाठ फिरवून भरधाव माघार घेत आपल्या उरलेल्या सैन्यासह थेट पंचनदापलीकडे चालता झाला.

राजसूय यज्ञ

१८६. यवनांना भारताच्या पर्यंताकडे (सरसीमेकडे) असे हटविल्यानंतर त्याचा पाठलाग करण्यात किंवा त्या उत्तरेकडच्या सर्व प्रदेशाची पक्की व्यवस्था करण्यास खारवेलला फार वेळ मिळाला नाही. राजकारणामुळे त्याला लगोलग कलिंगास परतावे लागले. मगधाचा बौध्द राजा बृहद्रथ मौर्य यासही त्याने पदच्युत केले नाही. कलिंगास परत येताच भारताचे स्वातंत्र्य आणि सन्मान ह्यांचे रक्षणार्थ यवन शत्रूवर रणांगणात त्या पराक्रमी खारवेल राजाने जो विजय मिळविला होता, त्याच्या घोषणेप्रीत्यर्थ वैदिक धर्मीय राजश्रेष्ठांच्या परंपरेप्रमाणे त्याने राजसूय नावाचा मोठा यज्ञसमारंभ केला. ह्या राजसूय यज्ञाचे वैशिष्ट्य असे की तो यज्ञ मुख्यतः राष्ट्रीय आणि राजकीय स्वरूपाचा असे. त्यातही अशोकाने सर्व यज्ञयागांवर बलपूर्वक बंदी घातल्यानंतर चाळीस, पन्नास वर्षेपर्यंत जवळजवळ सान्या भारतात वैदिक धर्मीयांना प्रकटपणे यज्ञसमारंभ असा करताच आला नाही. परंतु कलिंगात आणि आंध्रात वैदिकधर्मीयांची

स्वतंत्र नि बलिष्ठ राज्ये प्रस्थापिली जाताच आज अशोकाचा तो वैदिकधर्माचरणावरील बलात्कारी प्रतिबंध उघडपणे झुगारून देऊन आणि भारताचे राष्ट्रीय शत्रू असणाऱ्या यवनांसारख्या म्लेंच्छांचा रणांगणात पराजय करून हा वैदिकधर्मीयांचा राजसूय यज्ञाचा समारंभ पन्नास वर्षानंतर पहिल्यानेच साजरा होत होता !

चारएक वर्षातच ग्रीकांची पुन्हा स्वारी

१८७. प्रतापी राजा खारवेल दक्षिणेत परत गेला आहे हे पाहताच काम्बोज आणि गांधार ह्या प्रांतांत ठाण मांडून बसलेल्या आणि डेमेट्रियसच्या मगधावरील स्वारीची जी दुर्दशा झाली तिच्यामुळे चिडून गेलेल्या मिन्यांडर ह्या ग्रीक सेनापतीने चारएक वर्षातच ताज्या दमाच्या सैन्यानिशी भारतावर पुन्हा चाल केली. डेमेट्रियसच्याच स्वारीप्रमाणे ग्रीकांच्या ह्या स्वारीलाही त्या बौध्दबहुल नि म्हणूनच प्रतिकारशून्य झालेल्या पंचनदादि प्रांतांचा किंवा मगधाच्या दुबळ्या अशोकवंशीय राजाचा म्हणण्यासारखा असा काही एक प्रतिकार झाला नाही.

बौध्द भारतीयांची भारतशत्रू ग्रीकांना सहानुभूती

१८८. उलट, यवनसेनापती मिन्यांडर ह्यास ह्या भारतावरील स्वारीत अनेक बौध्दधर्मीयांची सहानुभूतीही मिळू लागली ! कारण बौध्दधर्मातील अनेक मते आपणास आवडतात आणि आपण लवकरच बौध्दधर्म स्वीकारू, असे तो उघडपणे बोलून दाखवी. त्यामुळे हे ग्रीक लोक केवळ वैदिकधर्मीयांविरुद्धच काय ते लढावयास आलेले आहेत आणि ह्यांचे राज्य भारतावर झाले तर ते आपल्याच बौध्दधर्मीयांचे होणार आहे. आता ग्रीक लोक परकीय; परराष्ट्रीय आहेत हे खरे, पण आपल्यास राष्ट्रबिष्टाशी काय कर्तव्य आहे ? बौध्द धर्म, जाति, राष्ट्र, वंश मानीत नाही. अशी राष्ट्रघातक, भारतविद्रोही नि दुर्बुध्द विचारसरणी त्या बौध्द म्हणविणाऱ्या भारतीय जनतेत अनेक भिक्षुप्रचारक उपदेशू लागले ! त्यांच्या सहानुभूतीच्या साहाय्याचा भारतशत्रू मिन्यांडरलाही परिणामकारक उपयोग होऊ लागल्यामुळे त्यांच्या ग्रीक प्रचारकांकडून त्यानेही असा प्रचार भारतीय बौध्द जनतेत चालविला की 'आपली स्वारी' ही बौध्दांच्या अगदी दुबळ्या मगध राजाचे हातून भारतीय साम्राज्यसत्ता छिनावून घेण्याचा जो भारतीय वैदिकधर्मीयांचा कट होत आहे तो हाणून पाडण्यासाठी तेवढी काय ती आहे ! मिन्यांडर पंचनदादि प्रदेश पुन्हा यवनांकित करित अयोध्येपर्यंत आला. अपक्ववेळी घाई केल्यामुळे डेमेट्रियसची झाली तशी आपलीही दुर्दशा होऊ नये म्हणून हातात आलेला भारतीय प्रदेश नि राज्य संघटित करून नि अधिक सैन्याची भरती करून मग मगधावर झडप घालावी, अशा सावधपणे तो अयोध्येकडे स्थिरस्थावर झाला आणि अनुकूल संधीची वाट पाहात बळकट ठाण मांडून बसला.

पण तिकडे पाटलीपुत्रात !

१८९. कलिंगाच्या प्रतापी खारवेल राजाच्या विजयामुळे उत्तर भारतातील वैदिकधर्मीय नेत्यांत नि जनतेत वीरश्रीची लाट आधीच उसळली होती. त्यातच मिन्यांडरचे ग्रीक सैन्य पुन्हा मगधावर चालून येत आहे ही बातमी आली. त्यातही भारतीय बौध्द जनतेत स्वदेशद्रोही प्रवृत्ती बळावत असून राष्ट्रशत्रू ग्रीकांचे राज्य भारतात स्थापिले जावे म्हणून ती मिन्यांडरला अनुकूल होत आहे, अशी स्पष्ट चिन्हे दिसू लागली. तेव्हा ग्रीकांचा एकदाचा निःशेष निःपात

करण्यासाठी प्रथमतः मगधाचा तेव्हाचा बौद्धधर्मीय राजा जो बृहद्रथ मौर्य त्यालाच सिंहासनावरून खाली ओढून कोणा एखाद्या चंद्रगुप्तासारख्या पराक्रमी वैदिकधर्मीय पुरुषासच सम्राटपदी स्थापावे या हेतूने उत्तरेत राष्ट्राभिमानी भारतीय नेत्यांचे एक मोठे राज्यक्रांतिकारक कारस्थान रचण्यात आले. पण त्या सर्वासमोर मुख्य प्रश्न जो होता तो हा की यवनांचा निःपात करणारा आणि ह्या राज्यक्रांतीचे धुरंधरत्व पत्करणारा असा पराक्रमी पुरुष आहे कोण?

पुष्यमित्र

१९०. मगधाच्या उपर्युक्त बृहद्रथ मौर्य ह्या राजाचे जे काही 'सैन्य' म्हणून उरलेले होते त्यात पुष्यमित्र नावाचा एक सैनिक होता. पुष्यमित्र हा जन्माने ब्राह्मण होता. वैदिकधर्माचा नि भारतीय राष्ट्राचा तो कट्टर अभिमानी होता आणि त्यातही निष्ठावंत शिवभक्त होता. त्याच्या कुलाचे नाव शुंग होते. मगधाच्या त्या सैन्यामध्ये तो आपल्या क्षात्रतेजानेही इतके वर्चस्व पावलेला होता की त्या बृहद्रथ मौर्य राजाने ग्रीकांनी केलेल्या स्वारीच्या प्राणसंकटात पुष्यमित्रालाच निरुपायाने मुख्य सेनापतिपदावर नेमले. सेनापतित्व हाती येताच त्याने मगधाच्या सैन्याचे शस्त्रबळ नि संख्याबळ वाढविण्यास लगोलग आरंभ केला. ह्या योगायोगाने साऱ्या वैदिकधर्मीय राष्ट्रभक्त जनतेचे डोळे आपण होऊन सेनापती पुष्यमित्र ह्याचेकडे लागले. ज्याला त्याला अशी उत्कट आशा वाटू लागली की जर सेनापती पुष्यमित्रच ह्या क्रांतीचे नेतृत्व घेईल तर ? तर त्या पराक्रमी पुरुषाहून आज भारतीय साम्राज्याच्या परंपरागत सिंहासनावर बसण्यास ह्या पिढीत तरी त्याच्याहून अधिक योग्य कोण आहे ?

१९१. केव्हा केव्हा इतिहासामध्ये 'फलानुमेयाः प्रारंभाः संस्काराः प्राक्तना इव' ह्या न्यायाने पुढे प्रकटपणे घडलेल्या घटनांवरूनच काय ते कूट नीतिज्ञांनी त्यापूर्वी आणि त्या घडवून आणण्यासाठी काय काय गुप्त कट आणि कारस्थाने रचली असलीच पाहिजेत त्यांचा छडा लावता येतो. मगधातील ह्या राज्यक्रांतीत पुढे लवकरच वर्णिल्या जाणाऱ्या इतिहाससिध्द घटनांमुळे हे स्पष्ट होते की, स्वतः सेनापती पुष्यमित्राने आधीपासून ह्या भावी राज्यक्रांतीच्या कटाचे नेतृत्व गुप्तपणे स्वीकारलेले असले पाहिजे. इतकेच नव्हे, तर त्याच्या हाती असलेल्या राज्यीय सैन्याची आणि त्यातील प्रमुखांचीही त्याने ह्या क्रांतीला प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष संमती मिळविली असली पाहिजे.

बृहद्रथ मौर्याचा शिरच्छेद

१९२. ही सर्व पूर्वसिध्दता चालली असता एके दिवशी पाटलीपुत्र ह्या राजधानीच्या पटांगणात सर्व सैन्याचा शस्त्रसज्ज संचलनसमारंभ करण्याचे योजिले गेले. त्याप्रमाणे त्या सैनिक समारंभाचे निरीक्षण करण्यासाठी सम्राट बृहद्रथ मौर्य हा स्वतः उपस्थित होता. सेनापती पुष्यमित्राच्या आज्ञेनुसार त्या चतुरंग सैन्यांतील विविध शस्त्रविभागांचे कार्यक्रम मोठ्या गाजावाजाने चालू असता, ज्याचा इतिहासात उल्लेख सापडत नाही अशा कोणत्या तरी कारणाने राजा बृहद्रथ बसला होता त्या बाजूला काहीतरी उत्क्षुब्ध कटकट चालू झाली. त्या उत्क्षोभातच स्वतः सेनापती पुष्यमित्र ह्याने नावानेच काय तो सम्राट असलेल्या बृहद्रथ मौर्यावर चालून जाऊन त्याचा तेथल्या तेथेच शिरच्छेद केला !

१९३. ह्या शिरच्छेदातच अशोकाच्या वंशाचा राजकीय अंत झाला ! बौद्धधर्मीय मौर्यराज्य लयाला गेले !

१९४. ह्या अकस्मात् घडलेल्या भीषण घटनेसरशी तेथे जमलेल्या जनसागरात मोठी खळबळ उडाली. परंतु त्या साऱ्या शस्त्रसज्ज दलभारातील किंवा बृहद्रथाभोवती बसलेल्या राजपुरुषातील कोणी बृहद्रथाच्या वतीने सेनापती पुष्यमित्रावर तुटून पडला का ? नाही. उलट त्या शस्त्रसज्ज दलभारातून सेनापती पुष्यमित्राच्या नावाचा जयघोष उठू लागला.

१९५. कारण सैनिकांसुध्दा अनेकांच्या मनात जे करावयाचे होते, परंतु जे महासाहसी कृत्य करण्याचे उत्तरदायित्व स्वतःकडे घेण्यास साऱ्या उत्तर भारतात कोणीही धजत नव्हता, तेच भारतीय साम्राज्याच्या स्वातंत्र्यसंरक्षणास अपात्र ठरलेल्या अशोकवंशज बृहद्रथ मौर्याचा शिरच्छेद अशोकाचे भर राजधानीतच करण्याचे अपरिहार्य राष्ट्रीय कर्तव्य सेनापती पुष्यमित्राने केले होते !

१९६. भारतीय स्वातंत्र्यरक्षणार्थ जे पूर्वी चंद्रगुप्तास करावे लागले तेच साहसी कृत्य पुष्यमित्राने केले.

१९७. शिकंदराच्या अगदी पहिल्या स्वारीच्या वेळी ग्रीकांचा प्रतिकार करण्यास असमर्थ ठरलेल्या नामधारी सम्राट् महापद्मनांदाचा शिरच्छेद भारतीय स्वातंत्र्याच्या आणि भारतीय साम्राज्याच्या संरक्षणार्थ ज्याप्रमाणे आर्य चाणक्य नि सम्राट् चंद्रगुप्त ह्यांना राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणूनच करावा लागला, अगदी त्याच कारणासाठी मगधाच्या ह्या बौद्धधर्मीय नामधारी सम्राट् बृहद्रथ मौर्याचा शिरच्छेद सेनापती पुष्यमित्रास राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणूनच करावा लागला.

सम्राट पुष्यमित्र शुंग

१९८. ही घटना इसवी सनपूर्व १८४ व्या वर्षाच्या आसपास घडली. वैदिकविधीनुसार पाटलीपुत्रात भारतीय सम्राटपदाचा अभिषेक होऊन पुष्यमित्र अशोकाच्या सिंहासनावर आरूढ झाला. मौर्य-राजवटीचा अंत होऊन सम्राट पुष्यमित्राच्या शुंगवंशाची राजवट चालू झाली.

सम्राट पुष्यमित्राची ग्रीकांवर चढाई

१९९. प्रथमतः राजधानीतील नि आसपासच्या प्रदेशातील सारा राज्यप्रबंध व्यवस्थित नि बळकट करून आणि चतुरंग, प्रबळ नि रणोत्सुक असे भारतीय सैन्य उभारून सम्राट पुष्यमित्राने अयोध्येस ठाण मांडून बसलेल्या मिन्यांडरवर स्वारी केली. भारतीय शस्त्रबळापुढे रणांगणात टिकाव धरणे अशक्य झाल्यामुळे यवनसेनापती मिन्यांडर मागे पंचनदाकडे सैन्यासह, पण झुंजत, हटू लागला. परंतु, पूर्वी डेमेट्रियसचा पिच्छा पुरविण्याचे जसे राहून गेले तशी ढिलाई ह्यावेळी न करता सम्राट पुष्यमित्राने ग्रीकांच्या सैन्याचा कडोनिक्डीने पाठलाग केला. पराभवामागून पराभव खाल्ल्यामुळे नि त्याच्या ग्रीक सैन्याचा सारा व्यूह ढासळून गेल्यामुळे अगदी हतवीर्य झालेल्या मिन्यांडरला पुष्यमित्राने सिंधूपार हुसकून दिले. सारे सिंधुपर्यंतचे भारत ग्रीकांच्या राजकीय दास्यातून मुक्त झाले.

**ग्रीकांची तलवार तोडून टाकली, ढाल फोडून टाकली,
त्यांच्या राजसत्तेचा कंदच उपटून टाकला !**

२००. भारतावरील ग्रीकांची हीच शेवटची स्वारी ठरली. सम्राट पुष्यमित्राने केलेल्या ग्रीकांच्या ह्या पराभवामुळे त्यांची शस्त्रशक्ती इतकी क्षीण झाली की, पुन्हा, सिंधुनदी ओलांडून

भारतावर स्वारी करण्याची धमकच त्यांच्यात उरली नाही. शिकंदरापासून भारतास उपद्रव देत आलेल्या ह्या यवनशत्रूचा भारताने असा नित्याचा निःपात केला !

२०१. ग्रीकांच्या हातून सोडविलेला सारा प्रदेश पुष्यमित्राने आपल्या साम्राज्यास जोडला. उज्जयिनीला तिकडच्या राज्यविभागाचा मुख्य राजप्रतिनिधी म्हणून त्याने आपला पुत्र सेनापती अग्निमित्र यास नेमले. सेनापती अग्निमित्र हाही बापाप्रमाणेच शूर आणि कर्ता पुरुष होता. त्याने दक्षिणेकडील विदर्भ देशापर्यंत आपल्या साम्राज्याचे आधिपत्य मान्य करविले. परंतु पुढे विदर्भाचा राजा ते आधिपत्य मानीना. यास्तव अग्निमित्राने त्याच्यावर स्वारी केली. तीत विदर्भ राजाचा पराभव झाला. त्याच घडामोडीत विदर्भराजाची कन्या मालविका अग्निमित्राच्या पराक्रमादि गुणांनी मोहित होऊन त्याच्याशी विवाह करावयास उत्सुक झाल्यामुळे विदर्भराजाने पुष्यमित्राच्या संमतीने अग्निमित्राशी मोठ्या समारंभपूर्वक तिचे लग्न लावून दिले. ह्यामुळे त्या दोन्ही राजकुलांचा केवळ स्नेहसंबंधच नव्हे, तर रक्तसंबंधही जुळून आला. ह्या रमणीय कथेवरच कालिदासाने आपले 'मालविकाग्निमित्रम्' हे नाटक लिहिले आहे.

अशोकाच्या पाटलीपुत्रातच अश्वमेध यज्ञ !

२०२. ग्रीकांसारख्या पुरातन परकीय शत्रूंचा निःशेष निःपात करून भारतीय साम्राज्याचे पुनरुज्जीवन करणाऱ्या सम्राट पुष्यमित्रास आपल्या वैदिक परंपरेनुसार आता अश्वमेध यज्ञ करण्याचा अधिकार स्वपराक्रमानेच प्राप्त झालेला होता. सम्राट पुष्यमित्राच्या ह्या अधिकाराविषयी व्हिन्सेट स्मिथही त्याच्या 'The Early History of India' ह्या ग्रंथात गौरवपूर्वक लिहितो की : 'The Yavanas and all other rivals having been disposed off in due course, Pushyamitra was justified in his claim to reign as the paramount power of North India and straightway proceeded to announce his success by a magnificent celebration of the Ashwamedha sacrifice at his capital.' (Page १८९)

२०३. सम्राट पुष्यमित्राने अश्वमेध यज्ञाचा सोडलेला संकल्प ऐकताच साऱ्या भारतवर्षात, अत्यंत अल्पसंख्य असलेली बौद्ध जनता सोडून, भारतीय राष्ट्रभिमानाची नि विजयानंदाची लाट उसळली. ज्या अशोकाने वैदिक धर्मीयांचे धार्मिक आचारस्वातंत्र्य राजदंडाचे बळाने छिनावून घेतले होते त्याच बौद्ध अशोकाची राजधानी असलेल्या पाटलीपुत्रात वैदिकधर्माभिमानानी सम्राट पुष्यमित्राचा हा अश्वमेध यज्ञ होणार होता. वैदिकधर्मीयांच्या धर्माचारस्वातंत्र्यावरील अशोकाने लादलेले सारे प्रतिबंध काढून टाकलेले आहेत अशी सम्राट पुष्यमित्राने केलेली, तो अश्वमेध यज्ञ म्हणजे एक प्रकट सम्राटीय घोषणाच होती !

२०४. सम्राट पुष्यमित्राचा पुत्र युवराज अग्निमित्र हा जसा पराक्रमी, रणधुरंधर नि कर्तृत्ववान राजपुरुष होता तसाच त्या युवराज अग्निमित्राचा पुत्र म्हणजे पुष्यमित्राचा नातू वसुमित्र हाही एक तरुण नि तेजस्वी राजकुमार होता. सम्राट पुष्यमित्राने जेव्हा आपला अश्वमेधीय घोडा विजय यात्रेप्रीत्यर्थ सोडला तेव्हा त्याच्या मागे मागे त्याच्या रक्षणासाठी ससैन्य राहण्याचे कार्य ह्याच त्याच्या तरुण नातवावर, सेनानी वसुमित्रावर सोपविले. त्या विजयाश्वाच्या स्वेच्छा संचारात सिंधूनदीच्या तीरापर्यंत कोणीही अडथळा केला नाही. परंतु सिंधुतीरी कोणा यवनराजाने त्याला अडथळा केला. म्हणजेच त्या वेळच्या संकेताप्रमाणे सम्राट पुष्यमित्राच्या आधिपत्यास आव्हान दिले. तेव्हा त्या तरुण सेनानी वसुमित्राने त्या

यवनराजाशी लढून त्याचा पुरता पराभव केला आणि आपला विजयाश्व सोडवून आणला. जेव्हा एक वर्षानंतर ह्या अश्वाला घेऊन सेनानी वसुमित्र विजयासह पाटलीपुत्रास परत आला तेव्हा जिकडे तिकडे केवढा आनंद झाला, ते वृत्त स्वतः सम्राट पुष्यमित्राने युवराज अग्निमित्रास धाडलेल्या आमंत्रणपत्रिकेत लिहिलेले आहे. ह्या पत्राचा बहंशी त्या सम्राटाच्या भाषेतच प्रतविलेला मूळ लेख सुदैवाने आजही आपणास वाचावयास मिळतो. कारण कालिदासाने वर उल्लेखिलेल्या 'मालविकाग्निमित्रम्' नाटकात तो बहंश जसाच्या तसाच दिलेला आहे. त्या नाटकातील ते पत्र इतके मनोवेधक आहे की, शक्यतो ते प्रत्येकाने वाचावे. त्या विजयशील काळातील प्रत्यक्ष सम्राट पुष्यमित्राच्या विचारांचे आणि सर्वसामान्य जनभावनांचेही ते एक जिवंत चित्रण आहे.

राष्ट्रीय विजयोत्सव

२०५. भारतवर्षातील मोठमोठे जपी, तपी, वेदविद्यापारंगत, क्षत्रियकुलोवतंस राजवृंद, साम्राज्यातील प्रमुख राज्याधिकारी, नगरश्रेष्ठ नि ग्राममुख्यजन त्या अश्वमेधयज्ञाच्या महान् समारंभास उपस्थित होते. त्या काळचा पंडितांतील पंडित म्हणून गाजलेला आणि आज तर ज्याला पाश्चिमात्यादिक परकीय विद्वद्गर्गातही जागतिक मान्यता मिळाली आहे तो पतंजलीही त्या अश्वमेधास उपस्थित होता. असल्या असल्यांच्या आशीर्वादांनी नि सहभागत्वाने त्या अश्वमेधाच्या समारंभास म्लेंच्छांचे मर्दन करणाऱ्या भारतीय विजयोत्सवाची प्रतिष्ठा नि शोभा प्राप्त झाली.

आशियाई ग्रीकवंशाचाच नायनाट

२०६. वर वर्णिल्याप्रमाणे सम्राट पुष्यमित्राने साधारणतः इसवी सनापूर्वी १९० ते १८० वर्षांच्या मध्यंतरी ग्रीक आक्रमकांना नित्याचे सिंधुपार हुसकून देऊन भारत स्वतंत्र केल्यानंतर ग्रीकवंशाच्याच इतिश्रीस आरंभ झाला. सिंधूपलीकडे गांधारात नि बॅक्ट्रियात (बाल्हिक देशात) त्यांची काही दुर्बळ होत चाललेली लहानसहान फुटकळ राज्ये टिकाव धरून होती. परंतु इसवी सनाच्या पहिल्या शतकाच्या आरंभाचे आगेमागे जेव्हा मध्यआशियातील शक जातीचा प्रचंड लढाऊ लोंढा बॅक्ट्रिया (बाल्हिक), इराण नि गांधार ह्या प्रांतांवर येऊन आदळला, तेव्हा त्या कडव्या नि रानटी शकांच्या खड्गापुढे तिकडील साऱ्या ग्रीक जनतेस पळता भुई थोडी झाली, पुरुष-स्त्री, मुलाबाळांसुद्धा ते पुढे पळत, थांबत, पुन्हा पुढे पळत, आपला जीव वाचविण्यासाठी शेवटी सिंधू उतरून भारतीय साम्राज्यात शिरले, पण आता केवळ आश्रयार्थी म्हणून, शरणार्थी म्हणून ! कुठे ते इसवी सनपूर्व ३२९ ते ३२७ मध्ये 'युध्दं देहि' म्हणून गर्जत भारतावर चढून आलेले शिकंदर-सेल्युकसचे विजयार्थी ग्रीक आणि कुठे हे भारतीय पराक्रमापुढे शेवटी हतवीर्य झालेले इसवी सनाच्या आरंभी आरंभीचे 'भिक्षां देहि' म्हणत भारतीयांच्या दारोदार हिंडणारे त्यांचे वंशज शरणार्थी ग्रीक !

२०७. पण अशा दुर्दशेतही जुने वैर विसरून भारताने त्यांना आश्रय दिला. भारतीयांच्या उदारतेचा त्यांच्या त्या टोळ्यांपैकी जिला जिथे आश्रय मिळाला त्या त्या नगरांत, प्रांतांत ती ती ग्रीकांची टोळी फुटकळपणे वसत गेली. त्यांच्यापैकी काही बौध्द झाल्या. काही वैदिकधर्मीय झाल्या. परंतु त्या काळी वैदिकधर्मीयांचीच राज्ये असल्यामुळे ह्या ग्रीक समाजातील व्यक्तीव्यक्तींचा धर्म बौध्द असला काय, वैदिक असला काय, तरी कोणत्याही

प्रकारचा राजकीय उपद्रव देणे त्यांना शक्य झाले नाही. हळूहळू ते स्वतःची ग्रीक भाषाही विसरले. भारतीय भाषा, चालीरीती ही सारी आत्मसात् करून भारतीय समाजात ते झपाट्याने एकरूप होत गेले. त्यांच्यात भारतीयांपासून आपण अलग आहोत, अन्य राष्ट्र आहोत अशी प्रेरणा देणारी जी अहंकारी ग्रीकपणाची भावना तीच मुळी त्यांचे विवाहादि संबंधही भारतीयांत होत गेल्याने एक-दोन शतकांच्या आत नष्ट झाली. गंगौघात मिठाचा खडा विरून जावा तसे त्यांचे ग्रीकपणच भारतीय जीवनौघात विरून गेले.

म्लेंच्छांना प्रथम संगरात जिंकू शकलो म्हणूनच त्यांना संस्कृतीत आत्मसात् करू शकलो

२०८. तथापि ह्या प्रकरणी बहुतेक इतिहास-लेखकांचे आणि आपल्या लोकांचे एका महत्त्वाच्या विधेयाकडे लक्ष आकर्षिले गेलेले नाही. त्यासाठीच ते विधेय इथे उल्लेखिणे अवश्य आहे. ती गोष्ट ही की, 'भारतावर चढाई करून आलेले विजयार्थी यवन काय, किंवा, पुढे आणखी जे जे कोणी म्लेंच्छ भारतावर चालून आले ते परशत्रू काय, त्यांच्यापैकी ज्यांना ज्यांना शतकव्यापी संघर्षानंतर का होईना, पण, भारतीयांनी जिंकून, गिळून, पचवून आपल्या संस्कृतीत, समाजात आत्मसात् करून टाकले, नाहीसे करून टाकले, त्या त्या प्रत्येक प्रकरणी हेच सिध्द झालेले आहे की, त्या त्या आक्रमकांची ती चढती तलवार भारतीय पराक्रमाने प्रथम जेव्हा तोडून टाकली, त्यांना सशस्त्र संगरातही जेव्हा चारी मुंड्या चीत केले, तेव्हाच काय ते, ते ते परकीय सशस्त्र आक्रमक आमच्या भारतीय संस्कृतीत नि समाजात आत्मसात् करून टाकण्याइतके चर्वणीय नि पचनीय होऊ शकले. केवळ शांतिपाठाने नव्हे, तर बलवत्तर शस्त्रपाठाने !!

धर्मच्छळ केला नाही, राष्ट्रद्रोहाच्या पापाचा योग्य तो दंड दिला !

२०९. सम्राट पुष्यमित्राने बौध्द भिक्षूंचा फार छळ केला. काहीना ठार मारले, काही मठ उद्ध्वस्त केले असे पौराणिक पध्दतीने रंगविलेले उल्लेख जुन्या बौध्दग्रंथांतून सापडतात. युरोपियन इतिहास-लेखकांनी सुध्दा ह्या उल्लेखांना अतिशयोक्तिपूर्ण म्हणूनच बाजूस सारले आहे. तथापि, काही जणांनी ह्या अतिशयोक्तीच्या बुडाशी थोडेतरी तथ्य असले पाहिजे, पुष्यमित्राने केवळ धर्मद्वेषाने बौध्दांवर अन्याय्य सूड उगविण्यासाठी थोडाफार छळ केला असला पाहिजे असे प्रतिपादिले आहे. आमच्या मतेही बौध्दांपैकी अनेकांना सम्राट पुष्यमित्राने धारेवर धरले असलेच पाहिजे; परंतु, ते केवळ तात्त्विक नि धार्मिक मतभिन्नतेसाठी नव्हते.

२१०. बौध्द लोक शून्यवाद किंवा अज्ञेयवाद मानीत किंवा त्यात कोणी नास्तिक होते किंवा अहिंसक होते किंवा वेदान्दिक होते किंवा त्यांच्या जपजाप्याच्या पध्दती वैदिकांहून वेगळ्या होत्या म्हणून काही बौध्दांचा सामुदायिक 'धर्मच्छळ' झालेला नव्हता. स्वतः गौतम बुध्दाला त्याच्या धर्माचा प्रचार करताना कोणाचीही आडकाठी झालेली नव्हती ! तेही राहो. पण, पुढे चंद्रगुप्ताच्या अखिल नि अखंड भारतवर्षीय साम्राज्यात नि वैदिक धर्मनिष्ठ अशा स्वतः आर्य चाणक्याच्या प्रधानवटीत, बौध्दधर्माला उणीपुरी ३०० वर्षे अस्तित्वात येऊन झाली असताही त्यांचा छळ होत असल्याची कुणकूणही त्या वेळचा प्रख्यात ग्रीक राजदूत, जो चंद्रगुप्ताच्या राज्यसभेत वर्षानुवर्षे राहिलेला होता, त्या मेग्यास्थिनीसने आपल्या इतिहासप्रसिध्द

प्रतिवृत्तात नोंदलेली नाही. मेग्यास्थिनिसच्या प्रतिवृत्तात बुध्दधर्माचे नावसुध्दा आलेले नाही ! कारण, तेव्हा शिकंदर किंवा सेल्युकस ह्या बलाढ्य ग्रीक सेनानींशी किंवा त्यांच्या सैन्याशी बौध्दांनी राजद्रोहात्मक किंवा राजकीय असे देशघातक संबंध ठेवलेले नव्हते. त्यांना ते शक्यच नव्हते. म्हणूनच, तशा इतर अनेक पंथांप्रमाणे बौध्दांनाही चंद्रगुप्ताच्या नि आर्य चाणक्यासारख्याच्या वैदिक धर्मीय साम्राज्यात आपापल्या धर्माप्रमाणे आचरण करता आले. इतकेच नव्हे, तर त्याचा उपदेशाने जो काही प्रचार करता येईल तो प्रचारही करता आला.

२११. परंतु, शिकंदर-सेल्युकसनंतर ग्रीकांची जी दुसरी चढाई डेमेट्रियस मिन्यांडरच्या वेळी भारतावर झाली नि ते राष्ट्रशत्रू थेट अयोध्येपर्यंत येऊन मगधाच्या सम्राट पीठावरच ग्रीक सम्राटाचा राज्याभिषेक करण्याच्या बेतात आले तेव्हा अशा भारताचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य धोक्यात आणणाऱ्या राजकीय संकटात भारतीय बौध्दांनी मागे वर्णिल्याप्रमाणे धडधडीत राष्ट्रद्रोह केला. इथेच हेही सांगणे विषयानुकूल होणार आहे की मिन्यांडर, ज्याला बौध्द 'मिलिंद' म्हणतात, स्वतः बौध्दधर्म स्वीकारता झाला, तेव्हा त्या ग्रीक राजालाच भारतीय बौध्दांनी आपली राजनिष्ठा विकली. त्याला त्या त्या भारतीय प्रदेशाचा राजा मानले. त्या ग्रीकांच्या भारतीय प्रदेशातील राजसभेत बौध्द पंडित नि बौध्द भिक्षु कोणा स्वराष्ट्रीय राजाच्याच राजसभेत मिरवावे तसे मानाने मिरवू लागले. अशी ही भारतीय बौध्दांची भयंकर देशद्रोहक कृत्ये, मठामठातील स्वराज्यघातक कट नि राष्ट्रस्वातंत्र्यविरोधी उठावणी करण्याचा जनतेत केलेला प्रचार हाणून पाडण्यासाठी ग्रीकांशी प्रत्यक्ष युध्द चाललेल्या काळात सम्राट पुष्यमित्राला नि त्याच्या सेनाधिकाऱ्यांना अशी राष्ट्रद्रोही कृत्ये नि प्रचार करणाऱ्या भारतीय बौध्दांना देहांत शासन देणे नि अशा भारतद्रोही कटांची केंद्रे असणाऱ्या बौध्दमठांना उद्ध्वस्त करून टाकणे भागच होते. भारतीय स्वातंत्र्याचे नि साम्राज्याचे संरक्षणार्थ स्वदेशद्रोह्यांना नि परराष्ट्रास मिळणाऱ्या स्वराष्ट्राघातक्यांना दिलेला तो न्यायोचित राजकीय दंड होता. तो त्यांचा केलेला धार्मिक छळ नव्हता. भारतीय साम्राज्याचे प्रमुखतम दंडधारक असणाऱ्या सम्राटाने अशा राष्ट्रघातक पाप्यांना, मग ते वैदिक असोत वा बौध्द असोत, दंड करणे हे पुष्यमित्राच्या वैदिकधर्मीय दंडनीतीप्रमाणे त्याचे राजकर्तव्यच होते, धर्मकर्तव्यच होते.

कोण धर्मसहिष्णु ? अशोक की पुष्यमित्र ?

२१२. गतानुगतिक इतिहास-लेखकांत अशोकाला परधर्मसहिष्णु म्हणून गौरविण्याचा जो परिपाठ पडून गेला आहे आणि पुष्यमित्राच्या धर्मस्वातंत्र्य प्रस्थापिणाऱ्या महत्कृत्याविषयी उल्लेख करण्याचे भानही कोणा स्वदेशीय वा परदेशीय इतिहासकाराला न राहता, उलट त्याने बौध्दांचा 'धर्मछळ' केला असल्याच्या बौध्द पौराणिक कथा मात्र उल्लेखिण्याचा नि त्यामुळे पुष्यमित्र हा काही परधर्म-सहिष्णु नव्हता, असे सुचविण्याची किंवा ठासून सांगण्याची जी परंपरा चालू आहे तिचाही बिमोड केला पाहिजे. जर कोणी धार्मिक असहिष्णुतेचा अधिक दोषभागी असेल तर तो अशोकच होय; कारण, नुसत्या प्रचाराने नव्हे, तर राजशक्तीच्या बळाने त्याने साऱ्या भारतवर्षभर वैदिकधर्मीयांचे म्हणजेच भारतीय राष्ट्रातील त्या काळच्या अधिकाधिक जनतेचे यज्ञयाग, मृगयाप्रभृति अनेक मूलगामी धर्माचार सर्व भारतभर दंडय ठरविले होते. पण, अशोकाचे उट्टे काढण्यासाठी सुध्दा सम्राट पुष्यमित्राने काही अशी राजाज्ञा काढली नाही की, "बौध्दांनी मठामठातून सामुदायिक यज्ञ वैदिकपध्दतीनेच केले पाहिजेत !" किंवा, "निदान प्रत्येक गृहस्थाश्रमी बौध्दाने घोरोघर वैश्वदेव केलाच पाहिजे !" राष्ट्रशत्रूंशी

कोणताही राजकीय संबंध न ठेवता आपआपला धर्मप्रचार किंवा धर्माचार करणाऱ्या, पण, वैदिकधर्मीय नसलेल्या अनेक पंथांचे समूहांना भारतात त्या काळीही जसे धर्मस्वातंत्र्य नि सुरक्षितता उपभोगता येत होती तशीच ती तितक्या निरूपद्रवीपणे वावरणाऱ्या बौध्दांनाही उपभोगता येत होती. आता, हे शक्य आहे की, भर युध्दकालात देशद्रोह करणाऱ्या बौध्दांची अवश्य ती ससेहोलपट चालली असता सुक्याबरोबर ओलेही काही प्रकरणी जळले असेल, पण, तो नियम नव्हे, अपरिहार्य अपवाद !

२१३. पुष्यमित्राने केले ते हेच सत्कृत्य होते की, अशोकाने बळाने उच्छेदिलेले धर्मस्वातंत्र्य भारतीय साम्राज्यात पुन्हा प्रस्थापिले. धार्मिक असहिष्णु किंवा पक्षपाती म्हणावयाचेच तर अशोकास म्हणावे, पुष्यमित्रास नव्हे.

२१४. या प्रकरणी वैदिकांविषयी कोणत्याही प्रकारे विशेष सहानुभूती न बाळगणाऱ्या पण त्यातल्या त्यात तारतम्य राखून लिहिणाऱ्या व्हिन्सेंट स्मिथसारख्या परकीय इतिहासकाराने काढलेले उद्गार वाचनीय आहेत.

२१५. यद्यपि, इतर इतिहासकारांप्रमाणेच स्मिथसारख्या विद्वान इतिहासकाराच्याही, हे, मुळीच ध्यानात आलेले नाही की, भारतीय बौध्दांची केव्हा केव्हा ससेहोलपट भारतीय वैदिकांकडून झाली तिचे; आणि, बौध्दधर्माविषयी भारतीय जनतेत जी चीड नि अप्रियता उत्पन्न होऊन बौध्दधर्माचा शेवटी नायनाट झाला त्याचे, एक मुख्य कारण, भारतीय बौध्दांनी भारतीय स्वातंत्र्य नि भारतीय साम्राज्य यांशी वारंवार केलेले राष्ट्रद्रोही वर्तन हेच होते. तथापि, हे मुख्य कारण लक्षात नसताही व्हिन्सेंट स्मिथने आपल्या प्रसिध्द ग्रंथात बौध्दांच्या इतर ऐतिहासिक कृत्यातून धार्मिक असहिष्णुतेच्या प्रश्नी विशेषतः बौध्दांनाच दोषी ठरविले आहे. त्याच्या ह्या प्रकरणीच्या लेखातील काही वाक्ये अशी :

२१६. 'The memorable Horse Sacrifice of Pushyamitra marked the beginning of Brahmanical (Vaidik ?) re-action which was fully developed by centuries later, in the time of Samudragupta & his successors... Its credit may be given to semimythological stories of Buddhist writers. Pushyamitra was not contented with the peaceful revivals of Hindu rites, but indulged in a savage persecution of Buddhism.... It will be rash to reject this tale as wholly baseless, although it may be exaggerated.... That such outbursts after all should have occurred is not wonderful if you consider the extreme oppressiveness of the Jain and Buddhist prohibition when ruthlessly enforced as they certainly were by some Rajas and probably by Ashok. The wonder rather is that persecutions were so rare. And that as a rule the various sects managed to live together in harmony and in the enjoyment of fairly impartial official favour.' (Early History of India, Page, १९०-१९)

२१७. शिकंदरच्या वेळेपासून भारताला वेळोवेळी उपद्रव देत असलेल्या यवनांच्या राजसत्तेचा, शस्त्रशक्तीचा आणि म्हणूनच परिणामी त्यांच्या वांशिक अस्तित्वाचा ज्याच्या प्रतापी खड्गाने शेवटी शिरच्छेद करून टाकला आणि एतदर्थच ज्यास 'यवनांतक' ही पदवी यथार्थपणे शोभते आहे त्या सम्राट् पुष्यमित्राने, त्यानेच मुक्त केलेल्या आपल्या भारताच्या स्वातंत्र्याचे नि

साम्राज्याचे, संरक्षण, संगोपन नि संवर्धन ३६ वर्षेपर्यंत केल्यानंतर, इसवी सनपूर्व १४९ व्या वर्षाच्या आगेमागे, आपला देह ठेवला.

२१८. ज्या अर्थी यवनविजेत्या सम्राट चंद्रगुप्ताच्या राजमुद्रेने अंकित झालेले पान आपल्या भारतीय इतिहासातील 'पहिले सोनेरी पान' ठरते, त्याच अर्थी 'यवनांतक' सम्राट् पुष्यमित्राच्या राजमुद्रेने अंकित झालेले आपल्या भारतीय इतिहासातील जे पान ते ठरते सोनेरी पान दुसरे.

सोनेरी पान तिसरे

३. शक-कुशाणांतक विक्रमादित्य

२१९. ग्रीकांचा समूळ उच्छेद केल्यानंतर भारतावर इतिहासात मोजले जावे असे आणि काही अंशी शिकंदरादि यवनाधिपतीच्या सैन्यांच्या आक्रमणाहूनही भयंकर नि व्यापक असे जे परचक्र चालून आले ते शक-कुशाणाचे होय.

२२०. शक आणि कुशाण हे जरी काही अंशी परस्पर भिन्न लोक होते आणि त्यांचे आपापसात तुमुल वैरही होते, तथापि, एकंदरीत भारतीयांसारख्या विभिन्न नि अपरिचित राष्ट्रास ते जवळजवळ एकच वाटावेत इतके त्यांच्यात साम्यही होते. त्यामुळे त्यांच्या ज्या रानटी टोळ्या एकामागून एक भारतावर येऊन आदळल्या त्या सर्वांना सर्वसामान्य भारतीय लोक शक ह्या नावानेच ओळखत. काही स्थानी कुशाणांचा उल्लेख 'कुश' ह्या नावानेही भारतीय ग्रंथात केलेला आहे. एवढ्यासाठीच ह्या नावानेच त्या दोघांनाही उल्लेखिले आहे.

२२१. बाल्हिक (बॅक्ट्रिया) या प्रांताच्या पलीकडे मध्यआशियाच्या भागात शक हे लोक रानटी अवस्थेत मोठ्या मोठ्या टोळ्या करून राहत असत. त्यांच्याही पलीकडला विस्तीर्ण प्रदेश कुशाण ह्या तशाच रानटी अवस्थेत राहणाऱ्या लोकांनी व्यापलेला होता. आणि त्यांच्याही पलीकडे चीन देशाच्या काही भागांना व्यापून हूण हे तसेच टोळ्याटोळ्यांनी भटकते, सदैव इतरांशी वा आपापसांत लढत राहणारे, रानवट, क्रूर पण शूर असे लक्षावधी लोक राहत असत. ह्या शक, कुशाण, हूण लोकांच्या मध्ये तीव्र वैमनस्य असे आणि एकमेकांच्या प्रदेशांत त्यांची वारंवार आक्रमणे नि युध्दे चाललेली असत.

२२२. इसवी सनाच्या शे-दीडशे वर्षापूर्वी ह्या लोकांतील परस्पर वैमनस्याचा भयंकर वणवा पूर्वी कधीही भडकला नसेल इतक्या व्यापक प्रमाणावर भडकला. त्यांच्यापैकी अत्यंत

कडव्या आणि चीनकडे असलेल्या हूण लोकांनी मध्य आशियात त्यांच्यापुढे असणाऱ्या कुशाण लोकांवर चाल केली नि त्यांच्या प्रदेशातून त्यांना पश्चिमेकडे रेटले. तेव्हा त्या कुशाण लोकांनी त्यांना लागूनच बाल्हिक (बॅक्ट्रिया) प्रांताच्या वर राहणाऱ्या शक लोकांवर धाडीमागून धाडी घालीत त्या शकांना त्यांच्या प्रदेशातून खाली ढकलून त्या प्रदेशात आपले राज्य स्थापले. त्यामुळे शक लोकांनी त्यांना लागूनच असलेल्या बाल्हिकावर स्वारी केली. या बाल्हिक म्हणजे बॅक्ट्रियापासून तो थेट ग्रीसपर्यंत मागे सांगितल्याप्रमाणे, शिकंदरच्या वेळेपासून ग्रीकांची लहानमोठी राज्ये चालू होती. परंतु ह्या कडव्या, रानवट आणि ज्यांच्यातील पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियाही प्रत्येकी शस्त्र घेऊन घोड्यावर बसून रणांगणात उतरत असत, अशा असंख्य लोकांच्या धाडीमागून धाडी जेव्हा त्या ग्रीक राज्यावर कोसळल्या तेव्हा त्या सर्व ग्रीकराज्यांची दाणादाण उडून गेली. ती ग्रीकराज्ये बुडविली गेली, आणि तो सारा प्रदेश शकांनी व्यापून टाकला. परंतु तेथेही शंभरएक वर्षांच्या आतच त्या शकांचा पाठलाग करीत, त्यांचे शत्रू जे कुशाण लोक, ज्यांचे जीवन शकांच्या वर दिलेल्या वर्णनाप्रमाणेच स्थायी नगरग्रामांपेक्षा धावत्या घोड्यांच्या सशस्त्र नि लढत्या शिबिराशिबिरांतूनच व्यतीत होत असत, त्या कुशाणांनी शकांवर पुन्हा स्वारी केली आणि शकांना बॅक्ट्रियाप्रभृति प्रदेशांतूनही हुसकून देऊन तेथे आपली सत्ता स्थापली. खाली रेटून दिलेल्या ह्या असंख्य शकांना मागे किंवा तिरपे वळण्याचा मार्गच न उरल्याने ते खालच्या बलुचिस्थानाच्या प्रदेशात घुसले आणि बोलनखिंडीच्या मार्गाने एक वर्षांच्या आतच भारताच्या सिंधू, काठेवाड नि गुजराथ प्रांतांवर टोळधाडीच्या लाटांमागून लाटा येतात तसे अनावर वेगाने कोसळले. लूटमार, बायकामुलांसुद्धा नगरग्रामांचे सरसकट शिरकाण करीत प्रवेगाने पुढे घुसणाऱ्या त्यांच्या असंख्य घोडेस्वारांनी ते भारतीय प्रदेश आपल्या टापेखाली नुसते तुडवून टाकले. तिकडे त्यावेळी भारतीय राज्ये कोणती होती किंवा नव्हती, किंवा त्यांना ह्या अनावर म्लेंच्छांच्या धाडीचा काही प्रतिकार करवला किंवा नाही ह्याचा इतिहासाला निश्चित पत्ता नाही आणि इथे त्याचा खल करण्याचे, ह्या पुस्तकाच्या परिच्छेद ७ ते ९ ह्यां अन्वये आखलेल्या क्षेत्रात प्रयोजनही नाही. इथे इतके सांगणे पुरे आहे की, इसवी सनाच्या आरंभाच्या आसपास भारतातील बलुचिस्थान, सिंध, काठेवाड, गुजराथ नि खाली अपरान्तकाचा (कोकणचा) किंचित् भाग व्यापून ह्या शकांनी वर उज्जयिनीपर्यंतच्या प्रदेशावर आपली सत्ता स्थापिली होती नि त्यांच्यामागून प्रवेगाने पाठलाग करीत येणाऱ्या मध्यआशियातील कुशाण नि हूण यांच्या दडपणामुळे ते शक लोक भारताचा आणखी किती भाग पायदळी तुडवीत सहकुटुंब व्यापून टाकू शकतात ह्या चिंतेने सारे भारत संतुस्त होऊन गेले होते !

इतिहासकाळात न्यूनाधिक एक सहस्र वर्षे तरी दक्षिण भारत,

म्लेंच्छांच्या आक्रमणापासून अलिप्त, स्वतंत्र, समर्थ नि संपन्नपणे नांदत होता

२२३. परकीय शत्रूंच्या स्वाऱ्या बहुधा, ह्या आपल्या इतिहासाच्या प्राचीन खंडात तरी, वायव्येकडूनच होत गेल्यामुळे त्याचा प्रतिकार करण्याचा मुख्य भार आपल्या उत्तर भारतातील राष्ट्रवांधवांनाच सोसावा लागला नि त्याप्रमाणे त्यांनी तो सोसून त्याकाळी राष्ट्रशत्रूंना दाती तृण धरावयास लावले. त्यामुळे कोणताही परकीय शत्रू विंध्याचल उतरून ह्या कालखंडात दक्षिण भारतात येऊच शकला नाही. पुरातन, अनिश्चित नि क्षणभंगुर अशा एका इराणी आक्रमणाची कथा सोडली तर साधारणतः इसवी सनपूर्व ५०० व्या वर्षापासून तरी विंध्य ओलांडून उत्तरेकडून

कोणीही म्लेंच्छशत्रू येऊ न शकल्यामुळे सारा दक्षिण भारत स्वातंत्र्य नि साम्राज्य, सत्ता नि संपत्ती ह्यांना अखंडपणे उपभोगीत होता. कलिंगापासून ते पांड्य, चेल, चोल प्रभृति आमच्या दक्षिण भारतीय प्रांतातील भारतीय राज्यसत्ताधिकार्यांनी दक्षिण भारताच्या तिन्ही बाजूंना पसरलेल्या पश्चिमसमुद्र, दक्षिणसमुद्र नि पूर्वसमुद्र ह्यात नाविकदले सज्ज ठेवलेली असत. त्यामुळे, त्या समुद्रसीमांवरही त्याकाळी कोणत्याही परकीय म्लेंच्छ शत्रूंच्या नौदलांचे आक्रमण होऊ शकले नाही. इतकेच नव्हे, तर उलट ह्या भारतीय सामुद्रिक राजसत्तांनी आपली प्रबळ नि जयिष्णु नाविक सैन्ये घेऊन ब्रह्मदेश-सयामपासून तो फिलिपाईन्सपर्यंत आपल्या राज्यसत्तेचा, संस्कृतीचा नि वाणिज्याचा जयिष्णु प्रसार सतत चालविला होता.

२२४. वायव्येकडून झालेल्या परराष्ट्रीय आक्रमणांचा यशस्वी प्रतिकार आमच्या उत्तरभारतीय वीरवरांनी वारंवार तिकडच्या तिकडेच केल्यामुळे ते परशत्रू नर्मदेपर्यंत पोचूच शकले नाहीत. परंतु ह्या शकशत्रूंचे अनावर आक्रमण बलुचिस्थानातील बोलनखिंडीतील मार्गे झाल्यामुळे पश्चिमेलगतच्या सिंध, काठेवाड, गुजराथ प्रांतातून घुसून नर्मदा उतरणे त्यांना सापेक्षतः लगोलग साध्य झाले नि दक्षिण हिंदुस्थानावर परचक्राची पहिली छाया पडली ती या म्लेंच्छ शकांची होय. पण तीही किती क्षणिक ! कारण-

आंध्रांचा हुंकार

२२५. सुदैवाने याच वेळी दक्षिणेकडे कलिंग नि आंध्र ह्या दोन वैदिकधर्मीय नि भारतनिष्ठ प्रबळ शक्तींचा उदय झालेला होता. सिंधापासून उज्जयिनीपर्यंतच्या भारतीय प्रांतांत शकांसारख्या म्लेंच्छ राष्ट्राने धुमाकूळ घालून त्यांची राजसत्ता स्थापन करावी नि त्यांचा प्रतिकार करण्याची कोणतीही शक्ती उत्तर भारतात पुढे येऊ नये, ह्याची लज्जा नि विषाद सर्व भारतनिष्ठ जनतेप्रमाणेच आंध्रांनाही संतप्त करता झाला. त्यातही शकांच्या काही टोळ्या नर्मदा उतरून अपरांतकात पोचल्यामुळे तर स्वतः आंध्रांच्या तेथपर्यंत पसरलेल्या विस्तृत राज्यालाही धोका उत्पन्न झालेलाच होता. ह्या सर्व कारणांमुळे आंध्र राजशक्तीने शकांचा पुरता मोड करण्यासाठी त्यांच्यावर प्रबळ सैन्यासह स्वारी केली, आणि त्या शत्रूंना भारताच्या वतीने समरांगणात पहिल्याने हुंकारून धडाक्यासरशी नर्मदापार हुसकून दिले. ह्याच वेळी उत्तरेत उज्जयिनीपर्यंत चढून गेलेल्या शकांची गाठ यौधेय नि मालव गणांशी पडली. ह्या दोन्हीही गणराज्यांनी प्रत्यक्ष शिकंदरच्या स्वारीच्या वेळीही भारताच्या स्वातंत्र्यरक्षणार्थ किती दुर्दम्य शौर्याने लढा दिलेला होता ते मागे वर्णिलेलेच आहे. अशा प्रकारे खालून दक्षिणेकडून आंध्रांनी नि वरून उत्तरेकडून यौधेयांनी नि मालवांनी शकांवर प्रबळ चढाया केल्यामुळे शकांच्या आक्रमक वृत्तीची नांगीच चिरडली गेली. त्यांची प्रगती खुंटली. साऱ्या शकांची मिळून कोणतीही संयुक्त एककेंद्रित नि सर्वसमर्थ अशी राजसत्ता त्यांना भारतात आधीच स्थापन करता आलेली नव्हती. त्याची जी फुटकळ स्वतंत्र राज्ये वर दिलेल्या पण भारतीय प्रांतांत स्थापिली गेली होती ती ह्या भारतीय प्रतिकाराचा दुहेरी उठाव होताच त्याच्या कैचीत सापडल्यामुळे त्याला यशस्वीपणे तोंड देऊ शकली नाहीत.

मालवांचा विजय

२२६. उज्जयिनीच्या आजूबाजूला पसरलेल्या शकराज्यावर वरील यौधेय नि मालव गणांनी स्वारी केली होती. इसवीसन पूर्व ५७ वर्षांच्या आसपास 'उत्तमभद्रा'ला मालवांनी वेढा

घेतल्याचा उल्लेख सापडतो. शकांचा त्या वेळचा नांवाजलेला राजा जो 'नहपान' त्याच्या सैन्याने तो वेढा उठविणे मालवांना भाग पाडले होते. परंतु, त्याच्या मागोमाग मालवांच्या सैन्यांनी नहपानालाच त्याच्या शकसैन्यासह चारी बाजूंनी कोंडले. अर्थातच, दोन्ही सैन्यांची तुंबळ लढाई झाली. तीत मालवगणाच्या सैन्याने शौर्याची पराकाष्ठा केली. आणि रणात आजवर दुर्दम्य म्हणून नावाजलेल्या त्या शकसैन्याचाच काय तो संहार करून न थांबता त्यांचा रणधुरंधर म्हणविणारा राजा तो नहपान, त्यालाच, त्या लढाईत मालवांनी ठार मारले.

मालव संवत्

२२७. मालवांनी म्लेंच्छ शकांवर मिळविलेल्या ह्या विजयाने शकांची लढाऊ शक्ति आणि धैर्य इतके क्षीणत्वास पावले की, सुसंघटित भारतीय सैन्याशी ठाण मांडून लढाई देण्याची त्यांनी धास्तीच खाल्ल्यासारखे झाले. ह्या लढाईचा दुसराही एक उल्लेखनीय विशेष म्हणजे, म्लेंच्छांवर मिळविलेला आणि, ज्याची कीर्ती भारतभर पसरली अशा ह्या आपल्या मालवगणाच्या विजयाचे चिरंतन स्मारक रहावे ह्यास्तव मालवगणांनी त्या विजयाच्या वर्षी एक नवा संवत् चालू केला. त्याचे नाव त्यांनी 'कृत' असे ठेवले, तथापि त्या निमित्ते त्यांनी त्या संवताची जी नाणी पाडली त्या नाण्यांवर ब्राह्मी लिपीत 'मालवजयः' 'मालवानाम् जयः' 'मालवगणस्य' असे उल्लेख अंकिलेले आहेत.

हाच आजचा आपला विक्रम संवत् होय

२२८. आपल्या राष्ट्रात अनेक विख्यात सम्राट आपापल्या नावाचे संवत् त्यांच्या काळी चालू करित असत. दिग्विजय करणाऱ्या राजाची किंवा 'गणा'ची स्वतःस 'शककर्ता' म्हणवून घेणे ही एक परंपराप्राप्त हौस नि अधिकारही असे. अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणजे शिवाजीमहाराजांचे चाहत्यांनीही 'शिव-शक' प्रचलविला होताच. ह्या अनेक संवतांपैकी बहुतेक संवत् त्या त्या राजवंशाच्या अंतासहच अंतर्धान पावत. तथापि, त्या अनेक संवतांपैकी ज्या दोन-तीन संवतांना राष्ट्रीय मान मिळाला आणि ज्यांना विभागशः का होईना, पण आपल्या हिंदू जगताने अंगिकारले, आजपर्यंत आपली व्यावहारिकच नव्हे तर धार्मिक कृत्यांचीही कालगणना त्याच संवतात गेली उणीपुरी दोन सहस्र वर्षे चालू ठेवली आहे, त्या संवतात या मालव संवताची गणना प्रामुख्याने केली पाहिजे. कारण हाच मालव संवत् पुढे विक्रम संवत् म्हणून प्रख्याती पावलेला आहे.

२२९. सुप्रसिध्द इतिहासतज्ज्ञ डॉ. जयस्वाल ह्यांनी आपल्या Hindu Polity ह्या ग्रंथात 'मालव संवत्' हाच 'विक्रम संवत्' हेच मत समर्थिले आहे. तथापि, त्यांच्या मते मालव संवताला प्रथमपासूनच 'विक्रम संवत्' (विजयाचा संवत्) असे अभिधान दिलेले होते. परंतु ह्यापुढे आम्ही ज्या घटना देणार आहोत त्याप्रमाणे शक-कुशाणांचे भारतातून समूळ उच्चाटन करणारा गुप्तवंशीय सम्राट विक्रमादित्य पुढे जेव्हा उज्जयिनीस राज्य करू लागला तेव्हा त्या अखिल भारतीय राष्ट्रीय पराक्रमाचा गौरव करण्यासाठी ह्या मालव संवतालाच 'विक्रम संवत्' असे अभिधान देण्यात आले. हे दुसरे मत ग्राह्यतर दिसते. तो संवत् 'विक्रम संवत्' ह्या नावानेच इतका राष्ट्रपरिचित आणि राष्ट्रप्रियही होत गेला की साऱ्या उत्तर भारतातील कोटयवधी हिंदू आज तोच विक्रम संवत् आपल्या धर्मकृत्यांतही पाळित आहेत.

विक्रम संवत् व शालिवाहन शक ह्यांच्या उत्पत्तीत मतभेद

२३०. इथेच हेही सांगितले पाहिजे की विक्रम संवताच्या ह्या उत्पत्तीविषयी इतिहासकारांचे एकमत नाही. आपल्या इतिहासाच्या प्राचीन कालखंडात अनेक महत्त्वाच्या घटनांच्या कालक्रमाविषयी जसे मतभेद आहेत तसेच ह्या प्रश्नीही आहेत. बुध्दजन्मासारख्या प्रश्नीसुद्धा शे-पन्नास वर्षांचे अंतर भिन्न भिन्न इतिहासकारांनी मानलेल्या कालात पडते. कनिष्काच्या कालावधीचीही तीच गोष्ट. कोणी तो इ. स. ७८ व्या वर्षी राज्यावर आला असे समजतात, तर कोणी तो इ. स. १२० मध्ये राज्यावर आला असे समजतात. ह्या विक्रम संवताविषयीही काही इतिहासकारांचे तिसरे मत असे आहे की विक्रम संवताचा संबंध मालवगण संवताशी नाही. भारतात शिरलेल्या शकांचा एक क्षत्रप राजा जो ओझोझ पहिला त्याने इसवी सनपूर्व ५८ व्या वर्षी त्याचा म्हणून एक संवत चालू केला. त्यालाच पुढे जेव्हा गुप्तवंशीय सम्राट विक्रमादित्याने शक-कुशाणांचा उच्छेद केला तेव्हापासून लोक विक्रम संवत् म्हणून म्हणू लागले. चौथेही एक मत आहे की, इसवी सनपूर्व ५८ व्या वर्षी विक्रमादित्य नावाचा एक पराक्रमी सम्राट जो त्या काळीच तिकडे राज्य करित होता, त्याने शकांवर मोठा विजय मिळविला आणि त्या विजयाच्या स्मारकार्थ हा आपल्या नावाचा विक्रम संवत् चालू केला. त्याचा मालवगणाच्या मालव संवताशी किंवा शक-राजा ओझीझच्या संवताशी काही एक संबंध नाही. परंतु अशा कोणत्या काळी होऊन गेलेल्या विक्रमादित्याचा उल्लेख शिलालेख प्रभृति साधनांत नसल्यामुळे किंवा त्याने विक्रम संवत् म्हणून पाडलेल्या कोणत्याही नाण्यांचा शोध न लागल्यामुळे ही पौराणिक आख्यायिका अद्याप तरी निश्चितपणा पावू शकत नाही.

२३१. तथापि ह्यापुढे जर नवीन नाणक, शिलालेखादि साधने उपलब्ध होऊन विक्रम संवताची दुसरी एखादी उपपत्ती अधिक विश्वासाहर्ह ठरेल तर ती आम्ही ग्राह्य मानू.

२३२. जी गोष्ट विक्रम संवताची, तीच गोष्ट शालिवाहन शकाची. ह्याविषयी पहिल्या मताचे पुरस्कर्ते म्हणतात की, हिंदुस्थानातील कुशाणांचा पहिला राजा विमा क्युडाफाईसेस, ज्यास आपले लोक शक्य म्हणत, हा इ.स. ७८ त राज्यावर बसला तेव्हा त्याने हा 'शक' चालू केला. परंतु दुसऱ्या पक्षाच्या मते इ.स. ७८ मध्ये विमा क्युडाफाईसेस हा राज्यावर बसलेला नसून कुशाणांचा त्याच्या पुढचा राजा कनिष्क हा राज्यावर बसला होता. त्या सम्राट कनिष्काने आपल्या राज्यारोहणाच्या स्मृत्यर्थ ही शक-काल गणना चालू केली. पुढे पैठाणच्या शालिवाहन सम्राटांनी जेव्हा शकांना पादाक्रांत केले तेव्हा आपल्या विजयाचे स्मारकार्थ ह्याच 'शका'ला 'शालिवाहन शक' असे नाव दिले. परंतु ही दोन्ही मते न मानणाऱ्या इतिहासकारांचे तिसरे मत असे आहे की, शालिवाहन शकाचा कनिष्क प्रभृति कोणाही कुशाण राजाशी काहीएक संबंध नाही. इसवी सन ७८ च्या आसपास शालिवाहनांतील 'गाथा-सप्तशती' लिहिणाऱ्या हाल नावाच्या राजाने स्वतःच गुजराथ-सौराष्ट्राकडील शक-क्षत्रपावर एक मोठा विजय मिळविला आणि त्याचे स्मारक म्हणून हा 'शालिवाहन शक' चालू केला.

२३३. इथे ह्याविषयीची अधिक चर्चा करण्याचे कारण नसल्यामुळे शक संवताविषयी केलेल्या वरील त्रोटक उल्लेखावरून प्रस्तुत विषयापुरत्या दोन-तीन महत्त्वाच्या गोष्टी तेवढ्या प्रामुख्याने उल्लेखिल्या की पुरे आहे. त्या अशा :

२३४. एक संवत्सराविषयीच्या इतिहासज्ञांच्या मतभेदातील कोणतेही मत ग्राह्य तर हे सत्य वादातीत ठरते की ह्या दोन्ही कालगणना शक-कुशाणांवर भारतीयांनी समरांगणात मिळविलेल्या निर्णायक विजयांच्याच द्योतक आहेत.

२३५. 'शक' शब्दापेक्षा 'संवत्' हाच शब्द आपल्या भारतीय कालगणनेत अधिक स्वीकारार्ह आहे. वेदकालापासून संवत्सर नि संवत् हे शब्द कालगणनेसाठी आपण योजित आलेले आहेत. शक शब्द त्याअर्थी सहसा योजलेला आढळत नाही. अर्थात् तो शब्द शक-कुशाणादि त्याकाळच्या आक्रमक म्लेंच्छ शत्रूंच्या नावाचीच विकृती असली पाहिजे. विक्रम संवत् हे नाव जसे शुध्द संस्कृतनिष्ठ आहे तसे 'शालिवाहन शक' हे नाव संस्कृतनिष्ठ नाही. ह्यासाठी म्लेंच्छ शत्रूंचे शक हे नाव गाळून टाकून 'शालिवाहन संवत्' असे अभिधान आपल्या धर्मकृत्यादि सर्वप्रसंगी ह्यापुढे तरी योजले जावे आणि आजच्या धर्मकार्यात दोषार्ह रूढीमुळे 'शालिवाहन शके' किंवा केवळ 'शके' हे जे म्लेंच्छ शब्द उपयोजिले जातात ते बहिष्कारले जावेत.

२३६. विक्रम संवत् नि शालिवाहन संवत् ह्या दोन्ही राष्ट्रीय संवतांचा संबंध भारतीयांनी शक-कुशाणांवर जे विजय मिळविले त्यांच्याच स्मृतिगौरवाशी आहे ही गोष्टही केवळ चमत्कारिक योगायोगाची नसून अर्थगर्भही आहे. गुप्तसम्राटांसारख्यांचे अनेक संवत् आपल्या इतिहासात त्या त्या काळी गाजले, पण ते सारे लुप्त झाले. केवळ शक-कुशाणांवर मिळविलेल्या भारतीय विजयांचे हे दोन संवत् तेवढे चिरंतनत्व पावले. ह्यावरून आपल्या त्या काळच्या वैदिकधर्मीय भारतनिष्ठ राष्ट्रीय जनतेला शक-कुशाणांच्या अनावर टोळधाडीपासून दीड-दोन शतके तरी किती उत्पात नि उपद्रव सहन करावा लागला असेल, ह्याची कल्पना करता येते. कारण, अन्यथा त्या शत्रूंच्या राक्षसी उपद्रवांपासून नि राजकीय दास्यापासून भारतीयांची मुक्तता करणाऱ्या ह्या आमच्या शालिवाहन नि गुप्तसम्राटांच्या शक-कुशाणांवरील विजयाच्या स्मृत्यर्थ चालू झालेल्या 'विक्रम संवत्' नि 'शालिवाहन संवत्' ह्या दोन संवतांना, इतर अनेक विजयी संवत् लुप्त झाले असताही, इतके भारतीय महत्त्व येते ना आणि ते दोनच आज उणीपुरी दोन सहस्र वर्षे उलटली असताही आम्हा हिंदूंचे राष्ट्रीय संवत् म्हणून मुख्यतः पाळले जात राहते ना !

शस्त्रविजयामागोमाग शकांवर भारताने मिळविलेला धर्मविजय !

२३७. मालवगणांनी शकांच्या नहपान राजास ठार मारून वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या माळव्याच्या पुढे होणाऱ्या अनावर आक्रमणास पक्का पायबंद जसा घातला तसा त्याच वेळी वर उल्लेखिलेल्या आमच्या दक्षिणात्य आंध्र सैन्याने दक्षिण भारतातून उत्तरेकडे स्वान्या करून शकांच्या गुजराथ, सौराष्ट्र, सिंध ह्या प्रदेशांत असलेल्या राज्यांची समरांगणांत धुळधाण उडवून दिली. शालिवाहन वंशांतील विलीनयांकुर, गौतमीपुत्र शातकर्णी, वसिष्ठपुत्र मुलमाई ह्यांच्यासारख्या पराक्रमी राजांनी उज्जयिनीपर्यंतच्या शकराजांवर ह्या ज्या चढायांमागून चढाया केल्या त्या समरांगणीय प्रतिकारामुळे संत्रस्त झालेल्या त्या त्या शकराज्यांनी शेवटी शालिवाहन सम्राटांचे आधिपत्य मान्य केले. असाही एक शिलालेख आहे की, त्यांच्यापैकी रुद्र नावाच्या शकराजाने आपली मुलगीही शालिवाहन राजाला दिली, जशी पूर्वी ग्रीक राजा सेल्युकस याने आली मुलगी सम्राट चंद्रगुसाला दिली होती.

२३८. हेही ध्यानात घेतले पाहिजे की, भारतीयांशी रणांगणात एकसारखे लढत राहिल्यामुळे या शे-पन्नास वर्षात शकांच्या भारतामध्ये मूळ आलेल्या लढाऊ लोकांतील सहस्रावधी सैनिकांचा जो संहार होत होता, त्यामुळे शकांचे संख्याबळही क्षीणतर झालेले होते.

२३९. अशा प्रकारे, जसजशी शकांची शस्त्रशक्ती भारतीय प्रतिकारापुढे क्षीण होत गेली तसतशी भारतीयांच्या त्या प्रबळ संस्कृतीची छापही त्या परराष्ट्रीय शकांवर अधिकाधिक पडत चालली. शक शत्रूशी भारतीयांचा हा जो संघर्ष शंभरएक वर्षे तरी चाललेला होता त्याच्या परिणामी शकांनी भारतीय संस्कृतीला शरणागतीची वचनचिठ्ठीच लिहून दिल्यासारखे झाले. शकांतील सामान्यजनांपासून तो त्यांच्या राजवंशापर्यंत त्यांनी आपली मूळची शकभाषीय व्यक्तिनामे सोडून सत्यसिंह, रुद्रसेन ह्यांसारखी भारतीय नावेसुद्धा स्वीकारली. विशेष आश्चर्याची गोष्ट अशी की, बहुसंख्य शकांनी वैदिकधर्म स्वीकारला ! तसे पाहता हिंदुकुश ओलांडून शक लोक बलुचिस्थान नि सिंध प्रभृति प्रांतात उतरून तेथे वास्तव्य करून राहिले तेव्हापासून तिकडील अशोकाच्या नि मित्र्यांडरच्या कालापासून प्रचार करित आलेल्या बौद्ध भिक्षुकेंद्रांशी आणि बौद्ध जनतेशी त्या शकांचा सतत संबंध आलेला होता. त्यांतही त्यांच्याशी निकराने लढून त्या काळी त्यांचा पाडाव करणारी मालव, यौधेयादि गणराज्यांची नि शातवाहनांची पराक्रमी सैन्ये ही वैदिकधर्मीयच होती. बौद्धांनी असा त्यांचा सशस्त्र वा निःशस्त्र प्रतिकार केलेला नव्हता. अशा स्थितीत शकांचे शत्रू जे वैदिक त्यांच्या वैदिकधर्माचा द्वेष वाटणे आणि शकांची सत्ता मुकाट्याने आपल्यावर चालवून घेणाऱ्या बौद्धांचा बुद्धधर्म शकांनी स्वीकारणे हे अगदी संभवनीय होते. पण जे घडले ते ह्या अपेक्षेच्या अगदी उलट घडले. शकांतील बहुसंख्य जनतेपासून तो त्यांच्यातील प्रमुख राजवंशीयांपर्यंत त्यांनी वैदिकधर्माचाच आपण होऊन मोठ्या आवडीने स्वीकार केला ! बहुधा, ह्या चमत्काराचे कारण, असेही असू शकेल की, शक हे मुळातच अंगात लढाऊ रक्त संचरणाऱ्या जातीचे लोक; त्यांच्याशी लढणाऱ्या पराक्रमी वैदिक वीरांविषयी, ते त्यांचे शत्रू असले तरी, शकांच्या मनात सभय आदर उत्पन्न होत असावा आणि त्या वैदिकांत तसे क्षात्रतेज उत्स्फूर्त करणारा त्यांचा तो वैदिकधर्मच त्या शकांना स्वभावानुसार स्वीकाराई वाटला असावा.

२४०. संस्कृत भाषेवरही शकांची कौतुकास्पद भक्ति जडली. त्यांच्या हाती जी दोन-तीन प्रांतांची मांडलिक राज्ये राहिलेली होती त्यांतील शकराजांनी संस्कृतविद्येस शक्य ते ते उत्तेजन दिले. एका शकराजाने तर आपल्या राज्यसभेची आणि राज्यकारभाराची सर्व कार्ये नि लेखन-व्यवहार संस्कृत भाषेतच चालू केली. भारतातील इतर सर्व लहानमोठ्या राज्यांशी त्यांचा राजकीय पत्रव्यवहारही संस्कृतमध्येच होऊ लागला. त्यांचे सामाजिक आचार-विचारही झपाट्याने भारतीय समाजजीवनाशी एकरूप होत चालले.

कुशाणांच्या स्वाऱ्या

२४१. सामरिक क्षेत्रात नि सांस्कृतिक क्षेत्रात शकांवर असे विजय मिळवीत शकांच्या आक्रमणाचा नायनाट करित असताच भारताच्या हिंदुकुशकडील सरसीमेवर कुशाणांची टोळधाड येऊन आदळली. ह्या कुशाण लोकसमूहाला त्यांच्या प्रदेशातून हूणलोकांनी मुलामाणसांसुद्धा हुसकून दिले होते. त्यामुळे त्यांच्या लक्षावधी स्त्रीपुरुषांच्या लढाऊ टोळधाडी आशियाच्या खालच्या प्रदेशात रक्तपात, लूटमार, जाळपोळ करित अनावर वेगाने शिरल्या. हिंदुकुश पलीकडील चीनच्या सीमेपासून तो ग्रीसच्या साऱ्या प्रदेशात त्यांनी भयंकर धुमाकूळ घातला.

त्यांच्यातील काही टोळ्या त्यांचे जुने वैरी जे शक त्यांचा पाठलाग करित शकांचे बँकिट्ट्यांतील राज्य घेऊन आणि हिंदुकुश ओलांडून गांधार प्रभृति वायव्येकडील प्रांतात घुसल्या. तेथील त्या वेळेस असलेल्या शकांच्या लहानसहान राज्यांना बोलता बोलता उखडून ते पंजाबात घुसले आणि त्यांनी तेथे आपले एक राज्य स्थापिले. हिंदुस्थानातील त्यांच्या या पहिल्या राजाचे नाव 'विमा क्वाइफाईसेस' हे होते.

२४२. शकांच्या आक्रमणाचा यशस्वी प्रतिकार करण्यात उणीपुरी शंभर वर्षे लढत नि झगडत राहिलेल्या उत्तरेकडील यौधेय, माल प्रभृति भारतीय गणांची नि दक्षिणेकडील शालिवाहनांची शक्ती आधीच पणास लागली असता शकांहूनही क्रूर, शूर नि रक्तपिपासू असलेल्या ह्या कुशाणांच्या आक्रमणाचे संकट भारतावर कोसळल्यामुळे त्यांचा पंजाबपर्यंत लगोलग प्रतिकार होऊ शकला नाही. तथापि तशा संकटातही ह्या अनावर कुशाणांच्या टोळधाडींनाही आवर घालण्याइतका प्रतिकार पुढे पुढे भारतीयांकडून केला गेल्यामुळे पंजाबच्या अलीकडील भारतीय प्रांतात कुशाणांच्या ह्या टोळधाडी घुसू शकल्या नाहीत.

सम्राट कनिष्क

२४३. विमा क्वाइफाईसेस वारल्यानंतर कुशाण-राजपीठावर कनिष्क हा इसवी सन ७८ व्या वर्षी (काही इतिहासज्ञांच्या मते इ. १२० मध्ये !!) आरूढ झाला. त्याची महत्वाकांक्षा जितकी असीम तितकाच त्याचा पराक्रमही त्या काळी अतुल होता. त्याच्याविषयीचा सविस्तर वृत्तांत देण्याचे इथे काहीच प्रयोजन नाही. ह्या पुस्तकातील विषय-क्षेत्रापुरत्या काही घटना मात्र दिल्या पाहिजेत. शक-कुशाणांच्या हिमालयापलीकडील आणि अलीकडील सर्व भटक्या लुटारू टोळ्या आणि पंजाबपर्यंतची सर्व लहानसहान राज्यकेंद्रे ही कनिष्काने मोडून काढून त्यांचे एक विस्तृत साम्राज्य घडविले. कुशाणांचा सम्राट म्हणवून घेऊन त्याने पुरुषपुर (आजचे पेशावर) येथे त्या साम्राज्याची राजधानी स्थापिली. नंतर त्याने माळवा ते सिंधपर्यंत शकांनी जी राज्यकेंद्रे स्थापिली होती आणि ज्यांनी आंध्रांपुढे हार खाऊन त्यांचे आधिपत्य मान्य केले होते त्या शकांवर चढाई केली. परंतु शकांना पादाक्रांत करताना आधीच उणेपुरे एक शतक एकसारखी युध्दे झुंजविण्यात ज्यांचे रणसामर्थ्य व्यतीत होत गेलेले होते, त्याच भारतीय राज्यांवर कुशाणांचे हे नवीन संकट अकस्मात कोसळल्यामुळे त्याला तोंड देणे दुर्घट झाले. एक-दोन लढायांत प्रत्यक्ष शालिवाहनाच्या सैन्याचा मोठा पराभव झाल्यामुळे नर्मदेच्या उत्तरेकडील सर्व सैन्ये दक्षिणेत आणून कनिष्काच्या आक्रमणापासून आपल्या स्वतःच्याच राज्याच्या संरक्षणार्थ कडेकोट सिध्दता करणे शातवाहनांना भाग पडले. तोवर कनिष्काने मालव, गुजराथ, सौराष्ट्र, सिंध येथील शकांची सर्व राज्ये जिंकून घेतली. त्यामुळे त्या शकराजांनी आंध्राचे आधिपत्य झुगारून देऊन कनिष्काचे आधिपत्य स्वीकारले. त्यापुढे जाऊन आंध्रावरच स्वारी करण्यासाठी कनिष्काची सैन्ये नर्मदा उतरली आणि अपरांतकाचा (उत्तर कोकणचा) एक कोपराही त्यांनी जिंकला. परंतु शातवाहनांच्या केंद्रित झालेल्या सैन्यशक्तीचे सामर्थ्य पाहून, जाण्याचे धाडस न करता, कनिष्काने आपले दक्षिणेकडील आक्रमण तेथेच थांबविले. नंतर हिमालयापलीकडे पसरलेल्या त्याच्या राज्यावर चीनच्या सेनापतीने केलेल्या स्वारीचा प्रतिकार करण्यासाठी कनिष्क फार मोठे सैन्य घेऊन चालून गेला. अनेक लढायांनंतर त्याने चीनच्या सेनापतीचाही पराभव केला आणि आशियातील काश्गर, चासकंद, खोतान हे चीनच्या साम्राज्यांतील प्रांत जिंकून घेतले.

राष्ट्राच्या पौरुषाची नि जीवनपात्रतेची खरी कसोटी कोणती ?

२४४. हा प्रसंग येथे सांगण्याचे मुख्य कारण हे की, शक-कुशाणांच्या आशियात उसळलेल्या ह्या प्रलयामुळे केवळ भारतालाच हादरा बसलेला नव्हता, तर त्या लक्षानुलक्ष शस्त्रधारी समूहांच्या उत्पातामुळे चीनसारख्या त्या काळाच्या बलिष्ठ नि संघटित साम्राज्याचीही काही काळ समरांगणात त्रेधा उडाल्यावाचून राहिली नाही. परंतु, केवळ शक-कुशाणांच्या स्वारीत किंवा इतर प्रसंगी झालेल्या चीनच्या तशा अनेक तात्कालिक अपजयांमुळे, "चीनचे राष्ट्र सदोदित दुबळेच होते आणि परदास्यांतच सदासर्वदा खितपत राहण्यापेक्षा त्याची अधिक पात्रताच नव्हती," हे म्हणणे जसे मत्सरी मूर्खपणाचे होईल, तसेच, भारतावरही आलेल्या परचक्रातून "भारताचे राष्ट्रीय जीवन म्हणजे पराजयांचाच एक पाढा आहे" असे आमच्या शत्रूपैकी जे कोणी म्हणतात, त्यांचे, ते म्हणणेही, मत्सराने आंधळ्या झालेल्या त्यांच्या दृष्टीला इतिहास सम्यक् दृष्टीने वाचता येत नाही, हेच सिध्द करित असते.

२४५. कोणत्याही राष्ट्रावर किती परचक्रे आली ही त्या राष्ट्राच्या पौरुषाची अंतिम कसोटी नसून त्या परकीय आक्रमकांच्या आघातासरशी ते राष्ट्र नष्ट झाले, का त्या राष्ट्रीय संघर्षाच्या अंतिम रणात त्या परकीय आक्रमणाला त्या राष्ट्राने पादाक्रांत केले, यावरच त्या राष्ट्राच्या पौरुषाची नि जीवनपात्रतेची खरी कसोटी अवलंबून असते.

२४६. ह्या कसोटीस शक-कुशाणांच्या नि भारतीयांच्या या संघर्षात कोण उतरतो ? कोण जगातून बेपत्ता होतो ? बघू या.

कनिष्क बुध्दधर्म स्वीकारतो, पण त्याचे कनिष्कीय नवे संस्करण काढून

!

२४७. चीनपर्यंत स्वाऱ्या करण्यात नि युध्दे लढण्यात गुंतलेला असताही कनिष्काचे लक्ष आध्यात्मिक नि सांस्कृतिक विषयाकडे वेधलेले असे. त्याने मध्यंतरी बौध्दधर्म स्वीकारल्याची घोषणा केली होती. तिच्या अनुरोधे त्याने अनेक स्तूप नि विहार आपल्या साम्राज्यात ठिकठिकाणी बांधले. त्या वेळी अशोकाच्या वेळेप्रमाणेच बौध्दधर्मात अनेक पंथांचे खूळ माजले होते. त्यांचे परस्परात जे वैमनस्य होते ते मोडून काढून बौध्दमतांची एकवाक्यता व्हावी म्हणून अशोकाप्रमाणेच त्याने यच्चयावत् बौध्दपंथांची एक महापरिषद बोलाविली. परंतु तीत एकमत होण्याचे बाजूसच राहून बौध्दधर्माचे स्वरूपच बहुशः पालटून टाकणारा एक नवा 'महायान' नावाचा पक्ष निघाला. कनिष्काला जी आवडत पण जी मूळच्या बुध्दमतांत नव्हती अशी सर्वसंग्राहक मते ह्या नव्या 'महायान' पंथात समाविष्ट केल्यामुळे जे अल्पसंख्या बौध्द ह्या मतास मिळाले नाहीत, त्यांनी 'हीनयान' नावाचा दुसरा बौध्दपंथ स्थापला. कनिष्काने आपल्या हिमालयापलीकडील विस्तृत राज्यातूनही ह्या महायान बौध्दपंथाचा पुष्कळ प्रचार करविला. ह्या महापरिषदेत संस्कृत भाषेलाही धर्मभाषा म्हणून मोठी मान्यता मिळाल्यामुळे पूर्वी पाली-प्राकृतातच लिहिल्या गेलेल्या बौध्दग्रंथांचे संस्कृतमध्ये रूपांतर करण्यात आले. इतकेच नव्हे, तर बुध्दचरित्रासारखे अनेक नवे ग्रंथ अनेक विषयांवर कनिष्काच्या आश्रयास असलेल्या आशियाई साम्राज्यातील शक, कुशाण प्रभृति जनतेतही जुन्या-नव्या संस्कृत वाङ्मयाचा आणि संस्कृतीचा प्रसार चालू झाला. ह्याप्रमाणे भारतीय संस्कृतीने शकजगताला ज्याप्रमाणे भारतीय

धर्म, भाषा, आचार, विचार प्रभृति उपांगांसह आत्मसात केले होते त्याचप्रमाणे जेते म्हणून आलेले हे कुशाणजगतही ह्या भारतीय संस्कृतीच्या आपण होऊन अंकित झाले.

२४८. बौद्धधर्म हाही एक भारतीय धर्मच असल्यामुळे सम्राट कनिष्काने तो स्वीकारताच भारताला हा सांस्कृतिक विजय मिळविता आला. हे जरी इष्ट तेच घडले तरीही हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की कनिष्काने जो बुद्धधर्म स्वीकारला तो मूळचा बुद्धाचा किंवा अशोकाचाही निर्भळ बुद्धधर्म नव्हता. तर तो बुद्धधर्माचे कनिष्कीय संस्करण होते. उदाहरणार्थ, स्वतः सम्राट कनिष्काने बुद्धधर्माची दीक्षा घेतली तरी तो रुद्रासारख्या वैदिक उपास्यांची उपासनाही करितच असे. 'प्राणिहिंसा करू नये, शस्त्रविजय हा खरा विजय नसून धर्मविजय हा खरा विजय आहे' असे उद्धोषून शस्त्रसंन्यास करणाऱ्या सम्राट अशोकाच्या आत्यंतिक अहिंसेला सम्राट कनिष्काच्या बौद्धधर्मात लवलेशही थारा मिळाला नाही. त्याने एका बाजूला त्या महायानपंथी बौद्धधर्माचा प्रचार चालविला असताच तो बौद्ध म्हणविणारा कनिष्क त्याच्या शत्रूवर मोठमोठी सैन्ये घेऊन स्वार्थांवर स्वाऱ्या करित होता. त्याने स्वतःस चीनचा सम्राट म्हणवून घेण्यासाठी सशस्त्र रणांगणाच्या शिबिरातच दहादहा वर्षे लढत घालविली. शेवटी त्याच्या ह्या युद्धपिपासेला कंटाळून त्याच्या सैनिकांनीच बंड केले आणि त्या बौद्धसम्राटाला ठार मारले, तेव्हाच काय ती त्याची युद्धपिपासा शमली !

२४९. हेही ध्यानात ठेवले पाहिजे की, हिमालयापलीकडील चीनच्या प्रांतात कनिष्काने बौद्धधर्माचा प्रसार केला तो कसा शक्य झाला ? प्रथम शस्त्रविजयाने त्याने ते प्रांत जिंकून घेतले, म्हणूनच त्याला तो धर्मविजय तेथे इतक्या शीघ्रतेने संपादित आला. तिकडे त्याने शेकडो प्रचारक धाडले, विहार बांधले, सहस्रावधी भिक्षूंना पाळले, पोसले ते हाती प्रबळ राज्य होते, म्हणजेच शस्त्रबळ होते म्हणून ना ?

२५०. सारांश, शस्त्रविजय श्रेष्ठ किंवा धर्मविजयच श्रेष्ठ असली एकांतिक विधाने अवास्तव असतात.

२५१. शस्त्रबळावाचून धर्मविजय पंगू असतो. धर्मबळावाचून नुसता शस्त्रविजय पाशवी असतो, हेच खरे.

भारतीय बौद्धांचा पिढीजात राष्ट्रद्रोह

२५२. सम्राट कनिष्क हा धर्माने बौद्ध वा वैदिक कोणीही असला तरी तो अभारतीय अशा कुशाण जातीचा परराष्ट्रीय आक्रमक होता आणि भारताच्या पश्चिमोत्तर भागावर त्याने बळाने राज्य स्थापिलेले होते. त्याचे साम्राज्य हे भारतावर आलेले परचक्रच होते. ते भारतीय राज्य नव्हते. ह्यासाठी ते उलथून पाडून कुशाणांच्या राजकीय पारतंत्र्यात सापडलेल्या त्या त्या भारतीय प्रांतांना स्वतंत्र करण्यासाठी भारतातील वैदिकधर्मीय राष्ट्रभक्त जनता शकांशी प्राणपणाने लढली तशीच कनिष्काशीही लढत होती. परंतु भारतीय बौद्ध त्या वेळी काय करित होते ? तर ते त्या म्लेंच्छ शत्रू कुशाण सम्राटाला त्याने बौद्धधर्म स्वीकारताच आपलाही सम्राट मानून, आपली राजनिष्ठा त्याला विकून, भारतीय राष्ट्राचा आणि त्याच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या वैदिकधर्मीय स्वराज्यनिष्ठ वीर जनतेचा द्रोह करित होते. मागे मिन्यांडर प्रभृति जे ग्रीक राजे बौद्ध झाले त्यांना मिळून भारतीय बौद्धांनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या सम्राट पुष्यमित्राचे काळी (मागे परिच्छेद १८८ मध्ये वर्णिल्याप्रमाणे) जसा राष्ट्रद्रोह केला तसाच

भारतीय बौध्दांनी ह्या कुशाणांच्या परचक्राचे संकट आले तेव्हाही स्वराष्ट्रद्रोह करण्यास मागेपुढे पाहिले नाही.

२५३. जर भारतीय बौध्दांनी म्लेंच्छ शकांचा पाडाव करून आपले एखादे भारतीय बौध्दराज्य स्थापन केले असते तर भारताला स्वतंत्र करण्याचे श्रेय त्या बौध्दराजालाही वैदिक राजाप्रमाणेच मिळाले असते आणि वैदिकधर्मीय सम्राट पुष्यमित्र किंवा शालिवाहन यांच्याप्रमाणेच आम्ही त्या भारतीय बौध्दराजाचाही गौरव केला असता. परंतु भारतीय बौध्दात तसली राष्ट्रीय धमक कुठली असणार ! शक-कुशाणांशी त्या वेळची भारतीय राष्ट्रभिमानी यौधेय, शातवाहन प्रभृति गणराज्ये नि राज्ये शे-सव्वाशे वर्षे युध्दांवर युध्दे लढत असता ह्या भारतीय बौध्दांनी म्लेंच्छांविरुध्द भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी इकडची काडीही तिकडे केली नाही. पण त्याच म्लेंच्छ शत्रूंनील प्रबळतम अशा कनिष्क सम्राटाने अर्धवट का होईना, पण बौध्दधर्म स्वीकारल्याची घोषणा करताच त्या परशत्रूला ही सारी बौध्द जनता प्रेमपूर्वक आपण होऊन शरण निघाली. एखाद्या देवासारखा त्यांनी त्याचा उदोउदो केला. ते म्लेंच्छ शक-कुशाणराज्य चिरकाल टिकावे म्हणून बौध्दविहाराविहारांतून प्रार्थना केल्या. अर्थात् अशा भारतद्रोहाने भारतीय वैदिक जनतेत बौध्दांविषयी जी चीड उत्पन्न झाली तीमुळे सम्राट कनिष्कासारख्याचा पाठिंबा मिळाला असताही भारतात बौध्दधर्मास सम्राट पुष्यमित्राच्या काळापासून लागलेली ओहोटी तशीच चालू राहिली, यात काही आश्चर्य नाही.

सम्राट कनिष्काचा नातूच वैदिकधर्म स्वीकारतो !

२५४. त्यातही वर सांगितल्याप्रमाणे कनिष्काला तो चीनमध्ये लढत असता जेव्हा त्याच्याच सैन्यांतील बंडखोरांनी ठार मारले तेव्हा तर त्या भारतीय बौध्दांची 'इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः' अशी दुर्दशा झाली, कारण कनिष्कामागून त्याच्या राज्यावर बसलेला त्याचा पुत्र सम्राट हविष्क हा बौध्दधर्माविषयी सापेक्षतः उदासीन राहिला आणि हविष्काच्या मृत्यूनंतर कनिष्काचा नातू जो त्या शककुशाण राज्याचा अधिपती झाला त्याने तर चक्क समारंभपूर्वक बौध्दधर्माचा परित्याग करून वैदिक धर्म स्वीकारला ! त्याने आपले नावसुध्दा पालटून सम्राट 'वसुदेव' अशी शुध्द संस्कृतनिष्ठ अभिधा धारण केली ! शिवाची नि नंदीची प्रतिमा असलेली आपल्या नावाची नाणी पाडली !

कनिष्क मरताच त्याच्या साम्राज्याचे तुकडे तुकडे उडतात !

२५५. सम्राट कनिष्काचा मृत्यू होताच त्याच्या भारतातील साम्राज्याच्या चिंधड्या उडाल्या. कनिष्काचे भारतातील राज्य उत्तर भारतातही फारसे विस्तारू शकले नव्हते. ते प्रबळ असे नव्हतेच नव्हते. पंजाब, माळवा, सौराष्ट्र आपण आज ज्यास गुजराथ म्हणतो तो गुजराथ नि उत्तर कोकणची लहान पट्टी असा भारताचा जो पश्चिमोत्तर भाग पूर्वी शकांच्या हाती पडलेला होता तेवढ्यावरच काय ते आंध्राचे आधिपत्य जाऊन कनिष्काचे आधिपत्य प्रस्थापित झालेले होते. आता कनिष्कानंतर ह्या भागात असलेली जी तीन-चार शकराज्ये होती ती, कुशाणाचे आधिपत्य झुगारून देऊन, पुन्हा स्वतंत्रपणे राज्य करू लागली. शालिवाहन राजांनी ह्या शक-कुशाणांच्या शतकव्यापी युध्दात साऱ्या दक्षिण भारताचे स्वातंत्र्य अबाधित राखले होतेच. आणि आता उत्तरपूर्व भारतातील कनिष्काचे नाममात्र आधिपत्य मानलेल्या लहानमोठ्या

भारतीय राज्यांनीही ते आधिपत्य झुगारून देऊन आपापले स्वातंत्र्य संपादन केले. ह्याच पूर्व भारतातील राज्यात पाटलीपुत्राचेही लहानसे राज्य त्या गडबडीत स्वतंत्र झाले.

पाटलीपुत्राचा मावळलेला सूर्य पुन्हा उगवला !

२५६. वरच्या ओळीत पाटलीपुत्राचे 'लहानसे राज्य' असे म्हटले आहे. कोणास वाटेल की पाटलीपुत्रास 'लहानसे' असे चुकून म्हटले गेले असावे. पण ते चुकून म्हटलेले नाही. कारण ज्या पाटलीपुत्रातील सिंहासनावर सम्राट चंद्रगुप्त, सम्राट अशोक, सम्राट पुष्यमित्र असे सम्राट विराजमान होऊन गेले आणि आसेतु-हिमाचल अशा भारतीय साम्राज्याचे नियंत्रण-नेतृत्व शतकानुशतके जेथून केले गेले ते पाटलीपुत्राचे सिंहासन सूर्य जसा दिसता दिसता अस्तास जातो तसेच ह्या शक-कुशाणांच्या इसवी सनाच्या आरंभी आलेल्या प्रलयाचे काली दिसता दिसता अस्तंगत झाले होते. त्यापुढे शक-कुशाणांशी शे-दीडशे वर्षे चाललेल्या भारतीयांच्या महायुद्धात पाटलीपुत्राचे किंवा मगधाचे स्वतंत्र असे अस्तित्वही कोठे भासमान झाले नाही. कोणीतरी नि कुठलातरी नामधारी राजा तेथे पाटलीपुत्राच्या चार भिंतीत वसत असे वा नसे.

२५७. इ. सन ३०० च्या आसपास ह्याच पाटलीपुत्राच्या लहानशा राज्यावर लिच्छवी नावाच्या बुध्दापासून मगधात प्रख्यात असलेल्या गणराज्याची सत्ता स्थापिली गेली.

२५८. ह्या लिच्छवी गणाच्या प्रमुखाची मुलगी कुमारदेवी हिचे एका नामांकित सामन्त घराण्यातील चंद्रगुप्त नावाच्या तरुणाने इ.स. ३०८ मध्ये पाणिग्रहण केले. त्याच लिच्छवी गणाच्या पाठिंब्याने त्याने आसपासच्या प्रदेशावर स्वामित्व स्थापले आणि इ.स. ३२० मध्ये त्याने पाटलीपुत्रात आपल्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. ह्या चंद्रगुप्ताचा प्रख्यात सम्राट चंद्रगुप्त मौर्यांशी नामसादृश्यामुळे कोणाचाही घोटाळा होऊ नये. सम्राट चंद्रगुप्त हा मौर्य कुळाचा होता. परंतु हा तरुण नि उदयोन्मुख चंद्रगुप्त गुप्त कुलातील होता. त्याचा पराक्रम मात्र सम्राट चंद्रगुप्ताच्या कुळाला शोभेल असाच होता. त्याने आपल्या १०-११ वर्षांच्या राजवटीत आपले ते पाटलीपुत्रातील लहानसे राज्य मगध, प्रयाग नि अयोध्या हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडून इतके वाढविले की त्यास 'महाराज' ही अभिधा यथार्थपणे शोभावी. म्लेंच्छ शकांच्या राजसत्तेचे उन्मूलन करून नि भारतीय साम्राज्यपदाची महत्त्वाकांक्षा धरणाऱ्या आपल्या समुद्रगुप्त नावाच्या मुलाचे हाती आपले राज्य सोपवून चंद्रगुप्त इ.स. ३३० मध्ये मरण पावला. हे गुप्त घराणे वैदिकधर्माचे नितांत अभिमानी असून श्रीविष्णु ही त्याची उपास्यदेवता होती.

सम्राट समुद्रगुप्त

२५९. राज्यावर येताच समुद्रगुप्ताने भारतात त्यावेळी उत्तरेत आणि दक्षिणेत जी अनेक निरनिराळी भारतीय राज्ये स्वतंत्रपणे पण फुटकळपणे नांदत होती त्यांना जिंकून, मौर्यकालीन चंद्रगुप्त-चाणक्याप्रमाणे प्रथमतः एक प्रबळ भारतीय साम्राज्य स्थापण्याचा आणि नंतर त्या बलाढ्य शक्तीच्या आधारे शक-कुशाणांच्या हाती भारताचा जो पश्चिमोत्तर प्रदेश अद्याप राहिला होता, तो स्वतंत्र करण्यासाठी त्या म्लेंच्छांवर चालून जावयाचा संकल्प सोडला. त्याप्रमाणे त्याने कामरूप, समतट, नेपाल प्रभृति पूर्वोत्तर सीमाराज्यांपासून विंध्यपर्वतापर्यंतचा प्रदेश जिंकून घेतला. नंतर विंध्य ओलांडून पूर्व बाजूने सदलबल तो दक्षिणेत उतरला. दक्षिणेतील प्रमुख प्रमुख अशी बारा राज्ये त्याने जिंकली. कित्येक राजांना, लढाईत पाडाव करून, पकडून आणविल्यानंतर त्यांनी त्यांचे आधिपत्य स्वीकारताच त्यांची राज्ये तो परत

करी नि त्यांना सोडून देई. त्याच्या ह्या उत्तर-दक्षिण दिग्विजयातील पराक्रमाविषयी नि यशाविषयी अनेक पाश्चिमात्य इतिहासलेखकांनीही धन्योद्गार काढले आहेत आणि त्यांच्यात प्रचलित असलेल्या भव्यतम उपमांपैकी एक उपमा देऊन समुद्रगुप्ताला 'The Hindu Napoleon' (हिंदु नेपोलियन) म्हणून मनःपूर्वक गौरविले आहे. इतक्या विस्तृत दिग्विजयानंतर समुद्रगुप्त पाटलीपुत्रास परत आला. त्याने जिंकलेल्या ह्या नव्या भारतीय साम्राज्याची वैदिकधर्मानुसार घोषणा करण्यासाठी त्याने मोठ्या समारंभाने अश्वमेध यज्ञ केला नि तो सम्राटपदाचा अधिकारी झाला. नंतर त्याने शक-कुशाणांवर स्वारी करण्याची जय्यत सिध्दता चालविली.

कुशाणांची अंतिम शरणागती

२६०. सम्राट समुद्रगुप्ताच्या ह्या आगामी स्वारीची वार्ता ऐकताच वायव्य दिशेकडील गांधार प्रभृति भारतीय भागात कुशाणांची जी लहानसहान राज्ये जीव धरून राहिलेली होती त्यांनी आपण होऊन समुद्रगुप्ताचे आधिपत्य मान्य केले. कुशाणांना त्यावेळी आपले लोक 'कुश' असेही म्हणत. आपल्या शरणागतीचे प्रतीक म्हणून त्या कुशांनी आपआपल्या दूतांकरवी सम्राट समुद्रगुप्तास अनेक पुरस्कारही (नजरानेही) धाडून दिले. अशाप्रकारे दीड-दोन शतकांच्या अव्याहत लढ्यानंतर भारतीय कृपाणाने कुशाणांच्या भारतातील राजसत्तेचे मूळच शेवटी कापून काढले. कुशाणांचा प्रश्न येथेच निकालात निघाला.

२६१. परंतु (मागे परिच्छेद २४३ व २४४ ह्यांत सांगितल्याप्रमाणे) कनिष्काशी युध्द चालू असता जे माळवा ते सिंधपर्यंतचे शकराजे आंध्रांचे आधिपत्य झुगारून देऊन स्वतंत्र म्हणून मिरवू लागले होते त्यांनी मात्र आपण होऊन शरणागतीचे बोलणे काढले नाही.

सम्राट समुद्रगुप्ताचा मृत्यू नि नंतर

२६२. त्या शकांच्या म्लेंच्छ राज्यांवर चढाई करण्याच्या बेतात असताच हा पराक्रमी सम्राट समुद्रगुप्त इ.स. ३७५ मध्ये मरण पावला. त्याने आपल्यामागे त्याचा धाकटा पण तेजस्वी नि तरुण जो चंद्रगुप्त (दुसरा) त्यासच सम्राटपद द्यावे असे सांगितले होते. परंतु ही त्याची आज्ञा न मानता त्याचा ज्येष्ठ पुत्र जो रामगुप्त तोच आपल्या ज्येष्ठत्वाचा अधिकार सांगून सिंहासनावर बसला. परंतु तो इतका दुबळा होता की त्याच्या मंत्रिमंडळातील नि सैन्यमंडळातील बहुतेक कर्तृत्ववान् प्रमुखाधिकारी मनातून त्याचा तिटकारा करू लागले. इतक्यात ह्या रामगुप्ताच्या दौर्बल्याविषयी साऱ्या जनतेतही क्षोभ उत्पन्न व्हावा अशी एक घटना घडून आली. यद्यपि काही इतिहासकार ह्या घटनेस केवळ आख्यायिका म्हणून समजत, तथापि ज्याअर्थी विशाखदत्त नि बाणभट्ट ह्यांसारख्या प्राचीन ग्रंथकारांनी तिला सत्य मानलेले आहे, अमोघवर्ष राजाच्या दानपत्रातही ज्याअर्थी तिचा उल्लेख सापडतो आणि अर्वाचीन इतिहासातील अल्लाउद्दिनाविरुध्द पद्मिनीच्या प्रकरणी आपल्या राजपुत्र वीरांनी तशाच एका प्रसंगाशी तसेच तोंड दिलेले आढळते, त्याअर्थी रामगुप्ताविषयीच्या या आख्यायिकेच्या मुळाशी असलेली ती घटना बव्हंशी सत्य असावी असे काही इतिहासकारांचे जे मत आहे तेच ग्राह्यतर दिसते. ती घटना अशी :

२६३. सम्राट समुद्रगुप्त मृत्यू पावल्यामुळे आणि त्याच्या मागे रामगुप्तासारखा दुर्बल पुरुष सम्राट झाल्यामुळे शकराजे निर्भय होऊन त्यांच्या शत्रूस्थानी असलेल्या त्या भारतीय

साम्राज्याशी उद्दामपणे वागू लागलेले होते. त्यांच्यापैकी एका उर्मट नि अधम मल्लेच्छराजाने सम्राट रामगुप्ताचा उपमर्द करण्यासाठी त्यास 'आज्ञा' केली की 'तू तुझी सुंदर नि तरुण पत्नी गृहदेवी हिला माझ्याकडे धाडून दे, नाही तर युध्दास सिध्द हो !' हा उपमर्दकारक नीचपणाचा निरोप ऐकताच मगधराज्यातील सारे राजकीय वातावरण क्षुब्ध होऊन उठले. परंतु सम्राट म्हणविणाऱ्या रामगुप्ताच्या नेभळेपणाची नि निर्लज्जपणाची इतकी परमावधी झाली होती की, त्याने 'केवळ युध्द टळावे' म्हणून आपल्या राणीस, गृहदेवीस त्या शकक्षत्रपाकडे धाडण्याची सिध्दता केली. हे पाहताच त्याचा वर उल्लेखिलेला धाकटा भाऊ जो चंद्रगुप्त तो संतापाने लाल झाला. रामगुप्ताच्या आज्ञेला भीक न घालता त्याने गृहदेवीला आपल्या संरक्षणाखाली घेतले. नंतर कूटनीतीचा अवलंब करून चंद्रगुप्ताने त्या शकराजाला परत निरोप धाडला की आपल्या आज्ञेप्रमाणे राणी गृहदेवीला आपल्याकडे धाडण्यात येत आहे. पण स्त्रीसुलभलज्जेमुळे ती पडदा सोडलेल्या मेण्यातून येऊ इच्छिते. तिच्यासमवेत तिच्या दासींचा परिवारही तशाच मेण्यांतून येत आहे. हा संदेश ऐकताच तो शकराजा अगदी हुरळून गेला आणि त्या योजनेप्रमाणे राणीस धाडून घावे, असे त्याने कळविले. इकडे चंद्रगुप्त स्वतः स्त्रीवेष धारण करून राणीच्या मेण्यात बसला. समवेत येणाऱ्या दासींच्या अनेक मेण्यांतूनही त्याचे निवडक सैनिक वीर स्त्रीवेष घेऊन बसले. तो झाकलेल्या मेण्यांचा मेळावा त्या शकराजाच्या राजधानीशी येताच आनंदाने उल्लू झालेला तो शकराजा राणीच्या स्वागतार्थ स्वतः तिच्या मेण्यापाशी आला. इतक्यात दासी वेषातील चंद्रगुप्ताने त्याच्यावर झडप घालून आपल्या तरवारीने त्या असावध राजाचा तत्काळ शिरच्छेद केला. इतर मेण्यांतूनही चंद्रगुप्ताच्या त्या सशस्त्र सैनिकांनी शस्त्रे उपसून खाली उड्या घेतल्या. शकराजाच्या शिरच्छेदाची भयंकर बातमी आजूबाजूला पसरते न पसरते तोच चंद्रगुप्तासह ते सारे सशस्त्र पथक शत्रूच्या आटोक्यातून पाहता पाहता भरधाव निसटून गेले.

२६४. हे अद्भुत साहसाचे कृत्य करून आणि आपल्या राष्ट्राचा उपमर्द करणाऱ्या शकराजास स्वहस्ते देहान्त प्रायश्चित्त देऊन राजपुत्र चंद्रगुप्त पाटलीपुत्रास परत आला आहे, ही वार्ता पसरताच सारी राजधानी आणि राष्ट्र चंद्रगुप्ताच्या जयजयकाराने दुमदुमून गेले. दिवंगत सम्राट समुद्रगुप्ताच्या आज्ञेचे उल्लंघन करून सिंहासनावर चढलेल्या त्या भेकड रामगुप्ताला खाली ओढून चंद्रगुप्तालाच सम्राटपद दिले पाहिजे, म्हणून मोठी उठावणी झाली. त्या प्रक्षोभात रामगुप्त ठार मारला गेला. चंद्रगुप्त साम्राज्यपदावर आरूढ झाला. शत्रूकडून होणाऱ्या विटंबनेपासून जिला त्याने आपल्या अद्भुत पराक्रमाने मुक्त केले होते त्या राणी गृहदेवीशीच चंद्रगुप्ताने विवाह केला. नंतर आपली बलाढ्य सेना सुसज्ज करून सम्राट चंद्रगुप्ताने शकक्षत्रपांवर स्वारी केली.

शकांशी शेवटचे युध्द, शकक्षत्रप रुद्रसिंह ह्याला ठार मारले

२६५. गुजराथ ते माळवा ह्या शकराज्याच्या सीमेशी युध्दाला तोंड जुंपताच शकराजांनी ठिकठिकाणी प्रतिकार केला. परंतु भारतीय सैन्याने शत्रूसैन्याची ठिकठिकाणी धूळधाण उडवली. शेवटच्या लढाईत तर शकांचा उरलासुरला जो शकक्षत्रप सत्यसिंहाचा पुत्र, त्या क्षत्रप रुद्रसिंह ह्यालाच रणांगणावर गाठून सम्राट चंद्रगुप्ताने स्वहस्ते त्याचा शिरच्छेद केला.

येथेच शकांच्या राजसत्तेचा अंत झाला

२६६. शकांचा असा पूर्ण मोड होताच त्यांच्या हाती त्यावेळी असलेल्या सिंध, कच्छ, सौराष्ट्र, गुजराथ, माळवा इत्यादी प्रांतांना स्वतंत्र करून सम्राट चंद्रगुप्ताने आपल्या भारतीय साम्राज्यात समाविष्ट केले. शकराजांचा असा समूळ उच्छेद केल्यानंतर त्यांची तोवर जी राजधानी होती त्या प्राचीन नि प्रख्यात उज्जयिनी नगरात सम्राट चंद्रगुप्ताने जेव्हा विजयप्रवेश केला तेव्हा तेथे मोठा राष्ट्रीय महोत्सव साजरा करण्यात आला. सम्राट चंद्रगुप्ताने 'विक्रमादित्य' ही पदवी धारण केली. पूर्वीपासून तिकडे चालत आलेल्या मालव संवतालाच शकांचा समूळ उच्छेद करणाऱ्या ह्या महान् विजयाच्या स्मरणार्थ आपले नाव देऊन 'विक्रम संवत्' चालू केला, ते मागे परिच्छेद २२८ व २२९ मध्ये सांगितलेच आहे. त्याने उज्जयिनीलाच आपल्या भारतीय साम्राज्याच्या पश्चिम भागाची राजधानी केली आणि तेथेच तो सिंहासनारूढ होऊन वास्तव्य करू लागला.

२६७. विक्रमादित्याने म्लेंच्छांवर मिळविलेल्या ह्या विजयामुळे साऱ्या भारताला जी धन्यता वाटली ती काय वर्णावी ? परकीयांच्या हातून सारा भारत स्वतंत्र होऊन तो आपल्या एकछत्र साम्राज्यात 'एकराष्ट्र' झाला. शक-कुशाणांचा नाश करण्यासाठी १५०-२०० वर्षे लढत आलेल्या यौधेय, मालव, विलिनयांकुर, शातवाहन प्रभृति अनेक वीरवरांच्या आणि त्यांच्या स्वतःच्या पितृपितामहाच्या पराक्रमाचे, यशापयशाचे नि राष्ट्रीय आशा-आकांक्षांचे शेवटी सार्थक झाले; ते पाहून स्वतः विक्रमादित्यालाही किती धन्यता वाटली असेल !

२६८. ह्याविषयी व्हिन्सेंट स्मिथसारखा इंग्लिश इतिहासकारही कण्हत कुंथत का होईना, पण म्हणतो : “We may feel assured that differences of a race, creed and manner supplied the Gupta monarch with special reasons for Desiring to suppress the impure foreign (म्लेंच्छ) rulers of the Western India. Chandragupta Vikramaditya although tolerant of Buddhism and Jainism was himself an orthodox Hindu, especially devoted to the cult of Vishnu, and as such could not but have experienced peculiar satisfaction in ‘Violently uprooting foreign chieftains’.”

शेवटी कुशाणांप्रमाणेच शकही नामशेष झाले !

२६९. पूर्वी परिच्छेद २३९, २४० व २४१ मध्ये सांगितलेच आहे की शकांनी वैदिक धर्म, संस्कृत भाषा आणि भारतीय आचार-विचार ह्यांना अंगिकारले होते. विक्रमादित्याने त्यांच्या राजसत्तेचेही आता आपल्या खड्गबळाने उन्मूलन केल्यामुळे त्यांच्या शकपणाचे असे भारतीयांपासून भिन्न अस्तित्व मुळातच नाहीसे झाले. दोन-तीन पिढ्यांच्या आतच शक असा, कुशाणांप्रमाणेच त्या भारतीय जगतात कोणीही उरला नाही.

२७०. भारतवर्षाच्या ऐतिहासिक कालामध्ये अनेक सम्राट होऊन गेले, पण शक-कुशाणांचा अंत करणाऱ्या ह्या सम्राट विक्रमादित्या लोकांप्रिय असा सम्राट क्वचितच कोणी झाला असेल. त्याच्या राजवटीत फायिआन नावाचा जो चिनी प्रवासी आला होता त्या परकीयानेही त्याच्या साम्राज्यात भारतीयांच्या वैभवाचा, सुखाचा, संपन्नतेचा नि संतोषाचा कसा कळस झाला होता ते वर्णिलेले आहे. भारताच्या सर्व भागांतील खेड्यापाड्यांतून सुध्दा आख्यायिकांतून नि लोकगीतांतून आजही 'राजा विक्रमांचे' नाव नि त्याची न्यायप्रवीणता मोठ्या प्रेमाने

संकीर्तिली जात आहे. उणीपुरी पस्तीसएक वर्षे एकछत्र अशा त्या बलाढ्य भारतीय साम्राज्याचे संरक्षण नि संगोपन केल्यानंतर सम्राट विक्रमादित्य इसवी सन ४१४ मध्ये दिवंगत झाला.

२७१. भारतीय इतिहासाचे जे पान ह्या शक-कुशाणान्तक सम्राट विक्रमादित्याच्या राजमुद्रेने अंकित झालेले आहे, तेच होय आपल्या भारतीय इतिहासातील सोनेरी पान तिसरे !

सोनेरी पान चौथे

४. हूणान्तक यशोधर्मा

हूणांची जगावरच धाड

२७२. ह्या पुस्तकात पूर्वी हूणांचा उल्लेख आलेलाच आहे. ह्यांनीच शक-कुशाणांच्या झाडून साऱ्या लोकांना त्यांच्या प्रदेशातून हुसकून देऊन ते प्रदेशचे प्रदेश व्यापून टाकले होते. पण आता त्या शक-कुशाणांहूनही अधिक भयंकर अशा ह्या हूणांच्या प्रळयाने सारा आशियाच नव्हे, तर सारा युरोपही हादरवून त्या वेळच्या ज्ञात जगातील जी जी स्थायी, सुसंस्कृत नि संघटित अशी राष्ट्रे नि राज्ये होती ती सर्वच्या सर्व चीनपासून ते रोमपर्यंत चळचळा कापावयास लावली. त्यांच्या संख्याबळाला अंतच नव्हता. त्याची धाड ह्या वा त्या एका प्रदेशापुरती नव्हती, तर ती त्या काळच्या साऱ्या ज्ञात जगावर पडलेली होती !

२७३. त्यांची सैन्ये, जेव्हा, बाहेर पडत, तेव्हा, सहस्रावधी स्त्री-पुरुषांसुध्दा घोड्यावर स्वार होऊन हाती भाले नि तलवारी परजीत, जी समोर दिसतील त्या त्या नगरांना, ग्रामांना आग लावीत, मुलामाणसांसुध्दा सगळ्यांची शिरकाणे करीत, दिवसा नव्हे, तर रात्रीबेरात्रीसुध्दा, हिंस्र श्वापदांच्या थव्याप्रमाणे मोठमोठ्या कर्कश किंकाळ्या नि डरकाळ्या फोडीत, चळचळ कापणाऱ्या शत्रुप्रदेशातून सारखी धावत सुटत. जेथे जेथे लढाई होई तेथे लढाई संपताच शिरकाण केलेल्या स्त्री-पुरुषांच्या डोक्यांच्या कवट्या काढून त्यांच्या वाट्या करून त्या वाट्यातून ते मद्य पीत, नित्याचे जयोत्सव साजरे करीत.

२७४. हूणांचा मूळचा प्रदेश चीनच्या साम्राज्याला लागून असल्यामुळे त्यांच्या अशा भयंकर उपद्रवाने चीनचे प्रांतचे प्रांत उजाड झाले. वर्षानुवर्षे हूणांच्या टोळधाडींना निवारता निवारता टेकीस आल्यामुळे चीनच्या साऱ्या देशाभोवतीच हूणांच्या टोळधाडीपासून संरक्षील अशी प्रचंड तटबंदी बांधण्याची योजना चीनच्या सम्राटाचे मनात आली, तीच होय आजची

'चीनची भिंत' ! जगातील एका आश्चर्यासारखी उभी असलेली ही चीनची प्रचंड भिंत म्हणजे हूणांची ती मूर्तिमंत भीतीच होय !

२७५. इकडे हूणांची जी अनेक घोडदळे मध्य आशियास तुडवीत चालली होती त्यांना त्यांच्या 'आर्टिला' नावाच्या एका सेनापतीने संघटित करून, आशिया ओलांडून, युरोपकडे धाव मारली. त्या असंख्य घोडदळांच्या भिन्न भिन्न सैन्याने सापडेल त्या दिशेने युरोपियन रशियात घुसून नुसता हलकल्लोळ माजवून दिला. विद्यापीठे, कलापीठे, घरे, देवघरे, झोपड्या नि राजवाडे, ग्रामे नि नगरे, जे दिसेल ते ते, हूण पेटवीत चाललेल्या, आगीच्या डोंबात भस्म होऊन गेले. जो जो दिसेल त्याला ते कापीत सुटले. रशिया तुडवून ते पोलंडमध्ये घुसले. तेथून त्या हूणांच्या धाडी पुढच्या गाथ लोकांवर तुटून पडल्या. रोमन साम्राज्याच्या सैन्यामागून सैन्याचा त्यांनी धुव्वा उडविला. विजयापेक्षा हूणांच्या क्रूरतेला विध्वंसाचीच अधिक आवड असे. त्यामुळे सारे युरोप नुसते पराभूत झाले, इतकेच नव्हे तर सारे युरोप रक्तात न्हाऊन निघाले, वैराण झाले. हूणांनी केलेल्या युरोपच्या दुर्दशेचे भीषण विवरण (तपशील) ज्याला पाहावयाचे असेल त्याने गिबनचा Decline and Fall of the Roman Empire हा इतिहास वाचावा. बहुतेक युरोपियन भाषांतून कोणा दुष्टाला शिवी हासडायची तर आजही त्याला 'ए हूण' असेच म्हणतात, जसे आपण 'पिशाच' म्हणतो. इतकी ह्या हूणांची धास्ती युरोपने घेतली होती.

२७६. मध्य आशियातून हूणांचा एक महापूर जसा वर सांगितल्याप्रमाणे युरोपवर कोसळला तसाच त्यांच्या घोडदळाचा दुसरा महापूर काही काळ हिमालयाभोवती घोटाळत घोटाळत आणि हिमालयाच्या पलीकडल्या शक-कुशाणाच्या उरल्या सुरल्या राज्यांचा नि लोकांचा नायनाट करीत शेवटी भारताच्या वायव्येकडील गांधारप्रभृती प्रदेशावरही कोसळला. चीनच्या, रशियाच्या, रोमन साम्राज्याची नि राज्यांची जशी दुर्दशा उडविली त्याच आवेशाने नि आवेगाने भारतासही ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत तुडवून टाकू, अशा उतावीळ ईर्षने ह्या हूणांच्या टोळधाडी गांधारप्रांत तुडवीत सिंधूकडे घुसू लागल्या.

परंतु

२७७. परंतु, भारताच्या सुदैवाने ह्या काळी भारतावर पूर्वीच्या ग्रीकांच्या स्वारीच्या वेळेप्रमाणे कोणा भेकड धनानंदाचे नामधारी साम्राज्य नव्हते, तर ते होते शक-कुशाणांतक सम्राट विक्रमादित्याच्या पुत्राचे, क्षत्रियकुलावतंस सम्राट कुमारगुसाचे ! भारतात त्या काळी शतकव्यापी गुप्तकालीन सुवर्णयुग नांदत होते. मौर्यकालीन सुवर्णयुगात शेवटी शेवटी सम्राट अशोकाने आत्यंतिक अहिंसेच्या खुळापायी शस्त्रसंन्यास केल्यामुळे भारताचे सैन्यबळ जसे विस्कळीत नि दुर्बळ झाले होते तसे वैदिकधर्मीय सम्राट कुमारगुसाने कोणताही आत्मघातक शस्त्रसंन्यास केला नसल्यामुळे त्याच्या त्या भारतीय साम्राज्याचे शस्त्रबळ दुबळे झालेले नव्हते. साऱ्या जगात उत्पात माजविणाऱ्या हूणांसारख्या भयंकर शत्रूची धाड भारतावरही कोसळण्याचा प्रसंग आज वा उद्या येणार आहे, हे उघड दिसत असल्यामुळे आपल्या भारतीय साम्राज्याच्या पर्यतांचे (सरसीमांचे) संरक्षण करण्यास समर्थ असा युयुत्सु संघटित सैन्यसंभार सम्राट कुमारगुसाने सुसज्ज ठेवलेला होता.

हूणांच्या पहिल्या स्वारीचा बोजवारा उडविला !

२७८. हूणांचे परचक्र गांधारप्रांतावर कोसळल्याचे ऐकताच सम्राट कुमारगुप्ताने आपल्या चतुरंग सैन्यासमवेत आपला पराक्रमी पुत्र जो स्कंदगुप्त त्यास हूणांवर स्वारी करण्यास धाडून दिले. हूणांच्या अगणित संख्याबळाच्या आधारावर त्यांचे जे तोवर अजिंक्य ठरलेले एक विशेष युद्धतंत्र होते, त्याप्रमाणे त्यांनी भारतीय सैन्याची लांडगेतोड करण्यास आरंभ केला. त्यांच्या चाल करून येणाऱ्या सहस्रावधी घोडेस्वारांच्या एका टोळधाडीचा भारतीय सैन्याने फडशा पाडला न पाडला तोच त्यांच्या नव्या टोळधाडी, फुटलेल्या वारूळातील मुंग्यांच्या रांगांसारख्या चहुबाजूंनी चालून येत असलेल्या दिसत. त्यांचा नाश होतो न होतो तोच पुन्हा नव्या टोळधाडी दत्त म्हणून साऱ्या प्रदेशात धुमाकूळ घालू लागत. पण अशा या अनिवार म्लेंच्छ शत्रूशी कुमार स्कंदगुप्ताच्या भारतीय सैन्याने लढायामागून लढाया देत आणि त्यांचा संहार करित वर्षानुवर्षे ते युद्ध इतक्या सातत्याने चालविले की, शेवटी हूणांचे ते अमित संख्याबळही क्षीण होऊन त्यांच्यात गुप्तसाम्राज्याच्या सीमेत एक पाऊलही पुढे सरकण्याची धमक उरली नाही, किंवा त्यांना ते उभे होते तेथे स्कंदगुप्ताच्या चढाऊ माऱ्यापुढे उभे राहणे अशक्य झाले. तेव्हा त्यांच्या त्या उरलेल्या टोळ्यांनी मागे पळ काढला आणि पडतझडत आल्या वाटेने ते भारतीय सीमेच्या बाहेर निघून गेले. हूणांच्या ह्या पराभवाने त्यांना इतकी धास्ती बसली की, पुढे उणीपुरी ४० वर्षे भारताकडे पुन्हा वळण्याची त्यांची छाती झाली नाही.

हूणांना पिटाळून लावणारा विजयी वीर स्कंदगुप्त !

२७९. वर्षानुवर्षे समरांगणात लढत राहून आणि हूणांसारख्या जगातील मोठ-मोठ्या साम्राज्यांना पाणी पाजणाऱ्या म्लेंच्छशत्रूचा असा निर्णायक पराभव करून हा विजयी युवराज स्कंदगुप्त जेव्हा आपल्या पित्यास भेटावयास पाटलीपुत्रास परतला तेव्हा त्या भारतीय साम्राज्याच्या राजधानीत नि साऱ्या राष्ट्रात त्याचा अपूर्व गौरव झाला. त्याचा वृद्ध पिता सम्राट कुमारगुप्त ह्याच्या आनंदाला पारावार उरला नाही. त्याने भारताच्या ह्या असामान्य विजयाची राष्ट्रीय उद्धोषणा करण्याकरता वैदिकधर्मीय परंपरेप्रमाणे एक मोठा अश्वमेध यज्ञ केला.

सम्राट कुमारगुप्ताचा मृत्यू : स्कंदगुप्त सम्राट होतो

२८०. ह्यानंतर तो कृतकृत्य झालेला वृद्ध सम्राट कुमारगुप्त काही वर्षांनी इ.स. ४५५ त वारला. त्याच्या मागे त्याचा हूणांस पिटाळून लावणारा पराक्रमी पुत्र जो स्कंदगुप्त तोच सम्राट झाला. त्याच्या जीवनातील त्याच्या कर्तृत्वाविषयीच्या इतर उल्लेखनीय घटनांचा संबंध प्रस्तुत प्रकरणी येत नसल्यामुळे आणि विशेषतः स्थलाभावी ते वृत्त येथे सोडून देणे भाग आहे.

२८१. मध्यंतरी युरोपवर धाड घालणाऱ्या हूणांचा कर्तृत्ववान सेनापती आटिलाप्रमाणेच आशियातील हूणांच्या विलग विलग सैन्यांना एकत्र करून खिंखिल नावाच्या एका कर्तृत्ववान पुढाऱ्याने आपल्या आधिपत्याखाली दुसरे एक केंद्र संघटिले होते आणि तो स्वतः त्यांचा राजा म्हणवून घेऊ लागला होता. भारतात मागे झालेल्या हूणांच्या पराभवाचे उट्टे काढण्यासाठी आणि भरतखंड जिंकून घेण्यासाठी त्याने ह्या नव्या संघटनेच्या बळावर भारतावर पुन्हा स्वारी केली, ही गोष्ट सम्राट स्कंदगुप्ताच्या राजवटीच्या उत्तरकाळात घडली.

भारतावर हूणांची दुसरी बलवत्तर चढाई

२८२. पहिल्या धडाक्यातच हूणांनी भारतीय साम्राज्याच्या वायव्य प्रांतावर रक्षणार्थ ठेवलेल्या साम्राज्यीय सैन्याचा एक-दोन ठिकाणी पराभव करून त्यांना मागे हटविले. हे कळताच त्याचे आता उतारवय झाले असताही सम्राट स्कंदगुप्त हूणांशी तोंड द्यावयाला आपली राजधानी सोडून स्वतः पंचनदापर्यंत चालून गेला. हूणांनी मागे हटविलेल्या आपल्या साम्राज्यीय सैन्याची पुन्हा सिध्दता करून हूणांवर उलट चढाई करण्याच्या सिध्दतेत तो तिकडे समरशिविरात असताना इकडे पाटलीपुत्र नगरात त्याचा सावत्रभाऊ जो पुरगुप्त तो स्कंदगुप्ताचे सिंहासन बळकावण्याचे अधम कृत्य करण्याच्या बेतात आहे, असे त्याला कळले. तरीही वैयक्तिक स्वराष्ट्राभिमानी सेनानी स्कंदगुप्त न परतता म्लेंच्छांशी तिकडे झुंजतच राहिला. कारण साम्राज्यसेनेला तिकडेच सोडून जर तो गृहकलहापायी परत राजधानीस येता तर त्या भारतीय सैन्याचे धैर्य खचून तो बांध फुटताच महापुराप्रमाणे हूणांची क्रूर सैन्ये सारा पंजाब नि अर्धा उत्तर भारत हां हां म्हणता ग्रासून टाकती. या शंकेने तो वृध्द सम्राट तिकडे समरशिविरातच राहून शत्रूशी झुंजत होता. सम्राट असावा तर असा !

२८३. आणि आपल्या राष्ट्रासाठी असा लढत असतानाच तो वृध्द वीरावतंस, स्कंदगुप्त इ.स. ४७१ चे आसपास समरशिविरातच मरण पावला. सम्राट असावा तर कसा !

सम्राटाने उभ्याउभ्याच मेले पाहिजे !

२८४. रोमन साम्राज्याच्या भरभराटीच्या काळात होऊन गेलेल्या एका नामांकित रोमन सम्राटाविषयी अशी एक कथा सांगण्यात येते की तो आपल्या राजवाड्यात मरणासन्न होऊन पडला असता अकस्मात् उठून नि खड्ग हाती घेऊन उभा राहिला. हे पाहताच त्याला वायूचा झटका आला की काय अशा शंकेने त्याचे राजवैद्य नि परिचारक घाबरून 'हां हां महाराज हे काय ?' असे म्हणत त्याला खाली निजवू लागले. तेव्हा आपला अंतिम श्वास सोडण्याच्या आधी तो म्हणाला : 'दूर व्हा, रोमचा सम्राट शय्येवर लोळतघोळत मरता कामा नये ! रोमच्या सम्राटाने आपल्या पायावर ताठ उभे राहून रणसज्ज पवित्र्यातच उभ्याउभ्या मेले पाहिजे ! A Roman Emperor must die standing.'

२८५. अशाच बाणेदारपणाने म्लेंच्छ शत्रूशी झुंजत झुंजत भारताचा हा सम्राट स्कंदगुप्त सम्राट असताही सैनिकासारखा समरशिविरात मरण पावला. पूर्वी त्याच्या तारुण्यात ह्याच अनावर हूणांच्या टोळधाडीची नांगी ठेचून त्याने त्यांना सीमापार पिटाळून दिलेले होते. आता वृध्दापकाळीही त्याच प्रबळ राष्ट्रशत्रूशी तो रणांगणात उतरून झुंजत होता. सारे राजविलास उपलब्ध असताही त्यांच्याकडे पाठ फिरवून आपल्या जीवनाची एकंदर पंधरा-वीस वर्षे तरी भारतीय साम्राज्याच्या नि स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ त्याने रणशिविरातील खडतर नि कठोर अवस्थेत काढली. त्याला त्या काळात अत्यंत क्लेश सोसावे लागले. पण त्याने ते सर्व कष्ट सोसून त्या विस्तृत भारतीय साम्राज्याला धक्का लागू न देता त्यांच्या संरक्षणार्थ शेवटी देह ठेवला, तोही राष्ट्रशत्रूशी झुंजता झुंजता एखाद्या सैनिकासारखा, पंचनदीतील सुदूरच्या रणशिविरातच ! राजधानीतील प्रासादातच नव्हे !! सम्राट असावा तर असा !

२८६. ज्या पन्नास वर्षांत हूणांनी इकडे चीनचे प्रदेश उद्ध्वस्त करून तिकडे रशिया ते रोमन साम्राज्यापर्यंतचा प्रदेश पादाक्रान्त केला त्याच पन्नास वर्षांत त्या प्रबळ शत्रूला त्याच्या हाताशी असलेल्या भारतावर तो वारंवार चढाया करित असताही जर सिंधुनदीपर्यंतच्या एका कोपऱ्यापलीकडे स्थिरपणे पाऊल टाकता आले नसेल तर ते सम्राट स्कंदगुप्ताच्या नि

भारतीय सैन्यबळाच्या प्रतापामुळेच होय. नाहीतर हूणांच्या भर उन्मादात साऱ्या आशिया, युरोपची त्यांनी जी दुर्दशा उडवून दिली तीच त्यांनी साऱ्या भारताचीही उडविली असती. हूणांचा पूर्ण निःपात होण्यापूर्वीच सम्राट स्कंदगुप्ताला मृत्यू आला. पण त्याच्या ह्या प्रतापामुळेच पूर्वीचा भर उन्माद ओसरून क्षीणबल झालेल्या ह्या हूणांचा निःपात करणारी बलवत्तर वीरांची पिढी भारतात लवकरच रणांगणात उतरण्याची शक्यता निर्माण झाली.

२८७. यास्तव सम्राट स्कंदगुप्ताच्या स्मृतिसमाधीला, विक्रमादित्यासारख्या कोणत्याही दिग्विजयी भारतीय सम्राटाला वाहावी तितक्याच गौरवाने, अभिमानाने नि राष्ट्रीय कृतज्ञतेने आम्ही श्रध्दांजली वाहत आहो !

सम्राट स्कंदगुप्ताच्या मृत्यूनंतर

२८८. स्कंदगुप्ताच्या मृत्यूनंतर त्याच्याविरुद्ध आधीच बंड करून उठलेल्या त्याच्या सावत्रभावाने, पुरगुप्ताने मगधाचे सिंहासन बळकावले. परंतु कर्तृत्व असे त्याच्यात लवलेशीही नव्हते. स्कंदगुप्त मरताच त्याच्या पराक्रमाच्या नि नावाच्या दरान्याने वायव्येस घुटमळत राहिलेल्या हूणांच्या टोळधाडी त्यांचा राजा खिंखिल याच्या आधिपत्याखाली पुढे सरकल्या. खिंखिलाच्या मृत्यूनंतर त्याचे राज्यपद तोरमाण नावाच्या पराक्रमी पुरुषाने पटकाविले. त्याच्या राजवटीत हूणांच्या विध्वंसक नि अत्याचारी प्रवृत्ती मोकाट सुटून काम्बोज, गांधार नि पंजाब ह्या प्रांतांत लुटालुटीचा नि जाळपोळीचा धुमाकूळ माजला. तक्षशिलेच्या जगद्विख्यात विद्यापीठाचाही विध्वंस झाला. तेथील सहस्रावधी मूल्यवान ग्रंथांची हूणांनी होळी केली.

२८९. राष्ट्रीय शस्त्रबळाचा पाठिंबा नसला म्हणजे राष्ट्रीय साहित्य नि संस्कृती ह्यांचीही परशूकडून कशी धूळधाण उडविली जाते, त्याचे हे आणखी एक प्रात्यक्षिक पहा!

२९०. मध्यंतरी तिकडे इराण देशावर तुटून पडलेल्या हूणांच्या सैन्याने सारा इराण पादाक्रांत करून इ.स.न ४८४ मध्ये इराणचा राजा फिरोज ह्यास पकडले आणि त्याला जिवे ठार मारले. इराणचा प्रश्न असा निकालात निघाल्यामुळे तिकडे लढत राहिलेले हूणांचे सहस्रावधी सैनिक त्यांच्या तावडीत तोपर्यंत न सापडलेल्या भारताचीही तीच दुर्दशा करण्यासाठी भारतात घुसून तोरमाणाच्या सैन्यात शिरले. त्यांचे बळ असे अकस्मात् वाढताच तोरमाणाने ५११ च्या आगेमागे पंजाबातून पुढे घुसून माळवा प्रांत, उज्जयिनी नगरासह जिंकून घेतला. तोरमाणाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र मिहिरगुल हा हूणांचा राजा झाला. तो आपल्या बापापेक्षाही सवाई पराक्रमी नि सवाई क्रूर होता.

मिहिरगुल रुद्रदेवतेचा उपासक बनला ?

२९१. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, निदानपक्षी भारताच्या वायव्य प्रांतात शिरल्यापासून हूणांमध्ये वैदिकधर्मातील रुद्र ह्या देवतेची उपासना वेगाने फैलावू लागली होती आणि बुद्धधर्माचा तर त्यांना पहिल्यापासूनच मोठा तिटकारा होता. त्यांचा नवा राजा मिहिरगुल हाही त्याला अपवाद नव्हता. तो वैदिक रुद्रदेवतेचा एकनिष्ठ भक्त होता आणि बुद्धधर्माचा नि बौद्धांचा कट्टर द्वेष होता. त्याच्याविषयी व्हिन्सेंट स्मिथ लिहितो : 'The Savage Invader who worshipped as his patron deity Shiva, the god of destruction, exhibited ferocious hostility against the peaceful Buddhistic cult and remorselessly overthrew their Stupas and Monasteries which he plundered of their treasures.'

वैदिकांचा स्वराष्ट्राभिमान आणि बौध्दांचा राष्ट्रद्रोह

२९२. इथे या पुस्तकाची मागील परिच्छेद १८१ ते १८६, १८८, १८९ ते १९८ आणि २५२ व २५३ ह्यांमध्ये आम्ही वैदिकांच्या राष्ट्राभिमाना आणि बौध्दांच्या राष्ट्रद्रोही प्रवृत्तीविषयी जी विधाने केलेली आहेत ती वाचकांनी संदर्भासाठी पुन्हा एकदा वाचावी. बौध्दांची ही राष्ट्रद्रोही प्रवृत्ती आणि वैदिकांची ही राष्ट्राभिमाना प्रवृत्ती ह्यामधला विरोध स्पष्ट करण्यास आणि आमच्या विधानांचे सत्यत्व पटविण्यास हूणांचा राजा जो मिहिरगुल त्याचे हे प्रकरण अत्यंत उपयुक्त कसे आहे ते पहा.

२९३. मिहिरगुल हा भारतावर आक्रमण करणारा हूण राजा वैदिकधर्मीय रुद्रदेवतेचाच उपासक होता आणि त्याने वैदिकांना पाण्यात पाहणाऱ्या भारतीय बौध्दांचा अनन्वित छळ चालविला होता. पण एवढ्यासाठी वैदिकधर्मीय राजांनी किंवा जनतेने त्या परकीय हूण राजाचे राजकीय दास्यत्व स्वीकारले नाही किंवा त्यास मिळून भारतीय बौध्दांच्या छळास हातभार लावला नाही. तर, तो मिहिरगुल स्वधर्मीय असला तरी राजकीय दृष्टीने तो परकीय असल्यामुळे त्याला भारताचा राष्ट्रशत्रूच मानले आणि भारताचा जो प्रदेश त्याच्या हातात सापडला होता त्या प्रदेशास राजकीयदृष्ट्या मुक्त करण्यासाठी त्याच्याशी वैरच मांडले. वैदिकात तक्षशिलेचा अंबुज किंवा जयचंद ह्यासारख्या काही राष्ट्रद्रोही व्यक्ती पूर्वी किंवा नंतर निघाल्या नाहीत असे नाही, परंतु एकंदरीत वैदिक समाज अशा म्लेंच्छ राजाचे कट्टर शत्रुत्वच करीत आला आणि भारताच्या स्वातंत्र्याच्या नि साम्राज्याच्या संरक्षणासाठी घनघोर युध्द लढत आला. वैदिकांच्या ह्या स्वराष्ट्राभिमाना बाण्याचा स्मिथसारख्या इंग्लिश इतिहासकारासही, किंचित् कुत्सित भाषेत का होईना, पण वारंवार उल्लेख केल्यावाचून राहवले नाही. वैदिकधर्मीय हिंदू हे कोणत्याही म्लेंच्छ राजसत्तेचे उपजत शत्रू असतात, असा सर्वसाधारण उल्लेख करताना तो लिहितो : “These foreign tribes Shakas, Pahlavas & Yavanas at the time settled in Western India as the lords of a conquered native population were the objects of hostility of the Vaidik King Vilivayankur II.... He recovered the losses which his kingdom had suffered at the hands of the intruding foreigners and utterly destroyed the power of (the Shaka king) Nahpan. The hostility of the Andhra (Vaidik) monarch was stimulated by the disgust felt by all Hindus, and especially by the followers of the orthodox Bramhanical system at the outlandish foreign barbarians.”

२९४. क्वचित्, भारतावरील ह्या इतिहासकार स्मिथच्या इंग्लिश साम्राज्याचेही कट्टर शत्रू हिंदू हेच होते, ह्या त्याच्या स्वानुभवाचे शल्यही त्याच्या वरील वाक्यात व्यक्तविले गेले असावे.

राजा यशोधर्मा

२९५. मगधातील गुप्तसाम्राज्यपद पुरगुप्तासारख्या कुपात्र नि दुबळ्या पुरुषाच्या हाती जाताच त्याचे आधिपत्य कोणीही मानीनासे झाले. गुप्तसाम्राज्याचे मांडलिक असलेले बहुतेक राजे नि प्रदेश स्वतंत्रपणे राज्य करू लागले. यद्यपि त्या निरनिराळ्या स्वतंत्र भारतीय राज्यातील प्रत्येकाला म्लेंच्छ हूणांच्या माळव्यापर्यंत वाढलेल्या राजसत्तेची भीती वाटत होती, प्रत्यक्ष उज्जयिनीला विक्रमादित्याच्या सिंहासनावर हा मिहिरगुलसारखा म्लेंच्छ राक्षस बसत

असलेला पाहून बहुतेकांच्या अंगाची जरी लाही लाही होत असली आणि हूणांचा उच्छेद कधी होईल, अशी प्रत्येक स्वराष्ट्राभिमानानी वैदिक भारतीयाला जरी सचिंत उत्कंठा लागली होती तरी हूणांविरुद्ध स्वतः नि एकट्याने चढाई करण्याची त्या फुटकळ राज्यातील एकालाही छाती होईना. तो प्रश्नच कोणी काढू धजेना.

२९६. अशा वेळी तोच कठीण प्रश्न सोडविण्याची प्रकट प्रतिज्ञा करून एक साहसी वीरपुरुष पुढे आला. तो कोणी नामधारी महाराजाधिराज नव्हता. तो महाराजही नव्हता. तो होता मालव प्रांतातील यशोधर्मा नावाचा एक सापेक्षतः लहानसा राजा. परंतु त्याची महत्वाकांक्षा, राष्ट्राभिमान नि साहस हे म्लेंच्छांच्या 'राजाधिराज' म्हणून मिरविणाऱ्या बलाढ्य मिहिरगुलला उज्जयिनीच्या सिंहासनावरून खाली ओढून हूणांचा निःपात करण्यासाठी स्वतः रणांगणात उतरण्याइतके उत्तुंग होते !

वैदिक राजांची संयुक्त आघाडी !

२९७. त्याने प्रथमतः बाजूबाजूच्या स्वतंत्र अशा बहुतेक भारतीय राज्यांना हूणांविरुद्ध युद्ध करण्यासाठी एका संयुक्त योजनेत संघटित केले. या संयुक्त युद्धयोजनेस मगधाच्या बालादित्य राजानेही उचलून धरले. तेव्हा यशोधर्मा राजाच्या नेतृत्वाखाली त्या सर्व राजांनी हूणांविरुद्ध चहूबाजूंनी उठावणी केली. जे साहस त्या वेळचा कोणताही एकएकटा राजा करू धजत नव्हता ते साहस करण्याचा आवेश ह्या संयुक्त भारतीय सैन्यात उत्पन्न होऊन हूणांच्या प्रबळ सैन्याची रणांगणात लांडगेतोड चालू झाली.

हूणांचा निर्णायक पराभव !

स्वतः मिहिरगुल जिवंत पकडला जातो !!

२९८. शेवटी सेनापती यशोधर्मा ह्याने आपल्या हाताखालील सैन्यासह हूणांचा राजा जो मिहिरगुल त्याच्या मुख्य सैन्यावरच चाल केली. या दोन्ही सैन्यांची गाठ मंदोसर येथे किंवा कोरूर येथे इ. सन ५२८ च्या आसपास पडली. त्यांच्यामध्ये झालेल्या हटातटाच्या लढाईत भारतीय सैन्याच्या मान्यापुढे हूणांच्या सैन्याची फळी फुटून त्याची दाणादाण उडाली आणि आजवर कर्दनकाळासारखा मातलेला त्यांचा राजा जो मिहिरगुल तो स्वतः जिवंत पकडला जाऊन विजयी सेनापती जो यशोधर्मा त्याच्या हाती सापडला.

२९९. राजा यशोधर्मा ह्याच्या पराक्रमाने मिळविलेल्या हूणांवरील ह्या अभूतपूर्व विजयाच्या दुंदुभी साऱ्या भारतवर्षभर निनादू लागल्या. हूण जातीने नि स्वतः मिहिरगुलाने भारतीयांवर केलेल्या आजवरच्या अत्याचारांचा भारतीय सूड उगविण्यासाठी आणि त्याच्या पापाचे त्याला प्रायश्चित्त देण्यासाठी यशोधर्मा राजाने पाडाव केलेला हूण राजा जो मिहिरगुल ह्याचा शिरच्छेद करण्याची आज्ञा दिली.

बालादित्याचे राष्ट्रघातक औदार्य का स्वार्थपरायणता ?

३००. परंतु त्या दुष्ट मिहिरगुलाला ठार मारण्याची आज्ञा राजा यशोधर्मा ह्याने दिली आहे, हे कळताच त्यास संयुक्त आघाडीतील एक घटक असलेला मगधाचा राजा जो बालादित्य ह्याने मिहिरगुलाला ठार न मारता आपल्या स्वाधीन करावे असा अत्याग्रह धरला. त्यामुळे

बालादित्यास दुखवू नये म्हणून त्या अत्याचारी हूण राजाला राजा यशोधर्मा याने मिहिरगुलाला स्वतः ठार न मारता बालादित्याचे हाती सोपविले. मिहिरगुलाचे हस्ते काही स्वार्थ साधण्याच्या गुप्त अटीवर असो किंवा वधार्ह राष्ट्रशत्रूलाही परत जीवदान देणे, सापाला दूध पाजणे, हेच अलौकिक औदार्याचे कृत्य होय असे मानण्याचे जे दुष्ट व्यसन आपल्या भारतीयांच्या हाडीमांसी खिळलेले आहे, तशा राष्ट्रघातकी औदार्यापायी असो, पण बालादित्याने त्या राष्ट्रशत्रू नि दुष्टात्मा असलेल्या मिहिरगुलाला जीवदान दिले. इतकेच नव्हे, तर त्याला सन्मानपूर्वक वायव्येकडे उरलेल्या हूणराज्यात जाण्याची मोकळीक दिली, जशी अगदी अर्वाचीन काळी पृथ्वीराजाने महंमद घोरीला दिली !

'पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम् ।'

३०१. तेथून जीव घेऊन मिहिरगुल जो निसटला तो काश्मीरमध्ये गेला. तेथे हूणसैन्याची पुन्हा गुप्तपणे जमवाजमव करून त्याने काश्मीरच्या राजास ठार मारले. गांधारचे राज्यही जिंकून तिकडील प्रजेचा त्याने अनन्वित छळ केला. विशेषतः त्याला जे जे 'बुध्दप्रस्थ' आढळले ते ते त्याने धुळीस मिळविले. अनेक बौध्दधर्मीयांचे त्याने शिरकाण केले.

३०२. 'शस्त्रविजयापेक्षा धर्मविजय हा श्रेष्ठ आहे' अशा भ्रामक गुंगीत राहणाऱ्या भारतीय बौध्दांना, स्वकीय शस्त्रबळाच्या पाठिंब्यावाचून शत्रूच्या शस्त्रबळापुढे 'धर्मा'ला जिवंत राहणेसुध्दा असे अशक्य होते, ह्याचा वस्तुपाठच शिकविण्यासाठी नियतीने मिहिरगुलाला जन्माला घातले होते की काय नकळे !

३०३. तथापि, मिहिरगुलावर सूड उगविण्याचे जे एकमेव साधन ह्या बिचाऱ्या दुबळ्या नि संत्रस्त बौध्दांच्या हाती होते त्याचा मात्र त्यांनी उपयोग करण्यास सोडले नाही. मिहिरगुल जेव्हा शेवटी एकदाचा आपल्या मरणानेच मेला तेव्हा त्या क्षणाचे वर्णन बौध्दांनी आपल्या पुराणातूनच असे केले आहे : 'जेव्हा तो हूण राक्षस मिहिरगुल गेला आणि बुध्दद्वेषाच्या अपराधास्तव अनंत यातना भोगण्यासाठी तो क्रूरकर्मा अक्षय्य नरकात पडला, तेव्हा त्या धडाक्यासरशी पृथ्वी दुभंग झाली. प्रलयकालासारखा पर्जन्य कोसळला. पशु-पक्षी संत्रासाने हंबरत नि किंचाळत रानोमाळ पळू लागले, इतरही अनेक उत्पात झाले !' या इहलोकात त्या बौध्दांना त्याचा केसही वाकडा करता आला नाही. त्याला शेवटी परलोकात अक्षय्यनरकाच्या अनंत यातना भोगणे आम्ही भाग पाडले, असा सूड उगविल्याचे काल्पनिक समाधान मानण्यावाचून तसल्या दुबळ्या लोकांना गत्यंतरच नव्हते ! पण त्या अहिंसक बौध्दांचे हे समाधानही 'हिंसक'च नव्हते का ? हे कारुण्य की दारुण क्रूरता ?

उज्जयिनीत विजयप्रवेश

३०४. हूण राजा मिहिरगुल याचा पूर्ण पराभव केल्यानंतर यशोधर्माने पंचनदातून हूणांचे सारे प्रस्थ उलथून पाडले. पंचनदाला विमुक्त करून आणि तेथे भारतीय राजसत्ता स्थिरस्थावर करून राजा यशोधर्मा आपल्या विजयी सैन्यासह माळव्यास परतला. विक्रमादित्यापासून भारताच्या, मान मिळत आलेल्या; आणि, हूणांच्या म्लेंच्छ सत्तेच्या हातून, आता त्याने स्वतः, मुक्त केलेल्या, उज्जयिनी नगरात त्याने मोठ्या समारंभाने विजयप्रवेश केला. आता तो 'राजा' राहिला नसून 'महाराजाधिराज' झाला होता. भारतीयांनी हूणांवर

मिळविलेल्या ह्या विजयाच्या स्मरणार्थ त्याने दोन कीर्तिस्तंभही उभारले. ते अद्यापही त्या विजयाची तत्कालीन भारतीयांना केवढी धन्यता वाटली याची साक्ष देत आहेत !

हूणांचे पुढे काय झाले ?

३०५. दुसरे काय व्हावयाचे ? यवन, शक, कुशाण, पार्थियन आदि पूर्वीच्या परकीय आक्रमकांची जी गत झाली तीच शेवटी हूणांचीही झाली. मिहिरगुल इ. स. ५४० च्या आसपास मेल्यानंतर हूणांची सिंधूनदीच्या पलीकडच्या वायव्य भागात असलेली संस्थानेही एक-दोन पिढ्यातच नष्ट झाली. त्यांच्या हातून राजसत्ता हिरावून घेऊन हिंदुकुशपर्यंत वैदिकधर्मीय हिंदुराजांची राज्ये पुन्हा नांदू लागली. त्यांच्यापेक्षा शस्त्रबळातही हिंदुराष्ट्रांचे शस्त्रबळ अधिक प्रभावी ठरल्यामुळे त्यांच्या हातातील राजसत्ता छिनावून घेतली जाताच तेच हूण नुसते गोगलगाय बनले. डॉ. जयस्वाल लिहितात : 'The Huns were fully crushed within a century by the successive (Hindu) dynasties.' हिंदुराष्ट्रांशी उणीपुरी शंभर वर्षे लढता लढता चाललेल्या महायुद्धात हूणांचा जो संहार झाला यामुळे त्यांचे पूर्वीचे संख्याबळही घटले होते. जे उरले त्या हूण लोकांनी आपण होऊन भारतीय धर्म, भाषा नि आचार अंगीकारून ते एक-दोन पिढ्यांत भारतीयांत विलीन झाले, इतके पूर्णपणे की त्यांना त्यांच्या हूणपणाची सुध्दा जाणीव उरली नाही.

३०६. हूणांवर भारतीयांनी रणसंग्रामात मिळविलेल्या ह्या निर्णायक विजयाच्या दूरगामी परिणामाविषयी व्हिन्सेंट स्मिथने असा आशय व्यक्त केला आहे की, "After the defeat of Mihiragul and the extinction of the Hun power on the Oxus, India enjoyed immunity from foreign attack for nearly five centuries." अर्थात् मिहिरगुलाचा यशोधर्मा राजाने निर्णायक पराभव केल्यानंतर आणि हूणांच्या राजसत्तेचा तिकडे बक्षु नदीकडेही (ऑक्ससकडेही) अंत झाल्यानंतर हिंदुस्थानावर पुढे जवळजवळ पाचशे वर्षेपर्यंत परचक्र असे येऊ शकले नाही. म्हणजे जवळजवळ पाचशे वर्षे पारियात्र पर्वतापासून (हिंदुकुशापासून) गांधार, काश्मीर, पंजाब, सिंध तो थेट कन्याकुमारीपर्यंत जिकडे तिकडे वैदिक हिंदूंची राज्ये स्वतंत्रपणे नांदत होती. सारा भारत स्वतंत्र, संपन्न, समर्थ नि सुखी होता.

ऐतिहासिक प्राचीन खंडाचा समारोप

३०७. इसवी सनपूर्व ६०० वर्षापासून तो इ. सन ७०० पर्यंतच्या वर्षातील साधारणतः १३०० वर्षांच्या सुदीर्घ ऐतिहासिक कालखंडाला जर प्राचीन खंड असे संबोधिले आणि त्यापुढच्या काळाला अर्वाचीन खंड असे म्हटले तर या पुस्तकातील विषयक्षेत्रापुरता त्या प्राचीन खंडाचा तेथेच समारोप करणे युक्त आहे. या प्राचीन कालखंडातील जी ऐतिहासिक विधेये (Points) ठसठशीतपणे आपल्या तरुणांच्या नि सर्वसामान्य वाचकांच्या मनावर अंकिली जाणे अवश्य आहे; परंतु, जी अद्याप तशी ठसविली जात नाहीत त्या विधेयांपैकी काही विधेये या समारोपात सुटसुटीतपणे खाली देत आहो.

(१) या प्राचीन खंडात कोणतेही परचक्र सारा भारत असा केव्हाही जिंकू शकले नाही. ही वस्तुस्थिती बहुतेक परकीय किंवा स्वकीय लोकांच्या ध्यानात आलेली नसते. काहीजणांनी तर तिकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष केलेले असते. 'भारतावर अलेक्झांडरची स्वारी', 'भारतावर शकांचे आक्रमण' अशा प्रकारची वाक्ये वाचताच सर्वसामान्य परकीय वा स्वकीय

वाचकांचीही अशी एक विपरीत समजूत होते की ह्या परकीय शत्रूंनी जणू काही साऱ्या भारतावरच स्वारी करून त्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले होते. अशा आभासमय समजामुळे अनेक शत्रूंनी नि हितशत्रूंनी असे आक्षेप घेतलेले असतात नि सिध्दांत ठोकलेले असतात की भारतीय राष्ट्राचे, अर्थात् हिंदुराष्ट्राचे सारे जीवन परकीयांच्या दास्यातच व्यतीत झालेले आहे. हा त्यांचा मूर्ख किंवा दुष्ट आरोप नि अपसिध्दांत सर्वतोपरी एकतर अहेतुक अज्ञानाचा किंवा सहेतुक मत्सराचा असतो हे उघडकीस आणण्यासाठीच हे पुस्तक हेतुतः लिहिले आहे. त्यात येथपर्यंत केलेल्या वर्णनानुसार हे स्पष्ट होईल की,

(२) नेपाळपासून पूर्वसमुद्रापर्यंतचा सारा पूर्वोत्तर भारत आणि दक्षिण भारत, म्हणजे आपल्या भारतखंडाचा सुविशाल असा साधारणतः ३/४ भाग ह्या १३०० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालात पूर्णपणे स्वतंत्र होता. त्याच्यावर भूमार्गाने वा सिंधूमार्गाने कोणतेही परचक्र येऊ शकले नाही.

(३) उरलेल्या पश्चिमोत्तराच्या साधारणतः एकचतुर्थांश भागात जी परचक्रे आली त्यापैकी यवनशत्रू एकदा पंजाब ते अयोध्येपर्यंत पुढे सरकला होता आणि पंजाब ते गुजराथपर्यंतचा पश्चिमोत्तर पट्टा शक-कुशाणांनी काही काळ जिंकून घेतला होता. हून तर पंजाब ते उज्जयिनीपर्यंत जेमतेम येऊ शकले. या सर्व शत्रूंची हिंदुराष्ट्राने शेवटी काय दुर्दशा केली, हे येथे संक्षेपतः वर्णिलेलेच आहे.

(४) त्या काळाच्या जगातील आशियन वा युरोपियन राष्ट्रांपैकी आपले राष्ट्रीय स्वातंत्र्य नि अस्तित्व भयंकर परशत्रूंचा निःपात करून इतक्या प्रदीर्घ कालापर्यंत नि इतक्या यशस्वीपणे हिंदुराष्ट्राने जसे अबाधित राखले तसे राखू शकलेले एखाद दुसरेच समकालीन राष्ट्र या काळाच्या इतिहासात सापडू शकेल!

(५) ह्या प्राचीन कालात जी यवन, शक-हूणादिकांची परचक्रे आली ती केवळ हिंदुराष्ट्रावरच काय ती आली होती असे नाही. त्यांच्यातील काहींनी तर त्या त्या कालातील जगामधील बहुतेक राज्ये उद्ध्वस्त करून टाकली. इतकेच नव्हे, तर इतर लोकांची राष्ट्रेच्या राष्ट्रे नामशेष करून टाकली ! हे त्यांच्या हिंदुस्थानावर झालेल्या आक्रमणांशी तुलना करताना ध्यानात घेतले पाहिजे.

(६) हिंदुराष्ट्रासही तसेच नामशेष करण्याच्या ईर्षने त्या त्या काळी ते ते आक्रमक प्रचंड शस्त्रबळासह नि संख्याबळासह तुद्दून पडले. पण या साऱ्या यवन-शक-कुशाण-हूणादिक सशस्त्र आक्रमकांच्या शस्त्रबळास हिंदुराष्ट्राने प्रथम रणाग्नीत भस्मसात् केले आणि मग त्यांच्या म्लेंच्छीय बर्बरतेस यज्ञाग्नीत शुध्द करून आत्मसात करून टाकले. इतक्या पूर्णपणे की, भारतास नामशेष करण्यासाठी आलेल्या ह्या शत्रूंचे अस्तित्व तर काय, पण 'नाम' सुध्दा 'शेष' उरू दिले नाही.

३०८. क्षणभर अशी कल्पना करू या की, वरील प्राचीन कालखंडात आकाशातून पृथ्वीस निरखीत असलेला पण त्यानंतर आजवर पृथ्वीकडे न आलेला कोणी देवदूत पुन्हा आज हिमालयाच्या शिखरावर येऊन हिंदुस्थानचे निरीक्षण करू लागला आहे, पण, मधली माहिती काहीही नसल्याने तो जर त्या शिखरावरून विचारू लागला : "अहो, पूर्वी एकदा ह्या हिंदुस्थानात यवन (ग्रीक) नावाच्या लोकांचे एका कोनात राज्य होते. आज त्यांच्यापैकी कोणी यवन लोक येथे उरले आहेत काय ?" तर "होय, त्या यवनांचाच मी एक वंशज हा येथे उभा आहे" असे सांगणारा एकही मनुष्य ह्या हिंदुस्थानात आज उरलेला नाही ! जर त्या देवदूताने

पुन्हा विचारले की, "अहो ! ह्या हिंदुस्थानातील एका भागाला शक-कुशाणांची राज्ये नि लोकसमूह त्या काळी एकदा नांदत होते. त्यांच्यातील कोणी शक-कुशाण आज येथे आहेत का?" तर "होय, होय, त्यांचाच वंशज हा मी शक, हा मी कुशाण आजही येथे नांदत आहे" असे सांगणारा एकही मनुष्य आज ह्या हिंदुस्थानात सापडणे अशक्य आहे ! जर त्या देवदूताने पुन्हा विचारले : "अहो, पण त्याकाळी साऱ्या जगास संत्रास देणारे जे हूण नावाचे क्रूर लोक ह्या हिंदुस्थानात येथील लोकांशी लढत उज्जयिनीपर्यंत पुढे सरसावले होते त्या हूणांपैकी तरी कोणी सज्जन येथे उरलेले असलेच पाहिजे ! तसे कोण कोण येथे आहेत ?" तर "होय, होय, त्यांचाच वंशज हा मी हूण येथे आहे" असे छातीवर हात ठेवून सांगण्यास पुढे येणारा एकही मनुष्य आज ह्या हिंदुस्थानात उरलेला नाही !

३०९. पण आश्चर्यचकित होऊन त्या देवदूताने शेवटी विचारले : "अहो, पण त्या प्राचीन काळी ह्या यवन-शक-हूणादि प्रबळ आक्रमकांशी लढणाऱ्या आणि ह्या देशाचे स्वामित्व गाजविणाऱ्या त्या हिंदू लोकांपैकी तरी कोणी हिंदू येथे उरला आहे काय ?" तर "होय ! होय ! मी हिंदू, मी हिंदू" असे प्रत्येकी अभिमानाने गर्जत तीस कोटीचे लोकारण्यचे लोकारण्य, हिंदुराष्ट्राचे राष्ट्र आजही ह्या हिंदुस्थानात उभे राहिल !

३१०. ह्या प्राचीन कालखंडाच्या अंतिम शतकात बव्हंश जगास चळचळ कापावयास लावणाऱ्या हूणांनाही पादाक्रांत करून निःपात करणाऱ्या हूणांतक यशोधर्मा राजाच्या पराक्रमाने जे झगझगाटलेले आहे तेच होय हिंदुराष्ट्राच्या इतिहासांतील सोनेरी पान चौथे !

